

T.C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
Eskiçağ Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**URARTU ANA KAYA YAZITLARI: KONUM, İÇERİK ve
İŞLEVLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Mesut ÇAKAN

2501110024

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Erkan Konyar

İstanbul 2014

T.C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
Eskiçağ Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**URARTU ANA KAYA YAZITLARI: KONUM, İÇERİK ve
İŞLEVLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Mesut ÇAKAN

2501110024

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Erkan Konyar

İstanbul 2014

Bu tez, İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi (BAP)
tarafından 28763 numaralı tez projesi olarak desteklenmiştir

Y Ü K S E K L İ S A N S

T E Z O N A Y I

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : Mesut ÇAKAN Numarası : 2501110024
Anabilim/Bilim Dalı : Tarih Tez Savunma Tarihi : 27.10.2014
Danışman : Yrd. Doç. Dr. Erkan KONYAR Saati : 14:00
Tez Başlığı : "Urartu Kaya Yazıtları: Konum, İçerik ve İşlevlerinin Değerlendirilmesi"

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Prof.Dr.M.Hamdi SAYAR		Kabul
2-Yrd.Doç.Dr.Meltem D.ALPARSLAN		KABUL
3-Yrd.Doç.Dr.Erkan KONYAR		KABUL

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Yrd.Doç.Dr.Ferit BAZ		
2-Yrd.Doç.Dr.Aliye Erol ÖZDİZBAY		

ÖZ

Urartu krallığının maddi kültür kalıntılarından birini oluşturan ana kaya yazıtlarının, Urartu coğrafyasındaki dağılımı, hangi amaçla, ne şekilde yaptırıldığını ve diğer tür yazıtlardan ayrılan yönlerini saptamak, Urartu Krallığı'nın siyasi, dinsel, kültürel gelişiminin ve yayılımının kronolojik olarak belirlenmesinde önemli veriler sunmaktadır.

Bu güne kadar yapılmış çalışmalar arasında, ana kaya yazıtlarının anlaşılmasında belli düzeylerde analizlerin yapılması yeterli olmamıştır. Yapılan çalışmalar da daha çok yazıt özelinde ya da birkaç yazıtın karşılaştırılarak işlenmesinden ileriye gidilmemiştir. Ana kaya yazıtlarının, ilgili oldukları dönemin sosyo-ekonomik ve sosyo-politik yapılanmasının açıklığa kavuşturulmasında kronolojik sıraları ve bulundukları coğrafi alanın özellikleri önemlidir. Bu anlamda ana kaya yazıtlarının konum-içerik ve işlevlerinin bir arada işlenmemiş olması söz konusu yazıtların gerçek manada anlaşılmasına olanak tanımaktadır. Örneğin sefer içerikli bir yazıtın içeriğinde kullanılan üslup, içerik ile yer aldığı coğrafya, bahsi geçen seferin güzergahı, içerikte yer alan kent veya bölge isimlerinin lokalizasyonuna değin birçok veriyi barındırmaktadır. Kaya yazıtların taşınmaz olması bu içeriğin güvenilirliğini sağlamlaştırır.

Urartu coğrafyasına yayılan ana kaya yazıtlarının farklı formlarda yani kaya kapısı, kaya nişi ya da düzleştirilmiş kaya yüzeylerine yazılmış olması, bulundukları topografik koşulların farklı olmasıyla yakından ilişkilidir. Bunun yanında, bu yazıtların içerikleri ve konumları da yazıtların hangi biçimde sunulacağın da etkili olmuştur. Tez kapsamında elde edilen bu türden sonuçlar Urartu ana kaya yazıtlarının, Urartu Krallığı'nın tarihinin ve kültürünün yazımında yeni açılımlar yapılmasına olanak sağlayacaktır.

ABSTRACT

The spread of rock inscriptions, which constitute one of physical culture remains of Urartu Kingdom, at Urartu region, how and why are builded, and to find out the difference of them from other type of inscriptions presents important datas about the politic, religious and cultural development of Urartu Kingdom.

The analysis that had been done about rock inscriptions since today were not satisfying enough. Works that were done either was specialised on the inscription or a few inscriptions were compared. The chronological order and the speciality of the geographical place of the inscription is important in clarifying the socio-economic and socio-politic settlement of the related era. In this sense, because that rock inscriptions weren't issued in the name of localization-index and functionally, becomes harder for the inscriptions to be understood clearly. Forexample wording of an inscription which is about an expedition holds all these in: index, geographical place of where it is settled , route of the written expedition, many datas about the names of localization of city and fields. Because that the rock inscriptions are immovable the reliability of index becomes stronger.

The reason why rock inscriptions are found in different forms as rock door, rock niche or written on smoothed rock surfaces is closely related with the different topographic conditions of where they are found. Besides that, location and index of inscriptions were effective about the presentation. That kind of results achieved through the thesis process would help to make expansion about Urartu rock inscriptions, culture and historiography of Urartu Kingdom.

ÖNSÖZ

Çalışmamızın konusunu oluşturan ana kaya yazıtları, Urartu Krallığının anlaşılmasında önemli bir yer tutar. Yazıtların sunumları, konumları ve içerikleri, Krallığın siyasal, dinsel ve yapısal kabulleri dışında sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapısı hakkında da bilgiler sunmaktadır. Bu düzlemde hazırladığımız çalışmanın konu seçiminden başlayarak, çalışmamın her safhasında fikirleri ve görüşleri ile desteğini esirgemeyen, yaptığı yorumlarla olaylara farklı yaklaşıma yardımcı olan hocam Yrd. Doç. Dr. Erkan Konyar'a teşekkürlerimi bir borç bilirim. Değerli hocam Prof. Dr. Mustafa H. Sayar'a ilgisinden ve desteğinden dolayı teşekkür ederim. Yüksek lisans eğitimim boyunca fikrilerinden yaralandığım değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Meltem Doğan Alparslan hocama minnettarlığımı sunar, teşekkür ederim.

Yürüttüğüm çalışmanın teorik çerçevesinin olgunlaşmasında, kaynak değerlendirmesinde, tezin problemlerine dair yaptığımız tartışmalarda, tashih, redaksiyon süreçlerinde ve baskıya hazırlıkta desteğini esirgemeyen sevgili arkadaşım ve hocam Araş. Gör. Dr. İsmail Ayman'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Tezin olgunlaşmasında fikirleriyle yardımlarını esirgemeyen hocam Uzm. Can Avcı'ya, kaynak eksikimi gidermeme yönelik yardımları dokunan, tezin belli kısımlarını okuyarak değerli yönlendirmeler yapan Bülent Genç, Kenan Işık, Rıfat Kuvanç, M. Emre Özdoğan ve Göknur Bektaş'a teşekkürlerimi sunarım.

Yaptığım arazi çalışmaları sırasında yardımlarını esirgemeyen Emre Veysel Şener'e, Ermenistan çalışmamda desteğini gördüğüm arkadaşım Mustafa Sayar'a, Almanca çevirilerinde yardımlarını esirgemeyen Araş. Gör. Sevil Asuman Karakaya ve Araş. Gör. Oğuz Yarlıgaş'a, İngilizce çevirilerdeki yardımlarından dolayı da Sena Büke Yılmaz ve değerli dostum Seyithan F. Durmaz'a teşekkürlerimi sunarım. Harita ve tabloların düzenlenmesinde emeği geçen değerli dostum Ebutalip İpek'e ayrıca teşekkür ederim.

Kaynak desteği aldığım, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, Koç Üniversitesi Kitaplığı ve Hollanda Eskiçağ Enstitüsü'ne şükranlarımı sunarım.

Tezimi hazırladığım bu zor süreçte desteğini daima arkamda hissettiğim sevgili aileme ne kadar teşekkür etsem azdır.

Mesut ÇAKAN
İstanbul

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
HARİTA TABLO ve GRAFİKLERİN LİSTESİ	xi
RESİM LİSTESİ	xii
PLAN ÇİZİMLERİNİN ve FİGÜRLERİN LİSTESİ	xvi
KISALTMALAR LİSTESİ	xvii
GİRİŞ	1
A. Amaç-Yöntem	1
B. Araştırmaların Tarihçesi	11
I. ANA KAYA YAZITLARININ URARTU YAYILIM ALANI	
İÇİNDEKİ DAĞILIMI	13
II. ANA KAYA YAZITLARININ YAPISAL	
ÖZELLİKLERİ	19
III. URARTU ANA KAYA YAZITLARI	31
DİNSEL İÇERİKLİ ANA KAYA YAZITLARI	31
1. LUTUPRİ OĞLU I. SARDURİ (M.Ö. 840-830(?))	31
a) Doğu Hendeği Kaya Yazıtı	31
2. SARDURİ OĞLU İŞPUİNİ (M.Ö. 830-810)	32
a) Meher Kapı Yazıtı	32
b) Yeşilalıç Kaya Kapısı	48
B. SEFER İÇERİKLİ ANA KAYA YAZITLARI	54
1. SARDURİ OĞLU İŞPUİNİ DÖNEMİ SEFER	
YAZITLARI (M.Ö. 830-810)	54
a) İlandağ Yazıtı	54

2. İŞPUİNİ OĞLU MİNUA DÖNEMİ	
SEFER YAZITLARI (M.Ö.810-785/780)	56
a) Taştepe Yazıtı	56
b) Yazılıtaş yazıtı	59
c) Palu Kalesi Yazıtı	61
3. MİNUA OĞLU I. ARGİŞTİ DÖNEMİ	
SEFER YAZITLARI (M.Ö.785/780-)	63
a) Horhor Yıllığı Yazıtı	63
b) Elar Ana Kaya Yazıtı	79
c) Gulidzan Ana Kaya Yazıtı	81
d) Marmaşen Ana Kaya Yazıtı	82
e) Lçaşen Ana Kaya Yazıtı	82
f) Hanak Ana Kaya Yazıtı	84
g) Javankale Ana Kaya Yazıtı	86
4. II. SARDURİ DÖNEMİ	
SEFER YAZITLARI (M.Ö.756-730)	87
a) Hazine Kapısı Yazıtı	87
b) Habibuşağı Ana Kaya Yazıtı	103
c) Taşköprü Ana Kaya Yazıtı	107
d) Atamhan Ana Kaya Yazıtı.....	108
e) Tsovak-Zagalu Ana Kaya Yazıtı	110
f) Sekendel Ana Kaya Yazıtı	111
5. I. RUSA DÖNEMİ	
SEFER YAZITLARI (M.Ö.730-714/3)	114
a) Tsovinar Ana Kaya Yazıtı	114
6. RUSA OĞLU II. ARGİŞTİ DÖNEMİ	
SEFER YAZITLARI (713-?)	117

a) Razlık Ana Kaya Yazıtı	117
b) Kırkızlar/Neşteban Ana Kaya Yazıtı.....	118
c) Shisheh Ana Kaya Yazıtı	120
C. YAPI İÇERİKLİ ANA KAYA YAZITLARI	123
1. İŞPUİNİ DÖNEMİ YAPI YAZITLARI	123
a) Hazine Piri Kapısı Yazıtı	123
b) Tebriz Kapı yazıtı	125
2. İŞPUİNİ OĞLU MİNUA DÖNEMİ	
YAPI YAZITLARI (M.Ö.810-785/780)	128
a) Adalak Ana Kaya Yazıtı	128
b) <i>Sıršini</i> (Ahır) Yazıtı	128
c) Depo Yazıtı	130
d) <i>Tarmanili</i> (Minua Çeşmesi) Yazıtı	132
e) Ain-i Rum Ana Kaya Yazıtı	135
3. I. ARGİŞTİ DÖNEMİ	
YAPI YAZITLARI (M.Ö.785/780)	137
a) Karakale Ana Kaya Yazıtı	137
4. II. SARDURİ DÖNEMİ	
YAPI YAZITLARI (M.Ö.756-730)	138
a) Erciş Karataş Ana Kaya Yazıtı 1	138
b) Erciş Karataş Yazıtı 2	139
c) Damlaköy Ana Kaya Yazıtı	140
5. ARGİŞTİ OĞLU RUSA (II.RUSA)	
DÖNEMİ YAPI YAZITLARI	142
a) Kaleköy Kalesi Yazıtı	142
6. ERİMENA OĞLU RUSA (III. RUSA)	
YAPI YAZITLARI	144

a) Ekece Yazıtı	144
SONUÇ	145
KAYNAKÇA	150

HARİTA TABLO ve GRAFİKLERİN LİSTESİ

Harita 1: Ana kaya yazıtlarının kral dönemleri ve içeriklerine göre dağılımını gösteren harita	8
(Köroğlu, 2011: 14-15/Bu harita belirtilen kaynaktan alınmakla birlikte tezin ihtiyaçlarına uygun olarak tekrar düzenlenmiştir)	
Harita 2: Urartu coğrafyasında bulunan ana kaya yazıtlarının içeriklerine göre dağılımını gösteren harita	18
(Köroğlu, 2011: 14-15/Bu harita belirtilen kaynaktan alınmakla birlikte tezin ihtiyaçlarına uygun olarak tekrar düzenlenmiştir)	

TABLO

Tablo 1: Kral dönemlerine göre ana kaya yazıtlarının listesi	9
Tablo 2: Ana kaya kapılarının kral dönemlerine göre gelişimi	20
Tablo 3: Ana kaya nişleri örnekleri	25
Tablo 4: Ana kaya yüzeyi yazıt örnekleri	28

GRAFİK

Grafik 1-2: Ana kaya yazıtlarının içerik farklılıklarının sayısal dağılımı ve yüzdelik dilimini gösteren grafik	10
--	----

RESİM LİSTESİ

Resim 1: Doğu Hendeği Yazıtı	31
(Tarhan, 2011: s. 299.)	
Resim 2: Meher Kapı kutsal alanı	32
(Mesut Çakan Arşivi)	
Resim 3: Meher Kapı kaya kapısı	35
(Mesut Çakan Arşivi)	
Resim 4: Kelişin yazıtının müze teşiri	36
(Emre Özdoğan Arşivi)	
Resim 5: Kelişin yazıtının in-situ görünümü	36
(Salvini, 2008: s.94.)	
Resim 6: Teişebaini URU Kenti genel görünümü	40
(Mesut Çakan Arşivi)	
Resim 7: Tsovinar Kenti genel görünümü	40
(Mesut Çakan Arşivi)	
Resim 8: Yeşilaliç kutsal alanı	49
(Erkan Konyar Arşivi)	
Resim 9: Yeşilaliç kaya kapısına ulaşımı sağlayan kaya basamakları	50
(Erkan Konyar Arşivi)	
Resim 10: Yeşilaliç'teki stel yuvaları olarak tanımlanan çukur sıralar	51
(Erkan Konyar Arşivi)	
Resim 11: İlandağ ana kaya yazıtı	54
(Salvini, 2008: s.82.)	
Resim 12: Taştepe ana kaya yazıtı	57
(Salvini, 2008: s.123.)	
Resim 13: Yazılıtaş ana kaya yazıtı	59
(Çevrimiçi: http://www.panoramio.com/photo/40269065? source=wapi&referrer=kh.google.com)	
Resim 14: Palu Kalesi ana kaya yazıtı	61
(İsmail Ayman Arşivi)	

Resim 15: I. Arğışti Mezarı, Van Kalesi'nin güneybatı ucu	63
(Mesut akan Arşivi)	
Resim 16: I. Arğışti Yıllığından ayrıntı	64
(Mesut akan Arşivi)	
Resim 17: I. Arğışti Yıllığından ayrıntı	64
(Mesut akan Arşivi)	
Resim 18: I. Arğışti Yıllığından ayrıntı	68
(Mesut akan Arşivi)	
Resim 19: Arğıştihinili (Armavir-Blur) Yapı Dokusu ve Aras Ovası	69
(Mesut akan Arşivi)	
Resim 20: Erebuni Kenti	69
(Mesut akan Arşivi)	
Resim 21: Elar ana kaya yazıtı	79
(Salvini, 2008: s.223.)	
Resim 22: Gulidzan ana kaya yazıtı	81
(Salvini, 2008: s.225.)	
Resim 23: Marmaşen ana kaya yazıtı	82
(Salvini, 2008: s.226.)	
Resim 24: Lçaşen ana kaya yazıtı	83
(Salvini, 2008: s.226.)	
Resim 25: Hanak ana kaya yazıtı	84
(Salvini, 2008: s.221.)	
Resim 26: Javankale ana kaya yazıtı	86
(Salvini, 2008: s.229.)	
Resim 27: Hazine Kapısı kutsal alanı	87
(Mesut akan Arşivi)	
Resim 28: Surp Pogos steli parçası	90
(Van Müzesi Arşivi)	
Resim 29: Surp Pogos steli parçası	90
(Van Müzesi Arşivi)	
Resim 30: Doğu nişi tabanında bulunan stel yuvası	91
(Mesut akan Arşivi)	

Resim 31: Batı nişinin güney cephesinde bulunan yazıt	92
(Mesut Çakan Arşivi)	
Resim 32: Batı nişine ait Kaide	93
(Mesut Çakan Arşivi)	
Resim 33: Batı nişi doğu cephesi	93
(Mesut Çakan Arşivi)	
Resim 34: Habibuşağı ana kaya yazıtı	104
(Salvini, 2008: s.267.)	
Resim 35: Taşköprü ana kaya yazıtı	107
(Salvini, 2008: s.269.)	
Resim 36: Atamhan ana kaya yazıtı	108
(Salvini, 2008: s.269.)	
Resim 37: Tsovak ana kaya yazıtı detay ve genel görünümü	109
(Mesut Çakan Arşivi)	
Resim 38: Seqindel ana kaya yazıtı	111
(Çevirimiçi: http://www.panoramio.com/photo_explorer#view=photo&position=1&with_photo_id=60532629&order=date_desc&user=6217517)	
Resim 39: Tsovinar ana kaya yazıtı	114
(Mesut Çakan Arşivi)	
Resim 40: Tsovinar ana kaya yazıtı detay	115
(Mesut Çakan Arşivi)	
Resim 41: Teişebai URU/Tsovinar Kalesi genel görünüm	115
(Mesut Çakan Arşivi)	
Resim 42: Razlık ana kaya yazıtı	117
(Emre Özdoğan Arşivi)	
Resim 43: Neşteban ana kaya yazıtı	118
(Salvini, 2008: s.333)	
Resim 44: Shisheh ana kaya yazıtı	120
(Salvini, 2008: s.334)	
Resim 45: Hazine Piri Kapısı ana kaya yazıtı	123
(Belli, 1999: res.41)	

Resim 46: Tebriz Kapı ana kaya yazıtı	125
(Mesut Çakan Arşivi)	
Resim 47: Sırsini ana kaya yazıtı	128
(Mesut Çakan Arşivi)	
Resim 48: Sırsini kaya odası ve girişi	128
(Mesut Çakan Arşivi)	
Resim 49: Depo yazıtı genel görünüm	129
(Mesut Çakan Arşivi)	
Resim 50: Depo yazıtı detay	130
(Mesut Çakan Arşivi)	
Resim 51: Minua Çeşmesi ana kaya yazıtının genel görünümü	131
(Mesut Çakan Arşivi)	
Resim 52: Minua Çeşmesi ana kaya yazıtı panoları	132
(Mesut Çakan Arşivi)	
Resim 53: Yürütülen arkeolojik çalışma sırasında ulaşılan su kaynağı	133
(Mesut Çakan Arşivi)	
Resim 54: Aine-i Rum ana kaya yazıtı	134
(İsmail Ayman Arşivi)	
Resim 55: Karakala ana kaya yazıtı	136
(Salvini, 2008: s.230.)	
Resim 56: Erciş/Karataş ana kaya yazıtı	137
(İsmail Ayman Arşivi)	
Resim 57: Erciş Karataş ana kaya yazıtı	138
(Mesut Çakan Arşivi)	
Resim 58: Erciş/Karataş'ta bulunan boş pano	138
(Mesut Çakan Arşivi)	
Resim 59: Damlaköy ana kaya yazıtı	140
(Çavuşoğlu; Salvini, 2003: s.189.)	
Resim 60: Mazgirt/Kaleköy kaya mezarı girişi	141
(İsmail Ayman Arşivi)	
Resim 61: Mazgirt/Kaleköy ana kaya yazıtı	142
(İsmail Ayman Arşivi)	

PLAN ÇİZİM ve FİGÜRLERİN LİSTESİ

Plan 1: I. Argıştı oda mezarı planı	65
(Tarhan, 2011: s.312.)	

Plan 2: Seqindel Urartu kalesi ve Erken Demir Çağı kalesi.	112
(Kroll, 2011: s.158. Kleiss'a ait plan)	

ÇİZİM

Çizim 1: Meher Kapı kutsal alanının C. Florimont'a ait çizimi	33
(Salvini, 2006: 158.)	

Çizim 2: Hazine Kapısı kutsal alanı ve yazıtlar	88
(Aykut Fenerci çizimi)	

Çizim 3: Sekindel kaya yazıtı çizimi	111
(Kleiss, W., S. Kroll, 1980: s.22)	

FİGÜR

Figür 1: Tanrı Haldi	39
(Belli, 1999: s.38.)	

Figür 2: Tanrı Teişeba	39
(Belli, 1999: s.43.)	

Figür 3: Tanrı Şivini	41
(Belli, 1999: s.46.)	

Figür 4: Tanrı Hutuni	41
(Belli, 1999: s.48.)	

Figür 5: Tanrı Ua	42
(Belli, 1999: s.53.)	

Figür 6: Tanrı Nalaini	42
(Belli, 1999: s.54.)	

Figür 7: Tanrı Şebitu	42
(Belli, 1999: s.56.)	

Figür 8: Tanrıça Şelardi	43
(Belli, 1999: s.63.)	

KISALTMALAR LİSTESİ

- A.e.: Aynı eser
AfO: Archiv für Orientforschung
AMİ: Archäologische Mitteilungen aus Iran, Berlin
A.g.e.: Adı geçen eser
bkz.: Bakınız
CICh.: Corpus Inscriptionum Chaldicarum, Berlin
CTU.: Corpus Dei Testi Urartei I. II. III., Roma
Çiz.: Çizim
dp.nt.: dipnot
Edt.: Editör
Fig.: Figür
GDÇ.: Geç Demir Çağı
Hchl.: Handbuch der chaldischen Inschriften
Hrt.: Harita
İTÇ.: İlk Tunç Çağı
JA.: Journal Asiatique
JNES.: Journal of Near Eastern Studies, Chicago
JRAS.: Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.
Krşl.: Karşılaştırm
KST: Kazı Sonuçları Toplantısı
Lev.: Levha
M.: Metre
M.Ö.: Milattan Önce
No.: Numara
ODÇ.: Orta Demir Çağı
ODTÜ.: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Pln.: Plan
Res.: Resim
Say.: Sayfa

SMEA.: Studi Micenei ed Egeo- Anatolici, Roma

Tab.: Tablo

UKN.: Urartskie ktinoobraznye nadpisi, Moskova

Vd.: Ve Devamı

Vol.: Volüm

ZDMG.: Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, Leipzig

ZVO.: Zapiski Vostočnogo Otdeleniya

GİRİŞ

A-Amaç-Yöntem

Urartu krallığının maddi kültür kalıntılarından birini oluşturan ana kaya yazıtlarının, Urartu coğrafyasındaki dağılımı, hangi amaçla, ne şekilde yaptırıldığını ve diğer tür yazıtlardan ayrılan yönlerini saptamak Urartu Krallığı'nın siyasi, dinsel, kültürel gelişimi ve yayılımının kronolojik olarak belirlenmesinde önemli veriler sunmaktadır. Bu güne kadar yapılmış çalışmalar arasında, ana kaya yazıtlarının anlaşılmasında belli düzeylerde analizlerin yapılması yeterli olmamıştır. Ana kaya yazıtlarının bir arada verilmemesi veya her bir kaya yazıtı özelinde yürütülen çalışmalarda bilgi eksikliği, birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Yapılan çalışmalar daha çok yazıt özelinde ya da birkaç yazıtın karşılaştırılarak işlenmesinden ileriye gidilmemiştir. Yazdırıldığı dönemin sosyo-ekonomik ve sosyo-politik yapılanmasının açıklığa kavuşturulması hususunda yazıtların kronolojik sırası ve bulunduğu coğrafi alanın özellikleri önemlidir.

Ana kaya yazıtların bütünlük içinde değerlendirilmemesi sağlıklı sonuçlar elde edilmesini engellemiştir. Zira ana kaya yazıtları yapısal özellikleri ve konumları ve içerikleriyle bir bütündürler. Şöyle ki ana kaya yazıtlarının konum-içerik ve işlevlerinin bir arada işlenmemiş olması söz konusu yazıtların gerçek manada anlaşılmasına engel olmuştur. Sefer içerikli bir yazıtın içeriğinde kullanılan üslup, içerik ile yer aldığı coğrafya, bahsi geçen seferin güzergahından, içerikte yer alan kent veya bölge isimlerinin lokalizasyonuna değin birçok veriyi barındırmaktadır. Kaya yazıtların taşınmaz olması bu içeriğin güvenilirliğini sağlamlaştırır. Zira Urartu coğrafyasına yayılmış stel, kitabe, kaide gibi çivi yazılı belgelerin büyük çoğunluğu kimi zaman devşirme malzeme olarak kullanılmış, çoğu zaman orijinal yerinden farklı lokasyonlarda bulunmuştur. Arkeolojik kazılarda tespit edilen az sayıdaki örnek dışında çoğu yazılı belgenin bu nitelikte olduğunu söyleyebiliriz. Bu açıdan daha önce de belirttiğimiz gibi in-situ durumlarıyla ana kaya yazıtları birincil kaynak olarak kullanılabilecek yegane yazılı belgelerdir.

Urartu tarihi ve ilişkide bulunduğu coğrafi alanlardaki toplulukların tarihine birinci elden ışık tutabilmek ve Urartu dili ile ilgili çalışmaların siyasi ve coğrafi

etkileşim alanlarını belirlemek amacıyla kaya üzerine yazılmış, her biri dağınık halde geniş bir coğrafyaya yayılmış ana kaya yazıtları incelenmiştir. Bu açıdan çalışmamızda ana kaya yazıtlarının kronolojik, içeriksel ve coğrafi özellikleri göz önünde bulundurulmuştur.

Urartu coğrafyasında tespit edilmiş ana kaya yazıtları, konumları ve içerikleriyle Urartu'nun yayılım alanının, tarihsel ve kültürel özelliklerinin anlaşılması bakımından büyük önem taşırlar. Yer değiştirmemiş olmaları baz alınarak yapılacak sınıflama ve değerlendirme, kaya yazıtlarının anlam ve işlevlerine dayalı bir çıkarımı güçlü kılar. Bununla birlikte bu yazıtların mimari kuruluşlarıyla kullanım amaçlarının, içerikleriyle birlikte değerlendirilmesi çalışmamızın diğer temel yaklaşımını oluşturmaktadır. Mimari özelliklerinin, konumlarının ve içeriklerinin belli bir sistematik çerçevede birlikte değerlendirilmesi, elde edilen verilerin daha sağlıklı ve güvenilir olmasını sağlamıştır. Örneğin Urartuya özgü gibi görünen anıtsal kaya kapılarının mimari özellikleri yanında, özgün konumları ve kazınan yazıtın içeriği dikkate alındığında, bu yapıların işlevlerinden, kullanım amaçlarına, kronolojilerinden bulundukları bölgenin Urartu coğrafyası için taşıdığı anlama varıncaya kadar birçok bilinmeze cevaplayacak potansiyele sahiptir.

Çalışmamızda her bir kaya yazıtı, kendine has özellikleri çerçevesinde değerlendirilmiş, kimi zaman üzerine kazındığı kaya yüzeyinin kullanım amacının saptanmasına dönük bir çalışma yapılmıştır. Bu çerçevede bu türden yazıtların kazındığı kaya nişleri, anıtsal kaya kapıları ve diğer türde kaya yazıtlarının işlevleri, “anlam-işlev” ilişkisiyle birlikte, konumları ve “anlam konum-işlev” ilişkisi bir arada tartışılmıştır. Bunun yanında yazıtların çevrelerindeki, özellikle Urartu Dönemi'ne ait doğal ve kültürel çevre de bu değerlendirmede göz önünde tutulmuştur.

Bu çalışmaya başlarken tez danışmanım, Yrd. Doç. Dr. Erkan Konyar'ın değerli öneri ve yönlendirmeleri çıkış noktamı oluşturmuştur. Daha sonraki aşama, çalışmamızın konusu içinde yer alan Urartu Krallığına ait ana kaya yazıtlarının yer aldığı kaynaklara ulaşmak olmuştur.

Yürütülen kütüphane çalışmalarıyla, söz konusu ana kaya yazıtlarının kral dönemlerine ve içeriklerine göre bir listesi oluşturulmuştur. Hazırlanan bu listeden

yola çıkılarak yazıtlara ait transkripsiyonlar, yorumlar karşılaştırılmalı olarak değerlendirilmiştir. Yazıtların önceki dönemlerine ait resim, plan, çizim gibi görsel veriler taranmıştır. Her bir yazıt için bilgi fişleri hazırlanmış, elde edilen veriler bilgisayar ortamında tablo ve haritalara uygulanarak istatistiki verilere dönüştürülmüştür. Yazıtların bulunduğu alanlarda arazi çalışmaları yapılmış, ulaşılabilen kaya yazıtları incelenmiştir.

Urartu Krallığının başkenti Tuşpa’da, danışmanım Yrd. Doç. Dr. Erkan Konyar’ın yürüttüğü arkeolojik kazıda ekip üyesi olarak bulunmam, çalışmamı yürütebilmem açısından kolaylıklar sağlamıştır. Başkentte yer alan ana kaya yazıtları, hocamın da desteğiyle tarafımdan yeniden fotoğraflanmış, ölçümleri yapılmıştır. Tüm bu çalışmaların yanı sıra günümüz Ermenistan sınırları içinde yer alan ana kaya yazıtlarının belgelenmesi adına, elimizdeki imkanlar dahilinde, Ermenistan’a bir seyahat düzenlenmiş ve buradaki ana kaya yazıtlarına ulaşmaya çalışılmıştır. Ermenistan sınırları içinde bulunan Urartu ana kaya yazıtları, Karakala, Gulidzan, Marmaşen, Elar, Lçaşen, Tsovinar ve Tsovak yazıtlarıdır. Ulaşabildiğimiz ana kaya yazıtları, yerlerinde incelenmiş, belgeleme işlemlerine tabii tutulmuştur.

Yürütülen kütüphane, arazi ve belgeleme çalışmaları sonunda, ana kaya yazıtları bir araya toparlanmış belli kriterlere göre sınıflandırılmıştır. Bu kriterler yazıtların içerikleri ve mimarilerine göre düzenlenmiştir. İçeriksel olarak yapılan sınıflama, “*dinsel, sefer ve imar*” içerikli kaya yazıtları iken, mimari sınıflama “*anıtsal kaya kapıları, kaya nişleri ve kaya yüzeyi yazıtları*” olmak üzere üç başlık halinde değerlendirilmiştir. Yapılan bu ön sınıflama ve bu çerçevede yapılan değerlendirmeler kaya yazıtları mimarisi ile içerikleri arasında doğrudan bir ilişkinin varlığı belirlenmiştir. Bu nedenle son sınıflama ve değerlendirmeye gidilirken çalışılan ana kaya yazıtlarının içerikleri baz alınarak bir sınıflama yapılmıştır. etkili olduğunu ortaya koymuştur. İçeriklerinin, daha doğrusu konuları dikkate alınarak yapılan temel ayırım altında söz konusu yazıtların ait oldukları kral dönemleri dikkate alınarak kronolojik bir sıralamaya tabi tutulmuştur.

Dini içerikli yazıtlar Urartu Krallığı’nın çekirdek bölgesinde bulunmaktadır. Bunlardan biri I. Sarduri iktidarı dönemine ait Doğu Hendeği’ndeki Assur’ca yazıt

iken, diğerk iki yazıt, Sarduri oğlu İşpuini dönemine ait, Meher Kapı ve Yeşilalıç ana kaya yazıtlarıdır.

Yapı yazıtları içinde değerlendirdiğimiz, Hazine Piri Kapısı ile Tebriz Kapısı, İşpuini dönemini kapsamaktadır. Minua dönemi, imar yazıtları olarak tanımlanan ana kaya yazıtlarından bir *depo*, bir *ahır (Sırsini)*, iki *Taramanili ( eşme)*,    *kanal* ve üç *bağ* yazıtı olarak tasnif edilmiştir.

Sefer içerikli ana kaya yazıtları, İşpuini dönemine ait İlandağ ana kaya yazıtıyla başlamaktadır. Sefer içerikli olmasının yanında dinsel anlatımı olan yazıt, Urartu  ekirdek bölgesi dışına yazılmış ilk ana kaya yazıtı özelliği taşımaktadır.

Minua döneminde, krallığın merkez bölgelerinde y r t len imar faaliyetleri ile birlikte ana kaya yazıtlarının merkez dışına taştığı g r lmektedir. Minua dönemi ana kaya sefer yazıtı örnekleri, batıda Palu, kuzeyde Yazılıtaş ve güneydoğuda Urmiye bölgesindeki Taştepe ana kaya yazıtlarıdır.

I. Arđıřti, babası Minua'ın kazanımlarını iyi kullanmış ve bu genişleme politikasını devam ettirmiştir. I. Arđıřti dönemine ait, 1'i kanal yazıtı, 8'i sefer yazıtı olmak üzere 9 adet ana kaya yazıtı, bulunmaktadır. Çalışmamızda, Karakala ana kaya yazıtı olarak işlediğimiz kanal yazıtı, günümüz Ermenistan-Türkiye sınırı yakınlarında yer almaktadır. Ana kaya sefer yazıtlarının çoğunluğu krallığın kuzey ve kuzeydoğu bölgelerine konuşlanmıştır. I. Arđıřtiye ait ana kaya sefer yazıtlarından biri kuzeyde Ardahan bölgesinde Hanak yazıtı olarak bilinmektedir. Aras ovasında, günümüz Ermenistan'ının Gümrü kenti yakınlarında bulunan Marmaşen ve Gulidzan, yine Ermenistan toprakları içindeki Abovyan bölgesinde yer alan Elar, Sevan gölünün kuzeybatı ucunda yer alan Lçaşen ana kaya yazıtları bulunmaktadır. İran'da Urmiye Gölü'nün güneydoğusunda bulunan ve I. Arđıřti dönemine ait bir diğerk yazıt ise Javankale ana kaya yazıtıdır. I. Arđıřti dönemine ilişkin siyasi hareketleri anlamamıza yardımcı olan ve diğerk ana kaya yazıtlarından izler taşıyan en önemli yazıt, Horhor yıllığı olarak bilinen ana kaya yazıtıdır. Yazıt, Van kayalığının güneybatı ucunda ulaşılması zor bir bölgede bulunan ve I. Arđıřti'ye ait olduğu bilinen, oda kaya mezarının girişinde bulunmaktadır.

II. Sarduri dönemi ana kaya yazıtları incelendiğinde 2'si bağ, 1'i kanal yazıtı olmak üzere 3 imar yazıtı ile 6 adet sefer içerikli ana kaya yazıtı bulunmaktadır. Başkent Tuşpa'ya yakın bir bölgede bulunan, günümüzde de Van'ın ilçesi, Erciş sınırları içerisinde yer alan Karataş yazıtı, iki farklı panoya yazılmış bir bağ yapısının anlatıldığı yazıttır. Aynı bölgede üçüncü boş bir pano daha bulunmaktadır. II. Sarduri'nin imar faaliyetleri hakkında bilgi veren bir diğer yazıt Karataş yazıtının kuzeybatısında yer alan Damlaköy ana kaya yazıtıdır. Bir kanal inşaaından söz edilmektedir. Urartu Krallığı'nın II. Sarduri dönemindeki batı yayılımını Palu'dan sonra Habibuşağı yazıtıyla gözlemek mümkündür. Çıldır gölünün güneybatısındaki Taşköprü ana kaya yazıtı kuzey bölgesindeki, II. Sarduri dönemi Urartu varlığını kanıtlamaktadır. I. Arğışti döneminden bu yana Aras ve Sevan bölgesine yapılan seferler II. Sarduri döneminde de devam etmiştir. Sevan gölü kıyısında II. Sarduri dönemine ait 2 adet yazıt yer alır. Bunlardan biri gölün batı kıyısındaki Atamhan ana kaya yazıtıdır. Diğer bir yazıt ise gölün güney kıyısında bulunan Tsovak ana kaya yazıtıdır. Bir takım fetih hareketlerinin anlatıldığı yazıtlar, Sevan Gölü çevresinde Urartu egemenliğinin pekişmesinde önemli bir yere sahiptir. İran bölgesinde yürütölen sefer politikası daha ileri bir seviyeye taşınmıştır. I. Arğışti döneminde Urmiye gölünün doğusuna kadar yayılan fetih hareketleri II. Sarduri döneminde bir adım daha ileriye gitmiştir. Urmiye gölünün doğu kısmında yer alan Ahar bölgesine yakınlığıyla bilinen Sekindel ana kaya yazıtı bunun göstergesini oluşturur. Babası I. Arğışti gibi iktidar dönemi içerisinde yaptığı hizmetleri yıl yıl kaleme alan II. Sarduri, faaliyetlerini, Van kayalığının kuzey yüzünde ana kayaya işlemiştir. Bu yazıt Hazine Kapısı olarak bilinmektedir.

II. Sarduri'nin ardılı I. Rusa dönemine ait bir sefer yazıtı niteliğı taşıyan tek bir ana kaya yazıtı bulunmaktadır. Bu yazıt Tsovinar ana kaya yazıtıdır. Sevan Gölü'nün güneyinde yer alır ve Babası II. Sarduri'nin bölgedeki ana kaya yazıtı olan Tsovak ana kaya yazıtına yaklaşık 12 km. uzaklıkta yer almaktadır.

I. Rusa'dan sonra tahta geçen II. Arğışti'ye ait 3 adet ana kaya yazıtı bulunmaktadır. Bu yazıtlar, sefer içeriğı taşımasının yanında birbirine yakın bölgelerde yer alırlar. Bunlar İran'ın Ahar ve Sabalan bölgelerinde yer alan Shisheh, Razlık ve Neşteban ana kaya yazıtlarıdır.

II. Argişti oğlu II. Rusa dönemine ait Mazgirt/Kaleköy yazıtı bu dönemin tek ana kaya yazıtı örneğini yansıtmaktadır. Kötü durumda olması içeriğinin anlaşılmasını güçleştirmektedir. Çalışmamıza konu olan son ana kaya yazıtı ise Erimena oğlu Rusa’ya ait olduğu düşünülen Ekece (Kaiseran) ana kaya yazıtıdır. İçeriğindeki “Tanrı Haldi’nin Steli” ibaresinden bir yapı yazıtı olarak değerlendirilmiştir.(**Harita 1) (Tablo ve Grafik 1)**

Çalışmamız  bölümden oluşmaktadır.

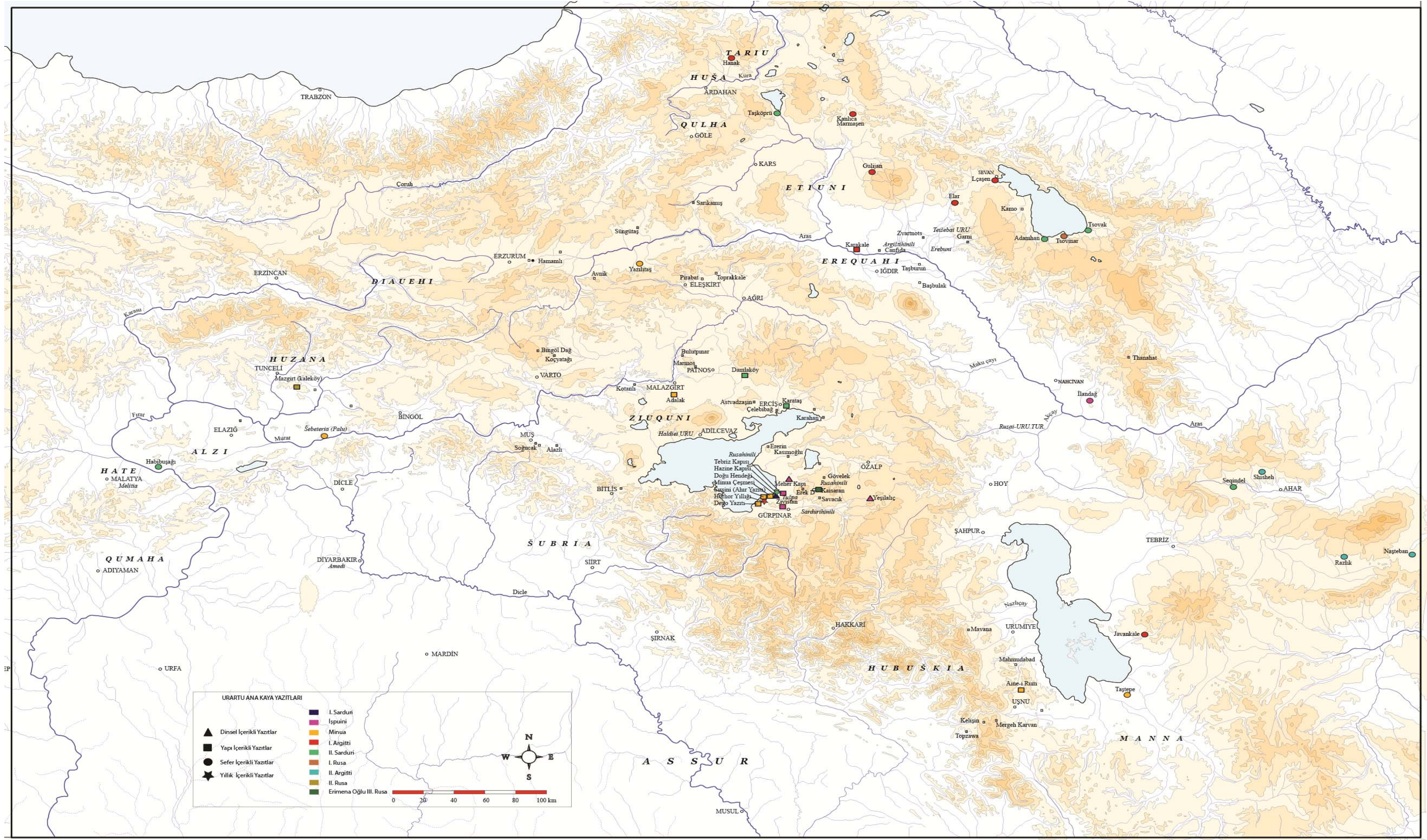
Birinci bölüm, ana kaya yazıtlarının Urartu coğrafyasına dağılımını içermektedir. Krallığın yayılım alanları ve bu alanlar içinde yer alan ana kaya yazıtların lokalizasyonları hakkında genel bilgiler verilmiştir.

İkinci bölüm ana kaya yazıtlarının yapısal özelliklerinin tanımlanması ve bu özellikler arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesine dayalıdır. Ana kaya yazıtları yapısal özellikleri bakımından “*kaya kapıları, kaya nişleri ve basit kaya yüzeyi yazıtları*” olmak üzere, üç grup altında işlenmiş ve değerlendirilmiştir.

nc bölüm kaya yazıtlarının içerik farklılıkları gözetilerek, yazıtların tasnifine dayalıdır. Söz konusu içerik ayrımları, “*dinsel, sefer ve imar*” ana kaya yazıtları olmak üzere üç başlıkta toplanmıştır. Bu başlıklar da kendi ilerinde alt başlıklara bölünmüş, Urartu krallarının tahta geçiş kronolojileri göz önünde bulundurularak, krallara ait yazıtlar, tüm yönleriyle değerlendirilmeye alınmıştır. Dinsel içerikli ana kaya yazıtları, kralların kronolojik sırasına göre verilmiştir. Bu başlık altında yoğunluklu olarak Urartu dini inanışına ilişkin konular irdelenmeye çalışılmış, kaya yazıtlarının urartu dini inanışındaki yerine değinilmiştir. Sefer içerikli kaya yazıtlarının kral dönemlerine göre sıralanması ve değerlendirilmesi şeklinde devam etmektedir. Urartu krallığının siyasi hareketlerinin açık bir şekilde izlenebildiği yazıtlardan krallığın siyasi faaliyetlerine bağlı olarak askeri manevraları, yazıtların konumları ile birlikte değerlendirmeye alınmıştır. Yapı içerikli ana kaya yazıtlarının kral dönemlerine göre dağılımı esas alınmıştır. Söz konusu ana kaya yazıtlarının her biri için, içerikleri, yapısal özellikleri, konumları ve işlevleri üzerine tartışmalar yapılmıştır.

Sonuç bölümünde ayrı ayrı tartışılan bölümlerin, genel bir çerçevede değerlendirilmesi yapılmıştır. Çalışmamızdan elde ettiğimiz veriler aktarılmaya çalışılmıştır.

Bölümlerin tümünde belli bir düzen takip edilmiştir. Ana kaya yazıtlardaki veriler ışığında, kronolojik bir düzen oluşturulmaya çalışılmıştır. Her bir yazıtın transkripsiyonu verilmiş, her yazıt özelinde, kaya yazıtlarının mimari özellikleri, konum ve işlevsellikleri detaylarıyla sunulmaya çalışılmıştır. Yazıtların, krallıktaki sosyo-ekonomik ve sosyo-politik yapılanmalarına etkileri tartışılmıştır.

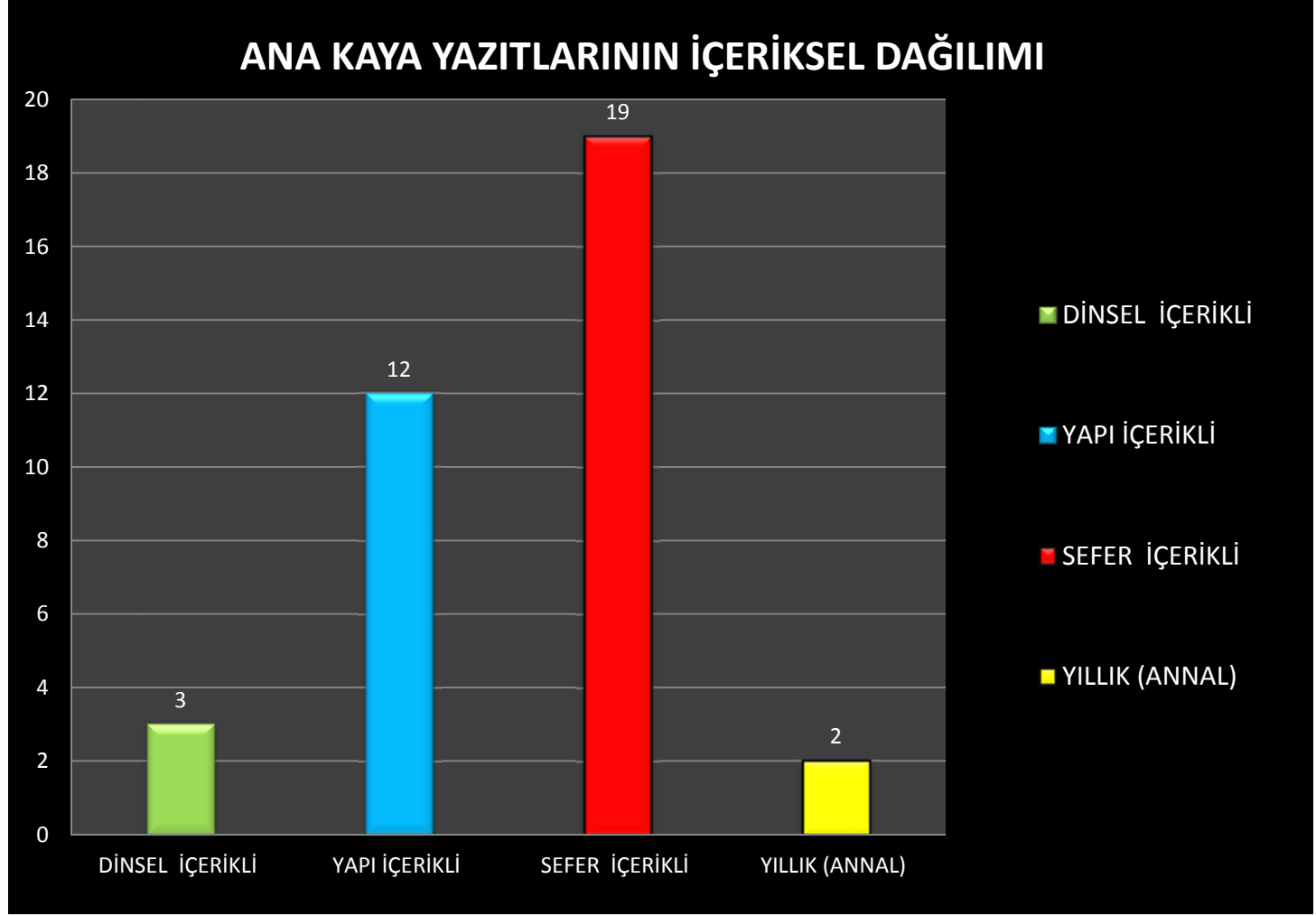

Harita 1: Ana kaya yazıtlarının kral dönemleri ve içeriklerine göre dağılımını gösteren harita

KRAL VE DÖNEMLERİNE AİT ANA KAYA YAZITLARI	DİNSEL İÇERİKLİ ANA KAYA YAZITLARI	YAPI İÇERİKLİ ANA KAYA YAZITLARI	SEFER İÇERİKLİ ANA KAYA YAZITLARI	YILLIK (ANNAL) ANA KAYA YAZITLARI
I.SARDURİ (M.Ö. 840-830)	VAN KALESİ DOĞU HENDEĞİ			
I. SARDURİ OĞLU İŞPUİNİ (M.Ö. 830-810)	MEHER KAPI ANA KAYA YAZITI- VAN	HAZİNE PİRİ KAPISI ANA KAYA YAZITI- VAN	İLİANDAĞ - NAHÇIVAN	
	YEŞİLALIÇ - VAN / ÖZALP	TEBRİZ KAPI- VAN / TUŞPA		
İŞPUİNİ OĞLU MİNUA (M.Ö.810-785/780)		ADALAK - MUŞ/MALAZGİRT	TAŞTEPE - URMİYE GÖLÜ'NÜN GÜNEYBATISI	
		SİRŞİNİ (AHIR)- VAN/TUŞPA		
		DEPO YAZITI- VAN/TUŞPA	PALU- ELAZIĞ/PALU (SEFER-YAPI) ANA KAYA ODA MEZARI	
		MİNUA ÇEŞMESİ (TARAMANILI) - VAN/TUŞPA	YAZILITAŞ- ERZURUM/HORASAN	
		AİNE-İ RUM- İRAN/URMİYE KASEMLU ÇAYI YAKINI		
MİNUA OĞLU ARGİŞTİ (I.ARGİŞTİ) (M.Ö. 785/780-756)		KARAKALA- ERMENİSTAN/SARDARABAD- BAGARAN KÖYÜ	ELAR- ERMENİSTAN/ABOVYAN-ELAR	HORHOR YILLIĞII ANA KAYA YAZITI- VAN/TUŞPA (SEFER-YILLIK) ANA KAYA ODA MEZARI
			JAVANKALE - URMİYE GÖLÜ'NÜN GÜNEYDOĞUSU	
			GULİDZAN- ERMENİSTAN/GÜMRÜ	
			MARMEŞAN (2 ADET)- ERMENİSTAN/GÜMRÜ (SEFER)	
			LÇAŞEN- ERMENİSTAN/SEVAN- SEVAN GÖLÜ'NÜN KUZEYBATISI	
			HANAK- ARDAHAN/HANAK	
I. ARGİŞTİ OĞLU SARDURİ (II. SARDURİ) (M.Ö. 756-730)		ERCİŞ KARATAŞ (İLANTAŞ) (1) - VAN/ERCİŞ	HABİBUŞAĞI- ELAZIĞ/KÖMÜRHAN KÖYÜ	HAZİNE KAPISI (ANALI-KIZLI) - VAN/TUŞPA
			TAŞKÖPRÜ- ARDAHAN/ÇILDIR GÖLÜ YAKINI	
		DAMLAKÖY-VAN/PATNOS KARAYOLU	ATAMHAN- ERMENİSTAN/SEVAN GÖLÜ BATISI	
			TSOVAK (ZAGALU) - ERMENİSTAN/SEVAN GÖLÜ GÜNEYİ TSOVAK KÖYÜ	
			SEKİNDEL ANA KAYA YAZITI - İRAN/SEKİNDEL (SEFER)	
II. SARDURİ OĞLU RUSA (I. RUSA)			TSOVİNAR - ERMENİSTAN / SEVAN GÖLÜ GÜNEYİ ARTSVANİST KÖYÜ YAKINI	
I. RUSA OĞLU ARGİŞTİ (II. ARGİŞTİ)			SHİSHEH (AHAR) / İRAN AZERBAYCANI	
			RAZLIK- İRAN AZERBAYCANI / RAZLIK	
			NEŞTEBAN - İRAN / AZERBAYCANI / NEŞTEBAN	
II. ARGİŞTİ OĞLU RUSA (II. RUSA)		KALEKÖY- TUNCELİ/MAZGİRT- KALEKÖY (İKİ ODALI ANA KAYA MEZAR YAZITI)		
ERİMENA OĞLU RUSA (III.RUSA)		EKECE-KAYSERAN- VAN/EREK DAĞI		

Tablo 1: Kral dönemlerine göre ana kaya yazıtlarının listesi

	DİNSEL İÇERİKLİ	YAPI İÇERİKLİ	SEFER İÇERİKLİ	YILLIK (ANNAL)
KRAL VE DÖNEMLERİNE AİT ANA KAYA YAZITLARI	3	12	19	2

Grafik 1-2: Ana kaya yazıtlarının içerik farklılıklarının sayısal dağılımı ve yüzdelik dilimini gösteren grafik

B-Araştırmaların Tarihçesi

Urartu tarihi ve kültürünün anlaşılmasında birincil kaynak oluşturan yazıtlarla ilgili ilk araştırmalar, XIX. Yüzyılın ikinci çeyreğinin başlarında, İran bölgesindeki Zerdüşt dinine ait yazılı belgeli bulmak ve Van gölünün doğusunda yer alan Semiramis kentine ait kalıntıları bulmak¹ amacıyla araştırma gezisine başlayan F. E. Schultz² tarafından başlatılmıştır. Schultz'un çıkardığı ilk çalışmalara ait kopyaları ölümünden sonra yayımlanmıştır. Söz konusu yayımlanan yazıt kopyalarının ilk araştırma yıllarında, Pers diline ait olduğu düşünülmüştür.

Yazıtların Urartuca'ya ait olduğu XIX. yüzyılın sonlarında, yürüttüğümüz çalışmada kaynaklarından yararlandığımız, A. D. Morthmann³, A. H. Sayce⁴, H. Heyvern⁵, M. V. Nikolskii⁶ ile J. Sandaljian⁷ gibi araştırmacıların Urartu diliyle ilgili temel kaynak sayılabilecek yayınların yapılmasıyla devam edilmiştir.

Dilin geliştirilme kısmında Doğu Anadolu'ya araştırmacılar tarafından keşif gezileri düzenlenmiştir. Lehmann-Haupt tarafından 1928 yılında hazırlanan Corpus Inscriptionum Chaldicarum⁸ bu dönem için Urartuca çalışmalarında temel alınan kaynakların başında gelmiştir.

I. I. Meşçaninov⁹, J. Friedrich¹⁰, G. V. Tseretheli¹¹ 1920-30'lu yılların çalışmalarını yürütmüşlerdir. XX. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde Urartu dilindeki

¹ Bkz. Saintt. Martin J., 1828, "Notice sur le voyage littéraire de M. Schulz en Orient, et sur les découverts qu'il a faites récemment dans des mines de la ville de Semiramis en arménie", **JA**, sept., 1828: Paris, 161-188.

² Schultz, F.E. 1840, "Mémoire sur le lac de Van et ses Environs", **JA** 3(9): 257-323.

³ Mordtmann de Aeltere, A. D. 1872, "Entzifferung und Erklärung der armenischen Keilschriften von Van und Umgegend", **ZDMG** 26: 445-496 (no. 1-46).

⁴ Sayce, A. H. 1882, "The Cuneiform Inscriptions of Van", **JRAS** 14: 377-732 (no. 1-57).

⁵ Hyvern, H. 1892, "Inscriptions inédites", P. Müller-Simonis (ed), Relation des missions scientifiques de MM. H. Hyvern et P. Müller-Simonis (1888-1889), Paris-Lyons-Washington: 560-565.

⁶ Nikolskii, M. V. 1896, **Klinoobrazniya nadpisi Zkavkasya** (Materialy po Arheologii Kavkaza., 5), Moskova.

⁷ Sandaljian, J., 1900, **Les inscriptions cuneiformes Urartiques: transcrites avec une triple traduction interlinéaire en Arménien classique, en Latin et en Français, suivies d'un glossaire et d'une grammaire**, Venedik.

⁸ Lehmann-Haupt, C. F., 1935, **Corpus Inscriptionum Chaldicarum**, Berlin-Leipzig, 1: 1928; 2: 1935.

⁹ Meşçaninov, I. I. 1927, "Po novodi makinskoi nadpisi Rusi sina Argıştiya", **ZVO** 25: 257-272.

¹⁰ Friedrich, J. 1930, 1932, **Kleinasiatische Sprachdenkmäler (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen 163)**, Berlin.

çalışmalarda temel alınan kaynakların başlarında, F. W. König¹² “*Handbuch der Chaldischen Inschriften*”, G. A. Melikişvili¹³ “*Urartskii Klinoobraznye Nadpisi*” ve I. M. Diakonoff¹⁴ “*Urartskiy Pisma i Dokumenty*” gibi araştırmacıların çalışmaları, Urartu dilinin gelişimine katkıda bulunmuş önemli yayınlardır.

Daha sonraki dönemlerde keşfedilen yeni yazıtların çözümünde, otorite olarak gösterilen bilim adamları arasında Diakonoff, A. M. Dinçol, Tseretheli ve M. Salvini gösterilebilir. Salvini¹⁵,nin 2008 yılında oluşturduğu ve Urartu yazıtlarının neredeyse tamamını kapsayan “*Corpus Dei Testi Urartei*” isimli üç ciltlik kaynak önemli başvuru kaynağını oluşturmaktadır. Margaret R. Payne’nin¹⁶ Urartu yazıtlarının tümünün bir katalog halinde derlediği çalışması, “*Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*” ise Türkçe yazılmış başvuru kaynağı olma özelliği göstermesi açısından önemlidir.

¹¹ Tseretheli, M., 1928, “Die neuen haldischen Inschriften König Sardurs von Urartu”, **Ein Beitrag zur Entzifferung des Haldischen, Sitzungsbericht der Heidelberger Akademie der Wissenschaften**, Ph.-h. Kl. 18/5, Heidelberg.

¹² König, F. V., 1955-57, **Handbuch der Chaldischen Inschriften**, (AFO 8) I,II, Graz.

¹³ Melikişvili, G. A., 1960, **Urartskie klinoobraznye Nadpisi**, Moskova,

¹⁴ Diakonov, I. M. 1963, **Urartskiy Pisma i Dokumenty**, Moskova-Leningrat.

¹⁵ Salvini, M., 2008, **Corpus Dei Testi Urartei I. Le Iscrizioni Su Pietra E Rocca I Testi**, Roma: CNR Istituto di Studi Sulle Civiltà Dell'Egeo E del Vicino Oriente, Roma.

¹⁶ Payne, M., 2006, **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

I. ANA KAYA YAZITLARININ URARTU YAYILIM ALANI İÇİNDEKİ DAĞILIMI

Urartu Krallığı, Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Transkafkasya’da yaklaşık 250 yıllık bir süre boyunca hakimiyet kurmuştur. Krallık, Van Gölü Havzası’nda MÖ.9.yy’dan itibaren genişlemeye başlamış, tahta geçen her kral dönemi içinde krallığın merkez bölgesi ve yayılım alanında imar faaliyetleri düzenlenmiş krallığa ait dinsel öğeler bir sistematığe oturtulmuş ve devlet yapılanmasının temelleri oluşturmuştur. Urartu orduları hemen hemen her yıl sefere çıkmış ve ulaşabildikleri en uç noktalara ana kaya yazıtları dikmişlerdir.(**Harita 2**)

Ana kaya yazıtları, Urartu Krallığının yayılım alanındaki etkinliğini açıkça göstermektedir.

Van Gölü Havzası: Van Gölü havzasında bulunan ana kaya yazıtları, başkent Tuşpa’da, Doğu Hendeği, Tebriz Kapısı, Minua Taramanilisi, Sırsini, Depo, Hazine Kapısı ve Horhor yazıtları yer almaktadır.

Başkente yakın bölgelerdeki yazıtlardan, Hazine Piri Kapısı, Urartu başkenti Tuşpa’nın bulunduğu, Van şehrinin 12 km güneyinde yer alan, Van-Edremit yolu üzerinde bulunan Elmalı köyünün güneydoğusunda, Yukarı Zivistan adıyla bilinen Urartu yerleşmesine yakın bir bölgede yer almaktadır.¹⁷ Meher Kapı ana kaya yazıtı, Van Şehir merkezine yakın, şehrin kuzeydoğusunda, Özalp yolu üzerinde bulunan Zızmım Dağı’nın batı eteğinde yer alır. Onu, Van ilinin doğusunda yer alan ve şehre 92 km uzaklıkta bulunan Özalp ilçesinin güneyinde bulunan Yeşilalıç yazıtı takip etmektedir. Yazıtın bulunduğu köyün bugünkü ismi Yeşilağaç Köyü’dür. Köyün eski ismi Pagan olarak bilinmektedir. Burası Ermenice kaynaklarda Aşotakert veya Aschurt-Darga ismiyle anılır. Yazıt Urartu krallığının doğusu ve güneyi ile bağlantıyı sağlayan yolların kesişme noktasında bulunur.¹⁸ Başkent Tuşpa ve yakın çevresindeki yazıtların sonuncusu Van İl merkezinin 23 km doğusundaki Keşiş

¹⁷ Burney, C. A. 1957, “Urartian Fortresses and Towns in the Van Region”, **Anatolian Studies VII**, Journal of The British Institute of Archaeology, Ankara, 45.

¹⁸ Lehmann-Haupt, C. F., 1926, **Armenien einst und jetzt: Reisen und Forschungen 2**, Berlin-Leipzig. 307 vd.; Burney, 1957: 43.

Gölü'nün, doğusundaki dağların üzerinde bir köyde bulunan, Kayseran ana kaya yazıtıdır.

Başkent Tuşpa ve çevresinde yer alan kaya yazıtları dışında, Van Gölü Havzası içinde yer alan diğer yazıtlar arasında bulunan, Adalak ana kaya yazıtı Malazgirt'in birkaç mil güneyinde yer alır. Fakat bölgede yapılan aramalarda kaya yazısına ulaşılamamıştır. Yazıt, muhtemelen bölgede yeni yapılan baraj gölünün suları altında kalmıştır.¹⁹ İlantaş yazıtı olarak da bilinen II. Sarduri dönemine ait Karataş ana kaya yapı yazıtı, günümüz Van İli'nin Erciş İlçe merkezinin yaklaşık 2 km doğusunda bulunan kayalık bölgede yer almaktadır. Kayalığın yola bakan cephesinde, Erciş ovasına hakim bir nokta birbirinin devamı olabilecek iki niş içinde bulunmaktadır. Van-Ağrı/Patnos karayolunun 33. km'sinde Damla Köy'ün 5 km kuzeydoğusunda yer alan Damlaköy kaya yazıtı, köylüler tarafından "Hazine Tepesi" olarak adlandırılmaktadır. Yazıt, kayalık bölgenin doğu kısmında yer almaktadır.

Elazığ-Malatya Bölgesi: Urartuların batı yayılım alanı olarak tanımlanan, Elazığ-Malatya bölgesindeki etkinliğini gösteren yazıtlar arasında Palu, Habibuşağı ve Mazgirt/Kaleköy yazıtları yer almaktadır. Günümüz Elazığ ilinin Palu İlçe merkezine yaklaşık olarak 1 km'lik mesafede bulunan Palu kalesi yazıtı, Fırat Nehri'nin bir kolunu oluşturan Murat Suyu'nun sağ kıyısında yer alır. Yazıt iri bir kayaya oyulmuş büyük bir niş içerisinde bulunmaktadır. Malatya Elazığ yolunun 50. km.'sinde Toroslar ile Fırat Nehri'nin kesiştiği noktada bulunan Habibuşağı yazıtı ve kalesi dört tarafı yüksek kayalıklardan meydana gelen sarp bir bölgede yer alır. Yazıt kayalık bölgenin eteğinden geçen yola bakmaktadır ve Urartuların batıda ulaştıkları en uç bölgeyi temsil etmektedir. Kaleköy ana kaya yazıtı ise, Tunceli'nin 26 km. güneydoğusunda bulunan Mazgirt ilçesine 15 km. uzaklıkta bulunan Kaleköy köyünde bulunmaktadır.

Erzurum-Kars Bölgesi: Urartu yayılım alanlarından biri olan bu bölgede Yazılıtaş, Hanak ve Taşköprü ana kaya yazıtları yer alır. Günümüz Erzurum iline bağlı Horasan ilçesinin yaklaşık 35 km. güneydoğusunda yer alan ve yazıtla aynı ismi taşıyan Yazılıtaş köyünde bulunan yazıt, köy merkezine 1 km'lik uzaklıkta

¹⁹ CTU: 2008: A 5-20.

kayalık alanın eteğinde yer almaktadır. Ardahan'ın Hanak ilçesinin doğusunda bulunan Ortakent beldesinin 3 km. kuzeyinde yer alan Hanak ana kaya yazıtı, Hanak Deresinin kıyısında belli bir yükseklikteki ana kayanın düzgün olan yüzeyine uygulanmıştır.²⁰ Ardahan İli sınırları içinde bulunan bir diğer yazıt, Çıldır İlçe merkezinin 30 km. güneyinde bulunan Taşköprü Köyü yakınlarındaki kayalık alanda yer alan yazıttır.

Ermenistan Bölgesi: Günümüz Ermenistan sınırları içinde yer alan Aras ovası ve Sevan bölgesinde de Urartu'ya ana kaya yazıt örnekleri bulunmaktadır. Aras Nehri'nin çevrelediği geniş alan içerisinde bulunan yazıtlar, Aras Ovası'nın güneyindeki, İlandağ ana kaya yazıtı, Nahçıvan Özerk Bölgesi'nin, Culfa mevkiinde yer alan Ojasar'ın, terk edilmiş köyü olan Hosakunik (Hoşkent) Köyü yakınındaki, İlandağı'nın eteklerinde yer almaktadır. Aras Ovası içinde yer alan günümüz Ermenistan'ının Gümrü (Leninakan) kentine yakın bölgelerde bulunan iki adet kaya yazıtı bulunmaktadır. Bunlardan biri Gulidzan kaya yazıtıdır. Gümrü kentinin 21 km güney doğusunda, Spandarjan (Gulidzan) köyünde bulunmaktadır. Ana kayaya işlenmiş bir niş içerisinde Karan-Gu çayının kenarında bulunmaktadır. bir diğer kaya yazıtı ise Marmaşen ana kaya yazıtıdır. Gümrü'nün 18 km kuzeydoğusunda Ahurgan (Arpaçay) Irmağı'nın kıyısında yer alır. Ermenistan Türkiye sınırına birkaç km uzaklıkta yer alır. Aras ovası içinde değerlendirilebilecek Elar kaya yazıtı, Erivan'ın kuzeydoğusunda yer alan Abovyan kenti içinde yer almaktadır.²¹ Bölgede bulunan yazıtlardan biri de Karakala yazıtıdır. Karakala yazıtı, Aragats ve Ağrı dağları arasında bulunan geniş ovanın kuzeyindeki bölgeyi sulayan Aras Nehri'nden başlayıp Ermenistan'ın Sardarabat kentine kadar ulaşan Sardarabat kanalının başlangıç noktasındaki Bagaran köyü yakınlarında ve Türkiye Ermenistan sınır bölgesinde yer almaktadır.²²

²⁰ Dinçol, A.-B. Dinçol, 1992. "Die urartäische Inschrift aus Hanak (Kars)", **Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp**, Anadolu Medeniyetlerini Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları vol.-1, Ankara, 109-117.

²¹ Ermenistan gezimiz sırasında civarda yaşayan halktan aldığımız bilgilere göre yazıtın 20 yıl öncesine kadar da yerinde bulunduğu bilgisini aldık. Günümüzde Erivan müzesinde bulunan yazıt iki ayrı parça halindedir. Müze görevlilerinin görüntü almamıza izin vermemesi nedeniyle yazıtta ait görüntüler alınamamıştır.

²² Temmuz 2013'te Yüksek Lisans çalışmam ile ilgili Ermenistan'a yaptığım araştırma gezisinde yürüttüğüm çalışmalar sonucu elde ettiğim bilgilerdir.

Ermenistan sınırları içinde yer alan Urartu yayılım alanlarından biri olan diğer bir bölge Sevan Bölgesidir. Gölün Kuzeybatı ucunda Lçaşen, batısında Adamhan, Güney ve güney doğusunda Tsovinar ve Tsovak kaya yazıtları bulunmaktadır. Lçaşen yazıtı, Sevan kentinin güneyinde yer alan Lçaşen köyünde bulunmaktadır. Adamhan kaya yazıtı, Ermenistan'ın Marturi Bölgesi'ndeki antik Kolagram, günümüzde Vardadzor'un yakınlarında yer alan Atamhan Köyü'nde bulunmuştur. 1882 yılında kayadan ayrılarak Gürcistan, Tiflis'teki Museum of Georgia'ya nakledilmiş ve orada muhafaza edilmektedir.

Gölün güneyinde iki adet kaya yazıtı bulunmaktadır. Bunlardan biri, Tsovinar ana kaya yazıtı ve kentidir. Sevan gölünün güney kıyısına yer alan Artsvanist köyünün batısında, Tsovinar köyünün ise kuş uçuşu 2.15 km doğusunda ve Sevan gölünden başlayan Arpa kanalının bitiş noktasına çok yakın bir yerde bulunmaktadır. Ana yola yaklaşık 70 m. mesafede yer alan yazıt, kentin bulunduğu kayalık tepenin kuzeybatı ucunda yer alır. Yazıtın bulunduğu ana kaya, traktör yolu diyebileceğimiz bir patika ile kentin yer aldığı tepeden ayrılmıştır.

Gölün güneyinde bulunan bir diğer Urartu belgesi, Zagalu adıyla da bilinen, Tsovak yazıtıdır. Sevan gölünün güneyinde yer alan yazıt Tsovinar yazıtının yaklaşık 12 km doğusundaki Tsovak köyünde bulunmaktadır. Yazıt, bazalt bir kaya bloğu üzerine açılmış bir niş içerisinde yer almaktadır.

İran Bölgesi: İran Bölgesi'ndeki Urartu varlığı, Urmiye Bölgesi ve İran Azerbaycan'ının doğusunu içine alan coğrafyayı kapsamaktadır. Aine-i Rum ana kaya yazıtı, İran'da Urmiye bölgesinde bulunan Rizaiyeh'in güneyinde bulunan Uşniye'nin 18 km. kuzeyinde yer almaktadır. Urmiye yolu ve Kasemlu Çayına yakın bir mevkide bulunan yazıt, Minuanın bölgede yürüttüğü yapılaşma faaliyetlerine dönük bir belge niteliği taşımaktadır. Minua dönemine ait bir diğer yazıt olan Taştepe ana kaya yazıtı, 1890'larda ana kayadan koparılmış iki büyük parça üzerinde bulunmaktadır. Bu parçalar British Museum'da sergilenmektedir. Javankale ana kaya yazıtı İran'ın Urmiye Gölü'nün güneydoğu kıyısında yer alır. Marageh kentinin 20 km kuzeybatısında bulunan Ajabsir kasabasına yaklaşık 8,5 km uzaklıktadır. Yazıt,

deniz seviyesinden yaklaşık 1.412 m yüksekliğe sahip bir volkanik kayalık üzerinde bulunmakta ve yer aldığı nişin üst kısmı büyük ölçüde tahribata uğramıştır.²³

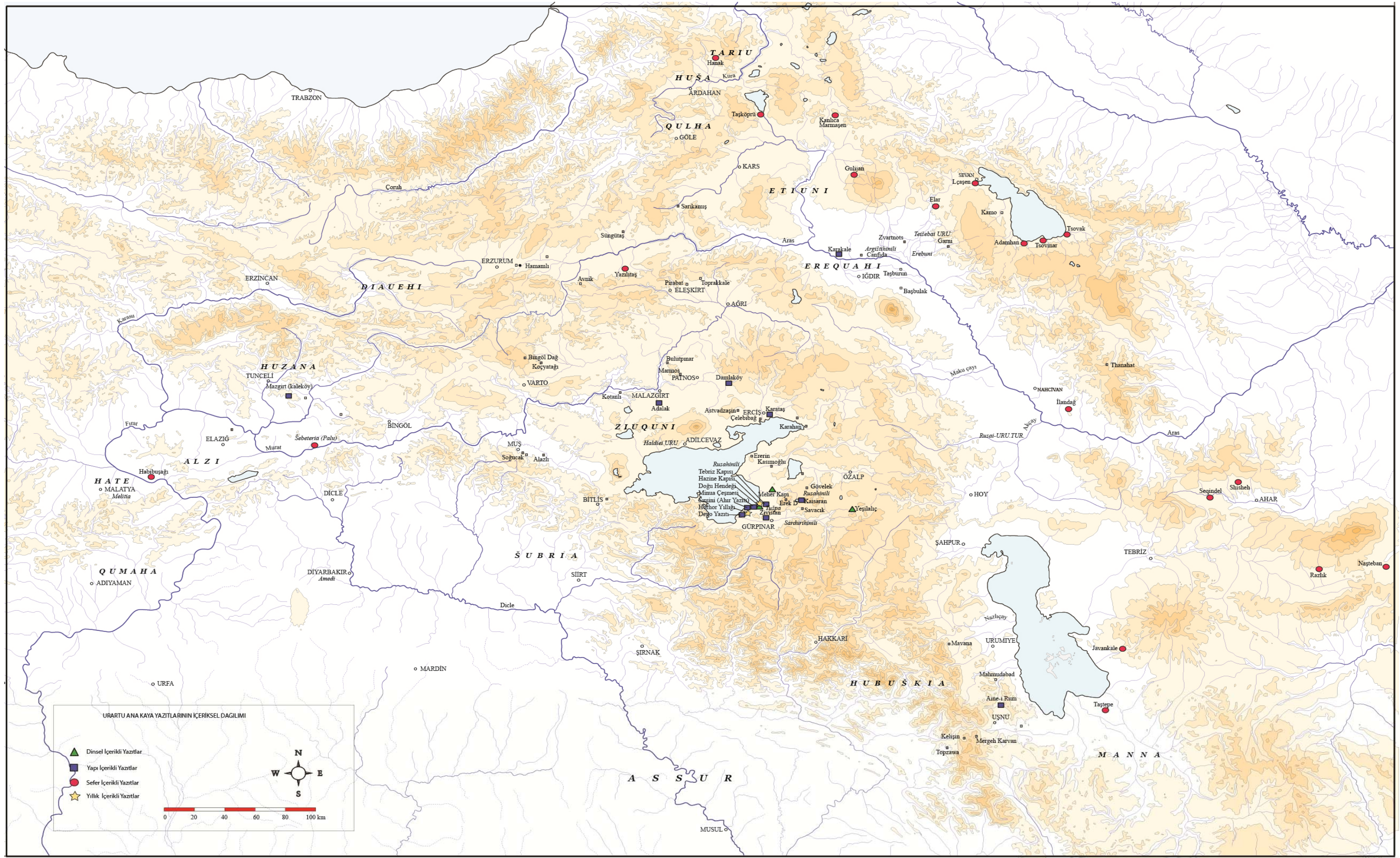
Doğu İran Azerbaycan'ında yer alan Seqindel'in 2 km. kuzeyindeki Ahar'ın 35 km. kuzeybatısında, Varzahan'ın ise 5 km doğusunda yer alan ve II. Sarduri dönemine ait bir kalede bulunan stel biçimindeki kaya bloğuna işlenmiş bir yazıt yer almaktadır.²⁴ Bölgedeki Urartu varlığına ait ilk ana kaya yazıtı olma özelliği taşır ve Shisheh, Razlık ve Neşteban yazıtlarıyla bölgede etkinliği sağlamasının temellerini oluşturmuştur. Shisheh ana kaya yazıtı, Vargahan'ın Dehastan köyü, Hurand'ın Bahks köyü ile Ahar'ın Shahrestan köyleri arasında, Shahrestan köyüne 40 km uzaklıktadır. Razlık yazıtı ise Tebriz'in 120 km. doğusundaki Erdebil kenti ile Hazar arasında yer alan Sabalan dağının güney yamacında yer almaktadır.²⁵ Bölgedeki bir diğer yazıt olan Neşteban ana kaya yazıtı, İran Azerbaycanı'nda bulunan Savelen Dağları'nın güney eteklerinde, Urmiye Gölü'nün doğusunda, Tebriz ile Erdebil kentleri arasındaki yolun yukarı kısmında ve Sarab'ın 20 km kuzeydoğusunda terk edilmiş bir köyün 200 m uzağında bir ana kayaya işlenmiştir.²⁶

²³ Salvini, M., 2005, "Urartu: La scoperta di due iscrizioni rupestri in Iran e in Turchia", **Studi Micenei ed Egeo-Anatolici** 47, Roma, 241.

²⁴ G. A. Melikishvili, VDI 1960, H. 3, 3 ff.; M. I. Mashkoor, 1966, **The History of Urartu, and the Discovery of a few Urartu Inscritptions in Iranian Azerbaidjan**, Theran.

²⁵ André, B.-Salvini, M. 1999, "The Urartian rock inscriptions of Razliq and Naşteban (East Azerbaijan, Iran)", **Studi Micenei ed Egeo- Anatolici** 41, Roma, 17.

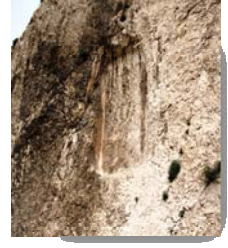
²⁶ a.g.e., 27.

Harita 2: Urartu coğrafyasında bulunan ana kaya yazıtlarının içeriklerine göre dağılımını gösteren harita

II. ANA KAYA YAZITLARININ YAPISAL ÖZELLİKLERİ

Urartu Krallığında ana kaya yazıt mimarisi üç grupta değerlendirilebilir. Bu gruplardan ilkinin, dikdörtgen planlı anıtsal kaya kapıları olarak tanımlanabilecek, yapı grubu oluşturmaktadır. İşbuini dönemine ait, Hazine Piri Kapısı, Meher Kapı, Yeşilalıç, Tebriz Kapısı; Minua dönemi, örneklerinden Palu, Yazılıtaş, yazıtları ile II. Sarduri dönemi Habibuşığı ve Hazine Kapısı Yıllıklarının yazılı bulunduğu yazıtları, dikdörtgen planlı kaya kapılarının, Urartu krallığındaki örneklerini oluşturmaktadır. Söz konusu yazıtlar, mimari ve işlevsel benzerlik taşıyor olsalar bile içerikleri yönüyle birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Söz konusu yazıtların yapısal gelişimini izlemek mümkündür.(Tab. 1)

Urartu Krallığı'nda Kaya Kapısı Yazıtları			
I. Sarduri Dönemi			
Doğu Hendeği			
			
İşpuini Dönemi			
Hazine Piri Kapısı	Meher Kapı	Yeşilalıç	Tebriz Kapısı
			
Minua Dönemi		II. Sarduri Dönemi	
Palu	Yazılıtaş	Habibuşağı	Hazine Kapısı
			

Tab. 1: Ana kaya kapılarının kral dönemlerine göre gelişimi.

Bu tarz mimarinin bilinen ilk örneği, Hazine Piri Kapısı ana kaya yazıttır. Tek çerçeveli bir mimariye sahiptir ve İşpuini dönemine tarihlenmektedir. 1.68x1.53 m (dış çerçeve), 1.50x1.18 m (içi çerçeve) ebatlarına sahiptir.²⁷ Yazıtın önünde kayalık alanın işlenmesiyle oluşturulmuş, 2.20 m’lik bir platform bulunmaktadır. Tek çerçeveli bir yapıda olan, Hazine Piri kapısı batıya bakmaktadır.²⁸

İşpuini dönemi mimari tipinin yansıtıldığı kaya kapısı mimarisinin en önemli örneklerini ise Meher Kapı ve Yeşilalıç yazıtları oluşturmaktadır. Hazine Piri kapısının içeriğinden farklı olarak dinsel anlatımların ön plana çıktığı bu anıtsal yapılar, tanrısallığı ifade ederler. Kayalık alanın tepe noktasına konumlanan Meher Kapı yazıtı üç çerçeveli bir mimariye sahiptir. Dış çerçeve, 5.55 m. yüksekliğinde 3.17,5 m. genişliğinde, Ortadaki ikinci çerçeve, 5.15 m. yüksekliğinde, genişliği ise 2.55 m. ve iç çerçevenin yüksekliği 4.80 genişliği ise 1.98 m. dir. Niş derinliği ise 1.30 m. dir.²⁹ Kaya kapısının bulunduğu alana, günümüzde neredeyse izlerine rastlanamayacak durumda bulunan kaya basamakları sayesinde ulaşılıyor olmalıdır. Ana kayaya açılmış bir cep içerisinde yer alan kaya kapısının önünde, platform denebilecek küçük bir alan bulunmaktadır. Kaya kapısının güney doğu kısmında 20x4 m. ölçülerinde bir alan yer alır. Bu platform, kaya kapısının işlevine uygun törenlerin yapıldığı bir alan olarak kabul edilebilir. Cephe duvarını çevresinde, merasimlere katılmış kişilerin oturma yerleri olarak tanımlanabilecek kaya basamağı yapısı bulunmaktadır. Bunun yanında kayaya açılmış dikdörtgen yapıya sahip bir niş bulunmaktadır ve 5.42x3 m ölçülerindedir. Örneklerine Analı-Kız kutsal alanı ile kaya mezarlarında rastlanan bu niş için, Lehman-Haupt “Opfernischen”³⁰ yani “kurban nişleri”³¹ tanımlı yapmıştır.

²⁷ Belli, O.-Dinçol, M. Ali. 1980, “Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları-Die Inschrift von Hazine Piri Kapısı und die Steinbrüche um der von Nieder Ziwistan”, **Anadolu Araştırmaları VIII**, 189.

²⁸ a.g.e., 189.

²⁹ Daha önce verilmiş ölçüler: 5.30 m. yükseklik, 3.15 m. genişlik, 1.30 m. derinlik. Salvini, M. 2006, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 155.; 4.10x2.61 m. dış çerçeve, 3.85x2.13 m. orta çerçeve, 3.59x1.70 m. iç çerçeve.(Belli-Dinçol 1980: 176.; Sevin-Belli 1977: 369. “Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi”- “Urartian Sacred area and Fortress at Yeşilalıç”, **Anadolu Araştırmaları 4-5**, İstanbul 1976-1977, 367-393.

³⁰ Lehmann-Haupt, 1926: 157.

³¹ Sevin-Belli, 1977: 372.

Meher Kapısı ile yapısal benzerlik taşıyan diğer bir kaya kapısı ise Yeşilalıç yazıtıdır. Yeşilalıç ana kaya kapı yazıtına, Meher Kapı'da olduğu gibi kaya basamaklarıyla ulaşılmaktadır. Önünde bulunan platform Meher kapısı mimarisiyle örtüşmektedir. Meher Kapı gibi üç çerçeveli olan Yeşilalıç kaya kapısının üst kısmı işlenmiştir. Kaya kapısıyla bağlantılı olduğu anlaşılan duvar yuvaları görülür ve Meher Kapıdan farklı olarak stel yuvaları olarak tanımlanabilecek çukurluklar mevcuttur.³²

Tebriz kapısı yazıtı, kaya kapıları arasında, karşımıza, İşpuini dönemine tarihlendirilebilecek son örnek olarak çıkmaktadır. Van Kayalığının doğu ucunda yer alan kaya kapısı 3.08x1.45 m ölçülerindedir. İşlendiği ana kaya, doğal koşullardan dolayı zarar görmüş durumdadır. Yazıtın ön kısmında bir platform olması muhtemeldir. Fakat kayada meydana gelen bozulmalar bu platformun tespitini güçleştirmektedir. Yazıt, tek çerçeveli bir mimariye sahip olması ve bir yapı yazıtı olması nedeniyle Hazine Piri Kapısı ile benzerlik göstermektedir. Fakat Hazine Piri Kapısından daha büyük ölçülere sahiptir. Ayrıca yazıtta, tanrı Haldi'ye yapılan bir "Susi" ve Haldi kapısı "KA"sından söz edilmektedir. Fakat bu yapıların nerede ve ne şekilde yapıldığı konusunda bilgi eksikliği bulunmaktadır. Söz konusu yapıların Tuşpa Şehri önünde yapıldığı bilgisinden yola çıkılırsa, bölgede düzenlenecek arkeolojik çalışmalar, bu konu hakkındaki bilinmezliği ortaya çıkarabilir.

Minua dönemi anıtsal kaya kapılarına örnek oluşturabilecek iki ana kaya yazıtı bulunmaktadır. Yazıtlar, sefer yazıtı özelliğindedir. Bunlardan biri, kendi dönemi için Urartu Krallığının batıda ulaştıkları en uç bölgede yer alan Palu ana kaya kapısıdır. Palu yazıtının bulunduğu kaya kapısı, 3.40x1.50 ölçülerinde 30 cm derinliğindedir.³³ Bulunduğu bölge itibarıyla jeopolitik bir noktada bulunmaktadır. Minua dönemine kadar gidilmemiş bir bölge olan Elazığ bölgesinde, Palu kalesinde anıtsal kaya kapılarına örnek teşkil edebilecek bir mimarinin uygulanması, akabinde II. Sarduri döneminde aynı mimari üsluba sahip Habibuşağı kaya kapısı yer alır. Minua dönemi anıtsal kaya yazıtlarına örnek oluşturabilecek bir diğer yapı Yazılıtaş

³² a.g.e., 373.

³³ Köroğlu, K., 1996, **Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 48.

yazıttır. Dikdörtgen planlı, 192x165/170 cm. ebatlarında ve 45 cm. derinliğe³⁴ aynı zamanda yerden yaklaşık 3 m yüksektedir. Yazıtın bulunduğu nişin dış çerçevesi, silme bir çerçeveden oluşmaktadır. Öte yandan bu silmeyi çevreleyen semerdam çerçeve bulunmaktadır. Bu çerçevenin üst kısmı dışındaki diğer bölümleri maruz kaldığı dış etkenlerden dolayı tahribata uğramıştır.

II. Sarduri dönemi anıtsal kaya kapısı örnekleri, Malatya İzol'da yer alan Habibuşağı kaya kapısı ile başkent Tuşpa'da bulunan Hazine Kapısı kaya kapılarıdır. Habibuşağı yazıtı mimarisi, II. Sarduri dönemindeki, İşpuini ve Minua dönemlerinde örneklerine rastlanan kare planlı anıtsal kaya kapıları geleneğinin devamı niteliğindedir. Urartu kralları arasında Fırat nehrini ilk defa aşmakla övünen II. Sarduri tarafından yaptırıldığı anlaşılan yazıt, Urartu krallığının bölgedeki varlığını, rakip siyasi güçlere kanıtlayan yegane unsur niteliğindedir. Kaya mimarisi, Hazine Piri Kapısı, Tebriz Kapısı, Palu ve Yazılıtaş kaya kapıları ile benzerlik taşımaktadır. Tek çerçeveli dikdörtgen planlı bir yapıya sahiptir ve 1.80x1.30 m boyutlarındadır.³⁵

II. Sarduri dönemi ana kaya mimari anlayışını Hazine Kapısı (Analı-Kızlı) yıllıklarının yazılı olduğu kaya kapısı oluşturmaktadır. Oval çerçeveli kaya kapısı mimarisi ve bu anıtsal kapıların içinde yer alan kaideler ve bu kaideler üzerine oturtulan Stel'ler temsil emektedir. Bu tip kaya kapı mimarisine örnek gösterilebilecek tek yapı Hazine Kapısı'dır. Şekilsel olarak kaya oda girişlerini andıran yapı, önünde bulunan geniş platform, oturma alanlarını oluşturan kaya basamakları ve ana kaya yüzeyine açılan kurban nişi ile dinsel temeller barındırmaktadır. Meher Kapı kutsal alanıyla benzerlik gösteren bu alan dinsel merasimlere ev sahipliği yapmış olmalıdır. Yan yana açılmış bu iki oval çerçeveli kaya kapısından batıda ki kapı doğudakine göre daha büyük ölçülerdedir. Bu kapının yüksekliği 8.13m, genişliği 2.66m ebatlarındadır. İç derinliği sağ tarafta 2.25m sol tarafta ise 2.50m şeklinde ölçülmüştür. Cephe duvarında bulunan yazıtın tabana yüksekliği 2.10 m dir. Doğu kapısına ait kaide yüksekliği 1.08 m, kaide üzerine gelen Surp Pogos steli ise 1.10 m boyutundadır. Kaide üzerine gelen stelin boyu, kapı cephesinde bulunan yazıtın bittiği noktaya denk gelmektedir. Doğuda bulunan nişin

³⁴ CTU: A5-3.

³⁵ Köroğlu, 1996: 50.

ölçüleri 6.93m yüksekliğine 2.75m genişliğine ve 2.15 derinliğine sahiptir. Tabanında, doğusu 1.44 m, batısı 1.45 m, güneyi 1.46 m ve kuzeyi 1.48 m, derinliği 3 cm ölçülerinde bir çukurluk bulunmaktadır. Hazine kapısı kutsal alanını oluşturan Kaya kapılarının üst bölgesi incelendiğinde duvar temel yatakları izlenebilmektedir. Bu duvar temel yatakları bu alanın bir yapı kompleksi oluşturup oluşturmadığı sorusunu sormamıza neden olmaktadır. Böylesi bir soruyu cevaplayabilmek, elimizde arkeolojik verilerin bulunmasıyla mümkün duruma gelecektir.

Ana kaya mimarisinin yansıtıldığı diğer bir üslubu ise anıtsal kaya kapılardan daha küçük yapıdaki, ana kayaya açılmış pencere biçimli kaya nişleridir.(**Tablo 2**)

Urartu Krallığı'nda Kaya Nişleri Örnekleri		
Minua Dönemi		
Taramanili	Sırsini	Depo
		
II. Sarduri Dönemi		
Erciş/Karataş	Damlaköy	Tsovak
		
II. Argişti Dönemi		
Shisheh	Razlık	Neşteban
		

Tablo 2: Urartu Krallığı'nda Kaya Nişleri Örnekleri

Başkent Tuşpa'da yer alan Minua dönemi yapı yazıtlarının tamamı bu düzlemde değerlendirilebilir. Üç farklı panoya işlenmiş Taramanili yazıtı, Minua dönemi ana kaya yapı yazıtları mimarisini en iyi anlatan örnektir. Doğal bir mağara görünümündeki kayalığa açılmış kare planlı üç niş içerisinde birbirini tekrarlayan bir yazıt bulunmaktadır. Bu nişlerden biri söz konusu doğal mağaranın iç tarafında yer alır ve günümüzde yer seviyesindedir. Diğer iki niş ise mağaranın girişinin üst kısmında bulunmaktadır. Taban seviyesindeki nişin yüksekliği 1.72 m genişliği ise 1.98 m, niş alt derinliği ise 65 cm. yan derinliği ise 45 cm. olarak ölçülmüştür. Yapılışından günümüze kadar geçen süre ve mağruz kaldığı doğal şartlar göz önünde bulundurulursa, kayalığın üst kısmındaki nişler aynı ölçülere sahiptirler. Yaptığımız ölçümler, nişlerden batıda bulunan nişin 1.60 m yükseklik ile 1.75 genişliğe, doğudaki nişin ise 1.56 yükseklik ile 1.75 genişliğe sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Van Kalesi'nin kuzey yamacında bulunan Sırsini (Ahır) yazıtı, dikdörtgen planlı bir kaya odasının girişinde yer almaktadır. Nişin sınırları tam anlamıyla belirlenememiştir. Bu durum kaya yüzeyinin yapısından kaynaklı bozulma ile ilgilidir. Yazıtın bulunduğu alan 75x125 cm ölçülerindedir. Girişinde yazıtın bulunduğu, yazıt içeriğinden işlevi hakkında bilgiler sunulan, kayaya oyulmuş, dikdörtgen planlı bir mekan bulunmaktadır.

Ana kaya nişlerinin başkentteki diğer bir örneği Sardurburcu'nun doğusundaki Depo yazıtıdır. Nişin üst kısmında derinlik 2-3 cm. iken alt derinliği 14-22 cm. dir. Nişin kendisi ise 75x52 cm. ölçülerindedir.

Başkent dışında yer alan kaya nişleri arasında bulunan Muş Malazgirt'teki Adalak kanal yazıtı ve İran Urmiye bölgesinde yer alan Aine-i Rum yazıtları, imar özelliği gösterirler. Adalak ana kaya nişi, günümüzde bir baraj gölünün suları altında kalmıştır. Aine-i Rum yazıtı ise oval çerçeveli bir kaya nişi özelliği göstermektedir. 260 cm yüksekliğinde, nişin alt kısmı 150 cm genişliğindedir ve bu genişlik yukarıya doğru daralır. Bunun yanında nişin derinliği 70 cm'dir.

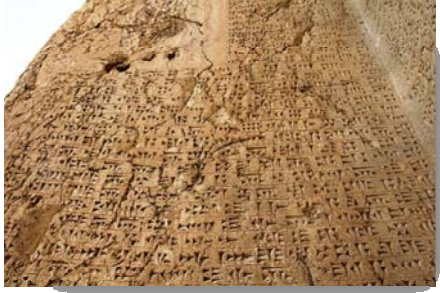
I. Argişti dönemine ait tek kaya nişi örneği, Aras havzasında imar ettirdiği Karakala kanal yazıtıdır. Küçük bir niş içinde bulunan yazıt 36.5x67 cm ölçülerine sahiptir. II. Sarduri dönemi yapı yazıtları arasında yer alan Karataş yazıtı, Minua Taramanili'si gibi üç farklı yatay dikdörtgen niş olarak, ana kayaya uygulanmıştır. Karataş yazıtına ait kaya nişleri ortalama 105x50 cm ölçülerine sahiptirler. II. Sarduri dönemi kaya nişi yapısına örnek olabilecek bir diğer yazıt Damlaköy kanal yazıtıdır. Bu yazıt 50x80 cm boyutlarında dikdörtgen planlı bir kaya nişi şeklindeyir. Bu döneme ait kaya nişlerinin diğer bütün örnekleri, sefer özelliği taşıyan Taşköprü Sekindel ve Atamhan, yazıtlarıdır. Sefer yazıtı niteliği taşıyan Taşköprü yazıtı, kaya nişi uygulamasının görüldüğü II. Sarduri dönemine ait bir diğer yazıttır. Hazine Kapısı yıllıklarında sözü geçen Qulha seferlerinden biri sırasında yaptırıldığı anlaşılan bu ana kaya yazıtı 26.5x82.5 cm'lik kayaya uygulanmış bir pano içinde yer almaktadır. Sekindel ana kaya yazıtı, İran'da Varzahan'ın 5 km doğusunda yer alan

bir kalede bulunmaktadır. Stel biçimindeki kaya bloğuna işlenmiş yazıt, 120x55 cm ölçülerine sahiptir. Atamhan ana kaya yazıtı ise, ana kayadan kopmuş 42x79 cm ölçülerinde bir paręa halinde Gürcistan, Tiflis'teki Museum of Georgia müzesinde bulunmaktadır.

I. Rusa'ya ait tek ana kaya yazıtı örneği olan Sevan Gölünün güneyindeki, Tsovak sefer yazıtı, bir kaya bloğuna açılmış niş içinde bulunmaktadır. Kaya nişinin ölçüleri 80x40 cm dir.

II. Argişti'ye ait İran'ın doğusunda yer alan Shisheh 141x85 cm, Razlık 110x85 cm ve Neşteban 64.5x112 cm ölçülerine sahip sefer yazıtları, ana kayaya açılmış nişler içine kazınmıştır. Yapısal benzerlikler taşıyan bu kaya yazıtları Urartu Krallığına ait, bilinen son dönem kaya nişleri örneklerini yansıtmaktadır.

İlandağ, Taştepe, Hanak, Elar, Gulidzan, Marmaşen, Lęařen, Javankale, Horhor Yıllığı, Tsovinar, Kaleköy, Ekece gibi yazıtları ise kayaya herhangi bir müdahalede bulunulmadan yüzeye uygulanmış yazıtların toplandığı farklı bir grubu oluşturmaktadırlar.(Tablo 3)

Urartu Krallığı'nda Kaya Yüzeyine Uygulanan Yazıt Örnekleri	
I. Argişti Dönemi	
Hanak	Gulidzan
	
Javankale	Horhor
	
II. Sarduri Dönemi	II. Rusa Dönemi
Tsovinar	Mazgirt/Kaleköy
	

Tablo 3: Urartu Krallığı'nda Kaya Yüzeyine Uygulanan Yazıt Örnekleri

Urartu Krallığına ait ana kaya yazıtları mimari üslubunun diğer bir örneği, anıtsal kaya kapıları mimarisi ve kaya nişi uygulamasından farklı olarak daha basit bir tarzda işlenmiştir. Yazıtın işleneceği kaya yüzeyinin düzleştirilip, pürüzsüzleştirilmesiyle oluşturulmuş ana kaya yazıtları, alana çivi yazı sisteminin kaydedilmesi tekniğine dayalıdır. İlk örnek Doğu Hendeği olarak bilinen yazıtken, İşpuini dönemi sefer yazıtı özelliği gösteren İlandağ ana kaya yazıtı diğer bir örneği teşkil eder. Minua dönemi örnekleri arasında ise Urmiye bölgesindeki bir askeri hareketlilikle ilgili bilgiler sunan Taştepe ana kaya yazıtıdır. I. Argişti dönemi kaya yazıtları arasında yer alan ve neredeyse sefer yazıtlarının tümünü kapsayan ana kaya yazıtları, kaya yüzeyine düzleştirmeden başka bir müdahalenin yapılmadığı görülmektedir. Urartu Krallığının en kuzey noktasında yer alan Hanak yazıtı, Aras ovası ile Sevan gölü arasında bağlantı noktaları sağlayabilecek nitelikteki, Marmaşen, Gulijan ile Abovyan bölgesindeki Elar ana kaya yazıtları ile Sevan Gölü'nün kuzeybatı ucunda yer alan Lçaşen ana kaya yazıtı kaya yüzeyine uygulanmış basit bir yapıya sahip yazıtlardır.

Urmiye gölü'nün doğusundaki bir diğer sefer yazıtı olan Javankale ana kaya yazıtı da yüksek bir kayalığın yüzeyinde bulunmaktadır. Urartu krallık tarihinin en uzun yazıtı olma özelliğini gösteren I. Argişti kroniği bu tarzda işlenmiş yazıtların en önemli örneğini oluşturmaktadır. 8 ayrı sütun halindeki yazıt yine I. Argişti'ye ait çok odalı kaya mezarının girişinde yer almaktadır. Yazıtın ve Kaya mezar odalarının erişilmez bir bölgede oluşu krallığın gücünü I. Argişti şahsında yansıtılmak istenmesiyle açıklanabilir. Bu mimariyle aynı düzlemde değerlendirilebilecek diğer bir ana kaya yazıtı ise II. Rusa dönemi kaya yazıtı olan ve iki odalı kaya mezarı girişinde bulunan Mazgirt (Kaleköy) ana kaya yazıtıdır. İçeriksel farklılık arz eden bu iki yazıtın mimari özellikleri birleştirilmeye çalışılırsa Horhor yıllığı Urartu Kralı'nın Mazgirt yazıtı ise krallığın bölgedeki yerel yöneticilerinden birine ait olabilecek kaya anıtının girişinde bulunmasıyla açıklanabilir.

II. Rusa'nın Sevan bölgesindeki sefer ve iskan politikalarına ışık tutan Tsovinar ana kaya yazıtı ile Erimena oğlu Rusa'nın (III. Rusa)erek dağı tepesinde bir köyde bulunan ana kaya yapı yazıtları da basit kaya mimarisi tarzına sahip ana kaya yazıtları arasında değerlendirilebilir.

Urartu ana kaya yazıtlarının yapısal özellikleri ile ilgili genel bir yorum getirmek gerekirse, yazıtların yapısal oluşumları, içerikleriyle doğru orantılı bir şekilde yansıtılmıştır. Gerek dini içerikli ana kaya yazıtları olsun gerekse ilk defa gidilen bir bölgedeki sefer yazıtları olsun, kaya yazıtlarında kullanılan tarz Urartu Krallığının dinsel ve siyasal mutlakiyetini yansıtmaktadır. Urartu tahtına geçen kralların, kimi zaman birbirlerinden etkilendikleri kim zaman da kendi üsluplarını oluşturmaya çalıştıkları gözlenebilmektedir.

III. URARTU ANA KAYA YAZITLARI

A. DİNSEL İÇERİKLİ ANA KAYA YAZITLARI

1. LUTUPRİ OĞLU I. SARDURİ (M.Ö. 840-830(?))

a) Doğu Hendeği Kaya Yazıtı

Van Kalesi'nin tepesinde, doğu hendeğinin hemen doğusunda dönemi bilinmeyen bir yazıt bulunmaktadır. Yazıtın Assur dilinde yazılmış olması, I. Sarduri dönemi içinde değerlendirilmesine neden olmuştur. Ana kayaya açılmış kare planlı bir nişin doğu yüzeyine işlenmiştir. Nişin tabanında, stel yuvasına ait olabilecek bir oyuk bulunmaktadır. (Res. 1)

Res. 1: Doğu Hendeği kaya yazıtı.

Yazıtın bulunduğu niş, yoğun tahribata uğramıştır. Tam anlamıyla çevirisi yapılamayan yazıttan, bir takım dinsel talimatların verildiği anlaşılmaktadır. Ana kayaya işlenmiş, bilinen ilk yazıt olma özelliğini taşımaktadır. Krallığın ilk zamanlarına tarihlendirilen yazıt, kuruluş evresinde dininin krallık yönetimi için ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Konumu itibarıyla geniş bir alana hakim bir noktada yer alması da diğer ana kaya yazıtlarında olduğu gibi koruyuculuğu temsil etmektedir.

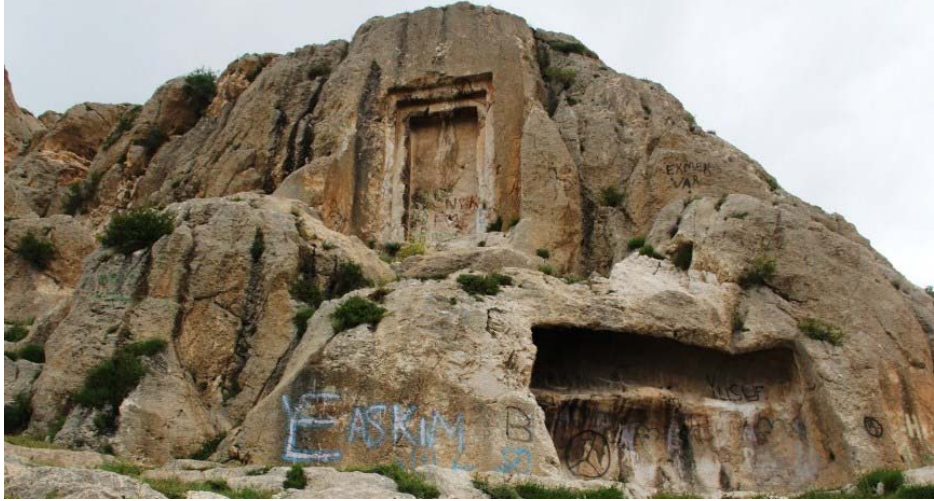
“Eğer o (kral) onun yaşamasına müsaade ederse, Io inekleri ve boğaları kurban etmelidir. O kişi, onları ufak parçalara ayırmalıdır

hatta canlı bir koç da tanzim etmelidir ya da tüm bunların yerine yaşadığı sürece emek gücünü vermelidir ...³⁶”

B. SARDURİ OĞLU İŞPUİNİ (M.Ö. 830-810)

a) Meher Kapı Yazıtı

Meher Kapı, Van Şehir merkezine yakın, şehrin kuzeydoğusunda, Özalp yolu üzerinde bulunan Zımsım Dağı'nın batı eteğinde bulunmaktadır. Kayaya oyulmuş anıtsal kaya kapısı içerisinde yer almaktadır. (Res. 2)

Res. 2: Meher Kapı yazıtı ve kutsal alanı

Kapı 3 çerçeveli bir nişten oluşmaktadır. Kaya nişinin yapısal özellikleri incelendiğinde (Çiz. 1) dış çerçeve 5.55 m. yüksekliğinde 3.17,5 m. genişliğindedir. Ortadaki ikinci çerçeve 5.15 m. yüksekliğinde, genişliği ise 2.55 m. dir. İç çerçevenin yüksekliği 4.80 genişliği ise 1.98 m. dir. Niş derinliği ise 1.30 m. dir. Nişin içerisinde yer alan çerçevelerin farklar bulunmaktadır. Çerçevelerin ölçüleri şu şekildedir.

³⁶ Diakonoff, I. M., 1989, “On Some New Trends in Urartian Philology and Some New Urartian Texts”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 22, 93.

Çiz. 1: Meher Kapı kutsal alanının C. Florimont'a ait çizimi.

1- Nişin batısında iç çerçeve derinliği 62 cm, iç çerçeve yüzey genişliği 28 cm'dir.

2- Nişin batısında orta çerçeve derinliği 26 cm. orta çerçeve yüzey genişliği 35 cm'dir.

3- Nişin batısında dış çerçeve derinliği 30 cm. dış çerçeve yüzey genişliği ise 73.75 cm'dir.

4- Nişin doğusundaki iç çerçeve derinliği 60 cm, iç çerçeve yüzey genişliği 28 cm'dir.

5- Nişin doğusundaki orta çerçeve derinliği 28 cm, orta çerçeve yüzey genişliği 28 cm'dir.

6- Nişin doğusunda dış çerçeve derinliği 25 cm, dış çerçeve yüzey genişliği ise 65 cm. ölçülerindedir.

Meher Kapı'nın önünde bulunan platform alanının doğu-batı yönü 4.60 m genişliği ise 85 cm olarak ölçülmüştür. 94 satırlık yazıt Urartu tanrı ve tanrıça listesini ve bu tanrılara sunulacak kurban sayılarını içermektedir. Yazıtın güneybatı kısmında kurbanların sunulduğu yer olarak yorumlanabilecek bir teras alanı bulunmaktadır. Burası 20x4 m. ölçülerindedir. Kayaya oyulmuş dikdörtgen yapıdaki

nişin genişliği 5.42 m, yüksekliği ise yaklaşık 3 metredir. Nişin içerisinde ise doğu-batı yönünde uzanan ve iyi durumda olmayan bir çıkıntı söz konusudur. Burası için Lehman-Haupt “Opferischen”³⁷ yani “kurban nişleri”³⁸ tanımını yapmıştır. Ayrıca cephe duvarının dibinde kayaya oyulmuş oturma yeri olabilecek bir yapı da bulunmaktadır. Bu teras alanına kaya basamaklarıyla ulaşılmaktadır.

Kayalık alanın tepesine oyulmuş olan Meher Kapı yazıtı içerik olarak dinsel bir anlatıma sahiptir. Urartu tanrı ve tanrıçalarının hiyerarşik bir düzen içerisinde listelendiği bir metindir. Metinde tanrı ve tanrıça isimlerinin yanında sunulacak kurban sayıları cinsleriyle belirtilmiştir. Meher Kapı bu anlamda Urartu Krallığı’nın dinsel yapılanması açısından da önem taşımaktadır. Tanrı ve tanrıça isimlerinin kökenlerinden hareketle Urartu Krallığı’nın o dönem için sınırlarının nerelere kadar genişlediği hususunda da fikir beyan edilebilir fakat bilgi yetersizliği buna engel olmaktadır. Listede yer alan tanrı ya da tanrıçaların bazılarının tapınım gördüğü bölgelerin farklı olması, Urartular Krallığı’nın diğer eskiçağ uygarlıklarının yaptıkları gibi yeni ele geçirdikleri bölgelerin tanrı ya da tanrıçalarını sahiplenmiş olduklarını göstermektedir. **(Res. 3)** Meher Kapı yazıtında geçen tanrı ve tanrıça isimleriyle ilgili en kapsamlı araştırmayı Melikişvili yapmıştır.³⁹ Listeyi 1. satır ile 63. satır arasında erkek tanrılar, 64-79 satırları arasında da kadın tanrılar olarak ayırmıştır.

³⁷ Lehmann-Haupt, 1926: 157.

³⁸ Sevin-Belli, 1977: 372.

³⁹ Melikişvili, G. A., 1954, “Nairi-Urartu”, *Drevnevostocnye metarialy po istorii narodov Zakavkaz’ja I*, Tbilisi, 365-375.

Res. 3: Meher Kapı kaya kapısı yazıtı.

Urartu Krallığı'nın merkezi olan Tuşpa'nın güneydoğusunda bulunan Meher Kapı yazıtı güneye bakmaktadır. Başkent Tuşpa ve etrafındaki geniş tarım arazileri ve bağlara bakar. Meher Kapı'nın konumuna bakıldığında Urartu panteonuna liderlik eden Haldi'nin zafer metinlerinde geçtiği gibi düşmanları alaşağı eden bir figür olmanın yanında Urartu halkının temel geçim kaynağı olan tarım ve hayvancılığın da koruyuculuğunu üstlendiği görülmektedir. Panteonun koruyuculuğu sadece Haldi'yle sınırlı değildir. Meher Kapı yazıtında adı geçen her tanrı ve tanrıçanın isimlerinin bulunması bunu açık şekilde gösterir.

Meher Kapı yazıtının oluşturulması, Kelişin stelinde bulunan metinde geçtiği ismiyle Ardini kenti tanrısı Haldi'nin Urartu panteonuna girmesi ya da tapınım görmesiyle doğrudan ilişkilidir. Bu yüzden Meher kapı yazıtının iyi anlaşılabilmesi için Muşaşir'in Urartular için önemine değinmek gerekmektedir.

Muşaşir'in Urartu egemenliğinde kaldığı dönem kral İşpuini dönemi ile I. Rusa dönemleri arasını kapsamaktadır. Haldi'nin Urartular için ulusallık teşkil etmeye başlamasının en iyi örneklerinden biri İşpuini'nin oğlu Minua'yla Muşaşir'e yaptığı dinsel bir ziyaretten söz ettiği Kelişin⁴⁰ stelidir. Aynı zamanda Kelişin yazıtı

⁴⁰ Payne, 2006: 3.2.10.

Muşaşir'in Urartu egemenliğine girdiğini kanıtlayan en erken yazıt özelliğini de taşır. 3000 m. yükseklikte bulunan ve İran Irak savaşına kadar yerinde *in-situ* durumda bulunan Kelişin⁴¹ yazıttan(Res. 4-5) anlaşıldığı kadarıyla, İşpuini, hanedanını açık bir şekilde Haldi'nin koruyuculuğu altına sokmaktadır. Böylece söz konusu kenti de, yönettiği devletin, egemenliği içerisinde göstermektedir. II. Sargon'un Urartu Krallığı'na düzenlediği 8. Sefer metninde sözü edildiğine göre Urartu tahtına geçecek ardıl prensin tanrı Haldi'ye hediyelerle Muşaşir'e gidip iktidarı için bir nevi icazet aldığı anlaşılmaktadır. Salvini'ye göre aksi taktirde bu söz konusu icazet olmadıkça krallık asası veya tacı taşınamıyordu.⁴² Muşaşir konumu itibariyle Urartu prenslerinin kente yolculuklarında çeşitli tehlikeleri içermesi bakımından dikkat çekicidir. Kentin Urartu Krallığı'nın egemenlik alanı dışında yer alması, bunun yanında siyasi rekabet içinde olduğu Assur ile sınır bölgesi olabilecek bir konumda olması bunu daha da zorlaştırmıştır. Buradan yola çıkarsak Meher Kapı yazıtının Urartu Krallığı'nın Merkezi olan Tuşpa'ya yakın bir konumda yer alması bu denli bir tehlikenin bertaraf edilmek istenmesiyle de açıklanabilir.

Res. 4-5: Kelişin Yazıtı

⁴¹ Salvini, M., 1979, "Die urartaischen schriftlichen Quellen aus Iranisch-Azerbaidjan" **Akten des VII. Internationalen Kongresses für iranische Kunst und Archäologie. München 7-10. September 1976.** AMI, Erg. 6. Berlin, 170-177.

⁴² Salvini, 2006: 53.

Meher kapı yazıtı Urartu Krallığı'nın nasıl bir dinsel yapı oluşturmak istediğinin de kanıtını sunar. Bu yazıtta sıralanan, kurbanlar sunulan tanrı ve tanrıça isimlerinin yanı sıra coğrafi terimler de belirtilmiştir. Ayrıca ele geçirilen (Ardini ve Kumenu) ve kutsal kabul edilen kentler (Tuşpa ve Arşuniu) için de kurban sunularının yapılması açısından, önemli bir dinsel yazıt olduğunu kanıtlamaktadır. Ardini şehri, Meher Kapı yazıtın tarihlenmesinde bize yardımcı olmaktadır. Meher Kapı yazıtı kral İşpuini dönemine tarihlenmektedir. Ardini kentinin diğer adı Muşaşir olarak bilinir. Meher Kapı yazıtında bu kent isminin var olması ve bu kente kurbanlar sunulmuş olması bizlere Meher Kapı yazıtı yazılırken Muşaşir'in Urartu egemenliğinde veya kontrolünde olduğunu gösterir. Muşaşir'in Urartu denetiminde olduğunu kanıtlayan bir diğer durum ise tanrı Haldi'dir ki bu tanrı olasılıkla Muşaşir alındıktan sonra Urartu dininde yerini almıştır. Çilingiroğlu bu tarihlemeyi İşpuini'nin krallığının 7. veya 8. yılına denk geldiği hususuna vurgu yapmaktadır.⁴³ Meher Kapı yazıtından ve listenin sıralanışından, tanrıların ve tanrıçaların Urartu Krallığı'ndaki önem sırası da anlaşılmaktadır. Urartu yazılı kaynaklarının neredeyse tamamında isimlerine yer verilen tanrı Haldi, Teişeba ve Şivini, Meher Kapı yazıtının başında yer alırlar. Urartu yazıtlarında listedeki diğer tanrı isimlerinin birçoğuna rastlanmamaktadır. İlk sırada tanrı Haldi vardır ve en çok sunu tanrı Haldi'yedir. 17 sığır, 34 koyun, 6 kuzu kurban edilmesi istenir. 6 sığır, 12 koyun kurbanı ile tanrı Teişeba izler. Bir diğer tanrı olan Şivini'ye ise 4 sığır 8 koyun kurban edilmiştir. Belli bir düzen içinde verilen koyun ve boğa sayıları listenin geneli için söylenebilir. Sunulan boğa sayıları, koyun sayılarının iki katına denk düşmektedir.

Bilindiği gibi eski çağ devletleri dinsel temellerle oluşturulurlar. Teokratik yönetim biçimi kralı yetkilendirir. Tanrılar hoş tutulduğu sürece devletin devamlılığı sağlanmış olur. Aynı zamanda, iktidarı elinde bulunduran kralın da mutlakiyeti devam eder. Urartu Krallığı'nın temel ekonomik kaynaklarını, askeri seferlerden elde edilen ganimetler, madencilik, taş işçiliği, tarım ve hayvancılık oluşturmaktadır. Hakimiyet kurdukları coğrafyanın yüksek ve dağlık olması hayvancılığın daha fazla

⁴³ Çilingiroğlu, A., 1994, **Urartu Tarihi**, Ege Üniversitesi basımevi, İzmir, 45.

öne çıkmasına neden olmuştur. Eskiçağ toplumları için temel geçim kaynağının hayvancılık olduğu düşünüldüğünde, tanrılardan bu denli beklenti içinde olmaları doğaldır. Tanrıların bu beklentileri karşılamaları için insanların, tanrıları oldukça memnun etmesi gerekmektedir. Bu yüzden beklenti içindeki insanlar da ellerinde bulunan en değerli varlıklarını tanrılara sunarlar. Meher Kapı yazıtında tam olarak bu görülür. Diğer yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Urartu Krallığı hayvancılık açısından sıkıntı çekmemektedir. Yapılan başarılı seferler sonucunda ele geçirilen bölgelerden ganimet olarak büyük ve küçükbaş hayvanların elde edildiğinden söz edilmektedir. Böylece hayvan kaynaklarının bir kısmının tanrılara sunulmasında sıkıntı görülmemiştir. Urartu Krallığı'nda hayvanların genellikle kurban edilmek için kullanıldığını savunan Piotrovski buna örnek olarak Karmir-Blur'da bir depoda yürütülen çalışmalarda elde edilen çok sayıda yanmış küçük ve büyükbaş hayvan kemiklerini göstermektedir.⁴⁴ Anlaşıldığı kadarıyla krallığın hayvancılıkla ilgilenen bir görevlisi de mevcut bulunmaktadır. Karmir Blur'da ele geçen bir kil tablette sözü geçen görevli “Baş Çoban” olarak tanımlanmıştır.⁴⁵

Meher Kapı yazıtında adı geçen tanrı ve tanrıçaların Urartular için önemini tartışırsak şüphesiz her yerde olduğu gibi Haldi ilk sırada yer alır.(**Fig. 1**) Haldi Savaş tanrısıdır. Yazıtlarda söz edildiği üzere Urartu ordularına komutanlık eder ve ordunun önünden giderek düşmanı veya düşman kralını Urartu kralının ayaklarının önüne atar. Bundan dolayıdır ki her yapılan icraat, Haldi'nin büyüklüğüne adanır. Nitekim birçok kral, krallığın farklı bölgelerinde diktikleri yazıt ve kentlere onun adını vermiştir. Urartu krallığındaki çoğu yerde *susi* (Kule, Tapınak), *Haldi Kapısı*, *E.BARA* (Yüksek oturak) ya da *E* (ev) *Uratuca iarani*, ^{NA4}Pulusi(Stel) olarak adlandırılan yapılar imar edilmiştir.⁴⁶

⁴⁴ Piotrovski, B. B., 1959^a, “Gorod Boga Tejseby, Karmir-Blur.(russ.) La Ville de Teicheba”, **Sovetskaja Archeologija** 2, 40.

⁴⁵ Payne, 2006: 14. 2. 16.

⁴⁶ Salvini, 2006: 198.

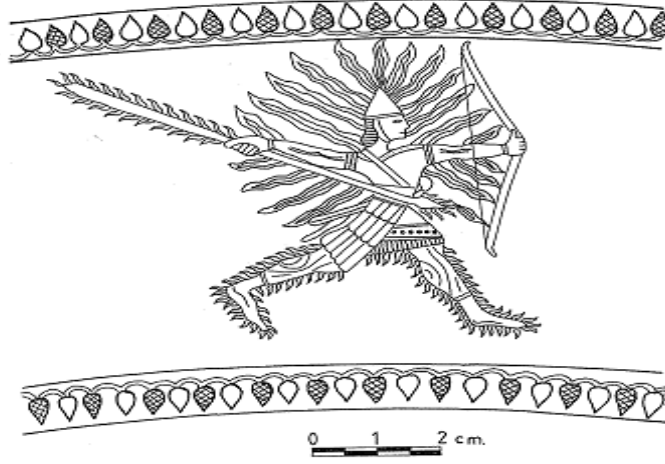

Fig 1: Tanrı Haldi

Meher kapı yazıtı listesinin ikinci sırasındaki tanrı ise Teişebadır. **(Fig. 2)** Teişeba fırtına tanrısı olarak nitelendirilir. Bu tanrı adına günümüzde Ermenistan topraklarında yer alan ve Karmir Blur olarak bilinen Teişebai URU Kenti kurulmuştur. **(Res. 6)** Teişeba adına kurulan diğer bir kent ise yine Ermenistan topraklarında bulunan ve Sevan Gölü kıyısındaki Tsovinar'da bulunan kaledir. **(Res. 7)**

Fig 2: Tanrı Teişeba

Resim 6: Teişebaini URU Kenti.

Resim 7: Tsovinar Kalesi.

Yazıtın diğer önemli tanrısı ise Güneş tanrısı Şiuini'dir.(**Fig. 3**) Fakat elimizdeki kaynaklarda Şiuini'ye adanmış olan bir kent bulunmamaktadır. Tanrı Şiuini adına steller dikildiği söylenebilir.⁴⁷ Tanrı Hutuni 4. sırada yer alır(**Fig. 4**) ve bu tanrıya yazıtlar adanmıştır.⁴⁸ Meher Kapı tanrı listesinde kendilerine stelli tapınım alanları adanan iki tanrı olan Ua(**Fig. 5**) ve Nalaini(**Fig. 6**) tanrı Haldi kadar olmasa da onlar için de tapınım alanları oluşturulmuştur.⁴⁹ Salvini, Şebitu(**Fig.7**) ve Artu'arasau'yu "kapı" olarak adlandırdığı tapınım yerleri ile ilişkilendirmektedir.⁵⁰ Yazıtlarda sözü

⁴⁷ UKN: no.95.

⁴⁸ a.g.e., no.94.

⁴⁹ Salvini, 2006: 199.

⁵⁰ Bkz. Salvini, M., 1977, "Eine neueurartaische Inscript aus Mahmud-Abad (West Azerbaidjan)" *AMI* 10, Berlin, 125-136.

geçen tanrılardan bir diğeri de tanrı Iuṣba'dır. Bu tanrı adına I. Argiṣti döneminde Arin-berd'te bir *susi* inşaa edilmiştir.⁵¹ II. Sarduri'de Çavuştepe'de böyle bir tapınağı tanrı İrmuşini'ye adanmıştır.

Fig. 3: Tanrı Şivini

Fig. 4: Tanrı Hutuni

⁵¹ UKN: no.396-397.

Fig. 5: Tanrı Ua

Fig. 6: Tanrı Nalaini

Fig. 7: Tanrı Şebitu

Tanrı isimlerinin yanında bir de tanrıça isimlerine yer verilmiştir ki bunların başında Aruba(i)ni diğer ismiyle Uarubani ve ya Bagbartu⁵² bulunur. Tanrıçalara sunulan kurbanlar boğa yerine inek olarak karşımıza çıkar. Salvini'nin Hurri kökenli Hepat⁵³ ile eşleşebileceğini düşündüğü Huba tanrıça listesinin ikinci sırasında yer almaktadır. Diğer bir tanrıça ismi ise Tuşpuea'dır. Tuşpuea Güneş tanrısıyla ilişkilendirilmiş bu ilişkiyle Tuşpa “Güneş Tanrısı'nın Kenti” olarak nitelendirilmiştir.⁵⁴ Yazıtın kalan kısmında Ay Tanrısı Şelardi,(Fig. 8) Van'ın kuzeyinde bulunan dağların tanrısı olarak kabul edilen Ura, Ziuquni, Assur ülkesi ve Muşaşir arasında bulunan bir dağın tanrısı olan Adaruata ve Qilbani gibi “Ülkelerin tanrıları”, “dağ geçitlerinin (?) tanrıları”, “göllerin tanrıları” gibi kişileştirilmiş tanrılara da rastlanmaktadır.⁵⁵

Fig 8: Tanrıça Şelardi

Bunların dışında kurban adananlar arasında Haldi'nin büyüklüğü, silahları ve savaşçıları da bulunmaktadır. Farklı dinlerin tanrılarının panteona dahil edilerek tapınının yanında kutsal kentlerden olan Muşaşir, Qumenu, Tuşpa ve Arşuniuni tanrıları da memnun edilmeye çalışılmıştır. König, Meher Kapı anıtsal yazıtının

⁵²Melikişvili, 1954: 365.

⁵³Salvini, 2006: 200.

⁵⁴G. A. Melikişvili, 1965, “Die Gotterpaartrias an der Spitze des urartaischen Pantheons”, *Orientalia* **34**, s. 441-445.

⁵⁵Salvini, 2006: 200.

işlevini yazıtın sonunda ki pasajda yer alan ve “Şölen Takvimi”⁵⁶ olarak adlandırdığı bölümle açıklamaktadır ve takvime göre kurbanlar mevsimsel yapılmalıdır.

“Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu kapıyı Efendi Tanrı Haldi’ye yaptırdılar ve bir ferman çıkardılar: ... Tanrı Haldi’nin, Tanrı Teişeba’nın, Tanrı Şivini’nin ve bütün tanrıların ...

Tanrı Haldi’ye 6 oğlak kesilsin; kurban olarak:

Tanrı Haldi’ye 17 boğa ve 34 koyun;

Tanrı Teişeba’ya 6 boğa ve 12 koyun;

Tanrı Şivini’ye 4 boğa ve 8 koyun;

Tanrı Hutuini’ye 2 boğa ve 4 koyun;

Tanrı Turani’ye 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Ua’ya 2 boğa ve 4 koyun;

Tanrı Nalaini’ye 2 boğa ve 4 koyun;

Tanrı Şebitu’ya 2 boğa ve koyun;

Tanrı Arsimela’ya 2 boğa ve 4 koyun;

Tanrı Anapša’ya 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Diduani’ye 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Selardi’ye 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Haldi’nin mızrağına 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Atbini’ye 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Quera’ya 1 boğa ve 2 koyun;

⁵⁶ König, F. W., 1954, “Ein Festkalendarium aus dem armenischen Alpenland im 9. bis 7. Jahrhundert v.Chr.”, Festschrift Julius Franz Schulz. Graz-K51n: 59-68.

Tanrı Elipri'ye 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Tarraini'ye 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Adaruta'ya 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı İrmušini'ye 1 boğa ve 2 koyun;

... olan tanrıya 1 boğa 2 koyun;

Tanrı Alaptušini'ye 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Erina'ya 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Siniri'ye 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Unina'ya 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Airaini'ye 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Zuzumaru'ya 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Hara'ya 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Araza'ya 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Ziuquni'ye 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Ura'ya boğa ve 2 koyun;

Tanrı Arsibendini'ye 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Arni'ye 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Haldi'nin iniraše'sine 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Haldi'nin büyüklüğüne 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Haldi'nin diruše'sine 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Haldi'nin ordusuna 2 boğa ve 4 koyun;

Tanrı Teişeba'nın ordusuna 2 boğa 4 koyun;

Artu'arası tanrılarına 2 boğa ve 34 koyun;

Ardini Şehri'nin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun;

Qumenu Şehri'nin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun;

Tuşpa Şehri'nin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun;

Haldi Şehri'nin tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun;

Arsuniu Şehri'nin tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Haldi'nin daşe'sine 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Šuba'ya 1 boğa ve 2 koyun;

Haldi kapısına 1 boğa ve 2 koyun;

Eridia Şehri'nin Teişeba kapısına 1 boğa ve 2 koyun;

Uişini Şehri'nin Šivini kapısına 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Elia'a'ya 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Haldi'nin merhametine 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Haldi'nin kudretine 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Haldi'nin susi'sinin tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Talapura'ya 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Qilibani'ye 1 boğa ve 2 koyun;

Ülkelerin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun;

Dağların(?) tanrısına 1 boğa ve 2 koyun;

Göllerin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun;

Kurbanların tanrısına 2 boğa ve 14 koyun;

... 2 boğa ve 14 koyun;

Bütün (diğer) tanrılara 4 boğa ve 18 koyun;

Tanrı Haldi'nin sığırlarına(?) 4 koyun;

Nişi[Jni Şehri'nin Ua kapısına 2 koyun;

Dağlara 10 koyun;

Tanrıça Arubaini'ye 1 inek ve 1 koyun;

Tanrıça Huba'ya 1 inek ve 1 koyun;

Tanrıça Tuşpu'ya 1 inek ve 1 koyun;

Tanrıça Aui'ye 1 inek;

Tanrıça Aia'ya 1 inek;

Tanrıça Sardi'ye 1 inek;

Tanrıça Sinuiardi'ye 2 koyun;

Tanrıça İphari'ye 2 koyun;

Tanrıça Barsia'ya 1 koyun;

Tanrıça Silia'ya 1 koyun;

Tanrıça Ar'a'ya 1 koyun;

Tanrıça Adia'ya 1 koyn;

Tanrıça Uia'ya 1 koyun;

Ai tanrıçalarına 4 koyun;

Tanrıça Ardi'ye 2 koyun;

İnua tanrıçalarına 17 koyun (sunulsun).

Tanrı Haldi tarafından ve bütün tanrılar tarafından, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'ya yaşam verilsin!

Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua der ki: ... ve bütün tanrılar, 3 boğa ve 30 koyun ...

Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua yeni bağlar kurdular. Ayrıca tanrı Haldi'ye yeni bahçeler kurdular. (ondan önce) orada hiçbir şey yapılmamıştı. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua yeni tarlalar diktirdiler ve bir ferman çıkardılar: Bağlar ... olduğu zaman, tanrı Haldi'ye 3 koyun ve bütün(öbür) tanrılara 3 koyun kurban edilsin. Bağlar ... olduğu zaman tanrı Haldi'ye 3 koyun ve bütün (öbür) tanrılara 3 koyun kurban edilsin. Asma ... (2x)''⁵⁷

b) Yeşilalıç Kaya Kapısı

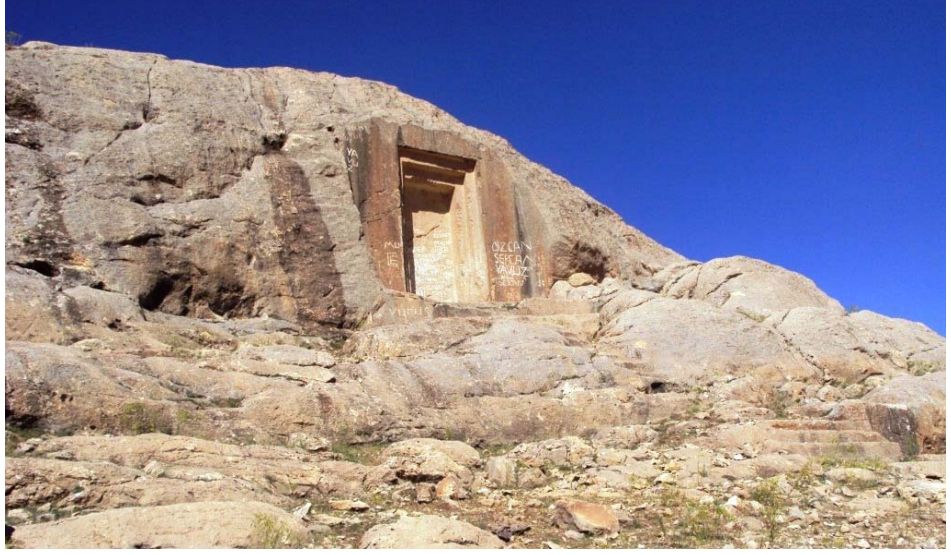
Yeşil alıç yazıtı Van ilinin doğusunda yer alan Özalp ilçesinin güneyinde bulunmaktadır. Van'dan 92 km'lik uzaklıktadır. Yazıtın bulunduğu köyün bugünkü ismi Yeşilağaç Köyü'dür. Köyün eski ismi Pagan olarak bilinmektedir. Burası Ermenice kaynaklarda Aşotakert veya Aschurt-Darga ismiyle anılırlar. Yazıt ilk defa Prof. Joseph Wünsch tarafından 1882 yılında ziyaret edilmiş⁵⁸ ve bu ziyaret sırasında yazıtın estampajı çıkarılmıştır. 1886 yılında D.H. Müller tarafından yayınlanmış olduğunu dile getiren Veli Sevin ve Oktay Belli bu yayına ulaşamadıklarını belirtmişlerdir⁵⁹ daha sonraki dönemlerde W. Belk ve Lehmann-Haupt tarafından da ziyaret edilmiş, fakat Yeşilalıç kutsal alanı hakkında pek bilgi vermemişlerdir. Öyle ki Lehman-Haupt yazıtın Özalp'tan Hoşap'a giden yol üzerinde bulunduğunu

⁵⁷ Schulz, 1840: no. 17; Mordtmann, 1872: 3; Sayce 1882:5, Sandalgian, 1900: 42; **CİCh**: no 18, tab. 7,8,9,10; Melikişvili, G.A., 1953, "Kinterpretatsii urartskoy nadpisi Mher- Kapusi=Meher Kapısı'ndaki Urartu yazıtının interpretasyonuna dair", **Soobşçeniya Akad. Nauk Gruz. SSR: Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İlimler Akademisi Dergisi**, sayı: XIV, s.: 175-181.; **UKN**: no: 27; **Hchl**: no. 10; Payne, 2006: 3.2.1.

⁵⁸ Lehman-Haupt, 1926, 38; **HChl**: 4, no. 8.

⁵⁹ Sevin- Belli, 1977.

belirtmekle yetinmiştir⁶⁰. Daha sonraki dönemlerde burada araştırmalar yapan Veli Sevin ve Oktay Belli burada mimari incelemelerde bulunarak, burayı kale ve kutsal alan olmak üzere iki kısımda incelemişlerdir⁶¹. **(Res. 8)**

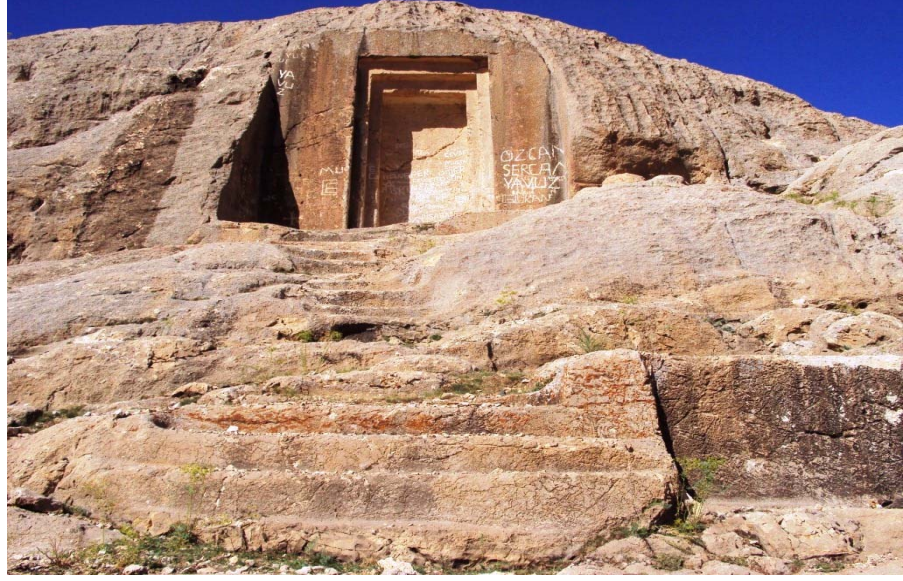
Res. 8: Yeşilaliç kutsal alanı

Yeşilaliç ana kaya yazıtı büyük bir kayalık alanın eteklerinde anıtsal kaya kapısı içerisinde bulunmaktadır. Güneye bakan kapı, üç basamaklı bir çerçeve şeklindedir. Önünde bulunan ve yine kayalık alana oyulmuş olan platform bulunmaktadır bu platformun işlevi kendisi gibi anıtsal platformlara sahip olan Meher Kapı, Analı-kızlı kutsal alanları ve belki Tebriz Kapı, Hazine Piri Kapısı ve I. Argišti'ye ait yıllığın bulunduğu kayalık alanlarla ilişkili olarak değerlendirilmelidir. 5.10 m. yükseklik, 2.40 m. genişlik ve 1.30 m. derinliğindedir. Kapı içerisindeki yazıtın birinci satırından beşinci satırı, altıncı satır ile onuncu satır arasında aynen tekrarlanmıştır⁶². Tapınım mekanına, kaya basamaklarıyla ulaşılır. **(Res. 9)**

⁶⁰ Lehmann-Haupt, 1926; 38.

⁶¹ Sevin- Belli, 1977; 368.

⁶² UKN: no.25.

Res. 9: Kaya basamakları

Kapı üzerindeki kayalık yüzey işlenmiştir. Duvar yuvalarının izleri buranın kapıyla bağlantılı olduğunu gösterir. Kapının hemen yanında hazırlanmış dikdörtgen şeklinde 2 sıra çukurluk yer almaktadır. Veli Sevin ve Oktay Belli yaptıkları çalışmada bu çukurluk alanları stel yuvaları olarak tanımlamışlardır⁶³. **(Res. 10)** Bu stel yuvalarının her biri birbirinden 50 cm. uzaklıktadır. 30x20 cm. boyutları bulunan yuvaların derinlikleri ise 20 cm. dir. Doğu-batı ve kuzey-güney yönünde sıralanan stel yuvalarının yapısından kuzey-güney yönünde bulunan stellerin yüzünün batıya yani kaleye, doğu-batı yönünde bulunan stellerin ise yönünün güneye baktığı anlaşılmaktadır. Bu dizilimden anlaşıldığına göre bu yuvalar farklı zamanlarda yapılmıştır. Yeşilalıç kutsal mekanı yazıt, stel, platform ve kalesiyle bir kompleks halinde bulunmaktadır. Bunla ilgili olarak van Loon Yeşilalıç'ın açık hava tapınağı olabileceği üzerine bir yorumda bulunmuştur.⁶⁴

⁶³ Sevin-Belli, 1977: 373.

⁶⁴ Van Loon, M. N., 1966, *Urartian Art: Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Leiden. 54.

Res. 10: Yeşilaliç'teki stel yuvaları olarak tanımlanan çukur sıralar

Yeşilaliç yazıtı Meher Kapı yazıtından sonra inşaa edilmiş olmalıdır. Meher kapı yazıtı *KA* olarak tanımlanmaktadır. Yeşilaliç yazıtında Haldi'nin *KA*'sına sunu yapılmıştır. Burada ki Haldi *KA*'sı Meher Kapı'dan başkası değildir. İşpuini oğlu Menua'nın ismini Meher Kapı'da kendi isminin yanında yazmış olması Menua'yı Meher Kapı yazıtında bulunan tanrı ve tanrıçaların koruyuculuğu altına almak istemesiyle açıklanabilir. Bu durum Yeşilaliç yazıtında tam tersine bir duruma dönmüştür. Meher Kapı yazıtındaki durumun aksine Yeşilaliç yazıtında öne çıkan isim İşpuini'dir. Bu bağlamda Urartu Krallığı'na özgü olan kapı şeklindeki nişlerin, Urartu dinsel inanışına göre kayaların içine açılan kapıları ifade etmesi ve buralardan tanrıların çıkacak olmalarına inanılmış olması yerindedir⁶⁵.

Yeşilaliç yazıtının içeriğinden söz edecek olursak, bu yazıtın da İşpuini döneminde yapıldığı anlaşılmaktadır. Yazıtın başında İşpuini-Menua ismi birlikte kullanılmışsa da yazıtın devamında İşpuini'nin ismi yalnız kullanılmıştır. Bu nedenle yazıtın ortak krallık döneminde değil de İşpuini'nin yalnız başına iktidar olduğu döneme denk geldiğini söylemek mümkündür.

Yeşilaliç yazıtında, İşpuini ve Menua'nın tanrı Haldi'ye bir *susi* inşa ettiklerinden söz etmeleri yazıtı yapı yazıtı işlevi kazandırmaktadır. Meher Kapı yazıtında ise *KA* söz konusudur. Aralarında yapısal benzerliğin bulunduğu bu iki yazıt arasındaki fark ancak bu iki terimin doğru anlaşılmasıyla ayırt edilebilir. *KA* Urartuca'da kullanılan Akadca kapı anlamına gelen bir ideogramdır. *Susi* ise çadır

⁶⁵ Piotrovski, B. B., 1959^b, **Vanskoie Tsarstvo (Urartu)**, Moskva. 225; Tarhan, M.T. -Sevin, V. 1975, "Urartu Tapınak Kapılarıyla Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağını/The Relation Between Urartian Temple Gates and Monumental Rock Niches" **Belleten** 39/155, 395.

kutsal mekan⁶⁶ veya “kült yapısı”⁶⁷ anlamı taşır. Piotrovski ise kare planlı Urartu tapınağı⁶⁸ olarak tanımlamaktadır. Birçok araştırmacı da Erebuni tapınağında bulunan yazıttan yola çıkarak dikdörtgen planlı tapınak olarak tanımlar.⁶⁹ Yeşilalıç yazıtında sözü geçen *KA* ile kast edilen Meher Kapı yazıtındaki *KA* olmalıdır. Meher Kapı’nın Haldi kapısı olarak inşaa edildiği düşünülürse, yazıtta, kurban sunularak Meher Kapı’nın kutsallığına atıfta bulunulduğu düşünülebilir.

Yeşilalıç, konumu itibariyle oldukça jeopolitik bir noktada yer almaktadır. Urartu başkenti Tuşpa’nın doğuyla bağlantısını sağladığı kuzeyden Erçek Gölü ve Özalp üzerinden Kotur’a varan yol⁷⁰ ile Gürpınar ile Hoşap yolu üzerinden Başkale, Yüksekova ve Kelişin geçidine uzanan yolun⁷¹ kesişme noktasındadır. Bu her iki yol üzerinde de Urartu yerleşmelerinin olduğu görülmektedir. Urartu Krallığı bu yolları ele geçirerek bu güzergahları denetimi altında tutmuştur. Aynı zamanda öylesi önemli bir noktada bulunan Yeşilalıç kutsal alanı, askeri seferlerin durak noktalarından birini oluşturuyor olması muhtemeldir. Sefere çıkılmadan önce, yapılacak seferlerin başarısı adına, bir takım dinsel ibadetlerin yapıldığı düşünülebilir. Diğer açıdan bakıldığında ise askeri birliklerin, sefer öncesi bir araya toplandığı merkezi noktalardan birini oluşturuyor olmalıdır.

“Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua tanrı Haldi’nin susi’sini Efendi tanrı Haldi’ye yaptırdılar. Tanrı Haldi’nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi’nin kralı ve Tuşpa Şehri’nin kahramanı bir ferman çıkardı: ... Tanrı Haldi için oğlak kesilsin ve tanrı Haldi’ye, bir boğa kurban edilsin, tanrıça Uarubani’ye

⁶⁶ Balkan, K., 1960, “Patnos Yakınlarında Aznavurtepe’de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri – Ein urartaischer Tempel auf Anzavutepe bie hier Entdeckte Inschriften”, *Anatolia* 5, 142.

⁶⁷ Melikişvili, G. A., 1971, *Die urartaische Sprache*, Rome, 86.

⁶⁸ Piotrovski, 1959: 132-136-160.

⁶⁹ K. L. Oghanesyan, *Arin-Berd I*, 1961: 24 vdd.; Bilgiç, E., - Ögün, B., 1964, “Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları” – Excavations at Kef Kalesi of Adilcevaz, *Anatolia* 8, s.80 not 32; Özgüç, T., 1966, *Altuntepe I, Mimarlık anıtları ve duvar resimleri- Architectural Monuments and Wall Paintings*, Ankara, not 24; krşl; Erzen, A., 1973, “Çavuştepe Kazıları”, **VII. Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu basımevi, Ankara, 68.

⁷⁰ Wright, E., 1943, “The Eighth Campaign Of Sargon II Of Assyria (714 B.C.)”, *JNES* II, s.186 not 64

⁷¹ Burney, C.A.- Lang, D. M. 1971, *The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus*, London, 43.

bir inek, Haldi kapısına bir koyun ve Haldi silahlarına bir koyun.
(2x)''⁷²

⁷² Sandalgian, 1900: 43; **CICH**: no.16 tab.6; **UKN**: no. 25; **Hchl**: no: 8; Sevin-Belli, 1977: 371; Payne, 2006: 3.2.2.

B. SEFER İÇERİKLİ ANA KAYA YAZITLARI

1. SARDURİ OĞLU İŞPUİNİ DÖNEMİ SEFER YAZITLARI

(M.Ö. 830-810)

a) İlandağ Yazıtı

Ana kaya üzerindedir. Yılandağ, Ojasar, terk edilmiş Hosakunik (Hoşkent) Köyü yakınında, Culfa, Nahçıvan.

Nahçıvan'ın Culfa bölgesinde yer alan İlandağ'ın eteklerinde yer alan ve İşpuini dönemine ait ana kaya yazıtı, 100x30-50 cm boyutlarındadır.(Res. 11)

Res. 11: İlandağ ana kaya yazıtı

İlandağ ana kaya yazıtı, askeri bir içeriğe sahip olmasının yanında, dinsel bir anlatıma da sahiptir. Yazıtta ismine ilk ve son defa bu yazıtta rastlanan Arşinie ve Ania kentlerine yapılan seferlerden, Puluade ülkesinde tanrı Haldi için bir yazıt dikilmesinden, Haldi ile birlikte eşi olarak kabul edilen ve Meher kapı tanrı ve tanrıça listesinde adı geçen Arubaini'ye kurban sunularının yapılmasıyla sonlanmaktadır.

Seferde alındığından söz edilen Arşinie kentinin neresi olduğu konusunda bu kentle isim benzerliği gösteren ve Van gölü havzasına lokalize edilen, Arşiniuni⁷³ kentinin varlığı bilinmektedir. Fakat bu durum isim benzerliğinin ötesine geçmemektedir.⁷⁴ Bu kente daha sonraki hiçbir Urartu kaynağında rastlanmamaktadır. Bunun sebebi ya Urartu Krallığı'nın o bölgeyle bir daha ilgilenmemiş olmasıdır ya da tam tersine bölgede otoritesini tam anlamıyla sağlamış olmasıdır. Bu durumlardan ikincisi akla yatkın olanıdır. Diğer Urartu kaynaklarına baktığımızda otorite zayıflığı yaşadığı bölgelere sürekli seferler düzenleyen Urartu kralları, krallığın çekirdek bölgesine kısmen daha yakın olan bu bölgede doğacak bir otorite boşluğunu seferlerle desteklerdi.

II. Sarduri dönemi ana kaya yazıtlarından biri olan ve Culfa bölgesinin yaklaşık 70 km güneyinde yer alan Sekindel ana kaya yazıtında,⁷⁵ adına rastladığımız “Puluade Ülkesi” isminin bu yazıtta yer alıyor olması buranın geniş bir coğrafyayı kapsayan bir bölge olabileceği hakkında düşünmemize neden olmaktadır. Aynı zamanda tanrı Haldi figürü ve Haldi'ye kurbanlar sunulması bu bölgenin dinsel bir statüsünün olup olmadığı hakkında düşündürücüdür.

Yazıt, dilsel anlamda Urartu Krallığı'nın çift dilli yazıt geleneğinden sıyrıldığı, tamamıyla Urartuca'ya dayalı bir dil anlayışını benimsemeye başladığı döneme denk gelmiş olmalıdır. Salvini yaptığı çalışmada metnin birinci satırında geçen ‘Sardur’ kelimesinin yazılışından yola çıkarak bu ismin yazılışındaki evrilmeyi ortaya koymuştur; İlandağ yazıtında geçen “^mSar_x(XV)-dūri”, yazımı birbiriyle benzerlik gösteren Sardurburcu'ndaki⁷⁶ “^{mD}Sar₅(RI)-dūri{BAD)”, Hazine Piri Kapısı yazıtındaki⁷⁷ “^{mD}Sar₅-dū-ri-hi-ši-ne” ve çift dilli Kelişin stelindeki⁷⁸ ^{mD}Sar₅-dūri-ḫi-ni-še yazılışından farklı bir durum göstermektedir.

⁷³ Salvini, M., 1980, “Note sulle nuove epigrafi urartee del distretto di Van”, **Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici XXII**, Roma, s.:169-180.

⁷⁴ Salvini, M., 1998, “Eine urartäische Felsinschrift in der Region Nachičevan” **Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie 88**, Roma, 96.

⁷⁵ Salvini, M., 1981, “Utocenija v Ctenii dvuch urartskich nadpisej v iranskom Azerbajdzan”, **Drevenij Vostok i mirovaja kultura**, Edt.: Igor M. Djakonov, Moskov, s.:69-73.; Salvini, M., 1982, “Die Felsinschriften Sarduris II. in Seqendel (Libliuni)”, **Archäologische Mitteilungen aus Iran 15**, Berlin, 97-98.

⁷⁶ CTU: A 1-1.

⁷⁷ Bkz. Belli-Dinçol, 1980: 173-189.

Yazıtta öznelerin tekil kullanımı da göze çarpmaktadır. İşpuini ile Minua'nın ortak krallık dönemine dahil olduğu iddia edilmesine karşın aslında tek başına iktidarı elinde bulunduran İşpuini'nin yazıtlarda doğal halefi, oğlu Minua'nın ismini kendi isminin yanında yazması anlaşılır bir tutumdur. Minua'nın yazıtlarda babasıyla birlikte anılıyor olması yönetime ortak olmasından çok babasından sonra tahta geçişinde devlet bürokrasi tarafından daha kolay benimsemesine ilişkin olmalıdır.

*“Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua Arşinie Şehri'ni ele geçirdi, Arşinie Şehri'ni yendi, Ania Şehri'nin Ülkesi'ni ele geçirdi. ... Puluade Ülkesi'nde tanrı Haldi için bir yazıt dikti. Ferman çıkardı: Tanrı Haldi için X koyun ve X boğa kesilsin. Puluade Ülkesi'nde Haldi'nin karısı için 1 inek kesilsin”*⁷⁹

2. İŞPUİNİ OĞLU MİNUA DÖNEMİ SEFER YAZITLARI (M.Ö.810-785/780)

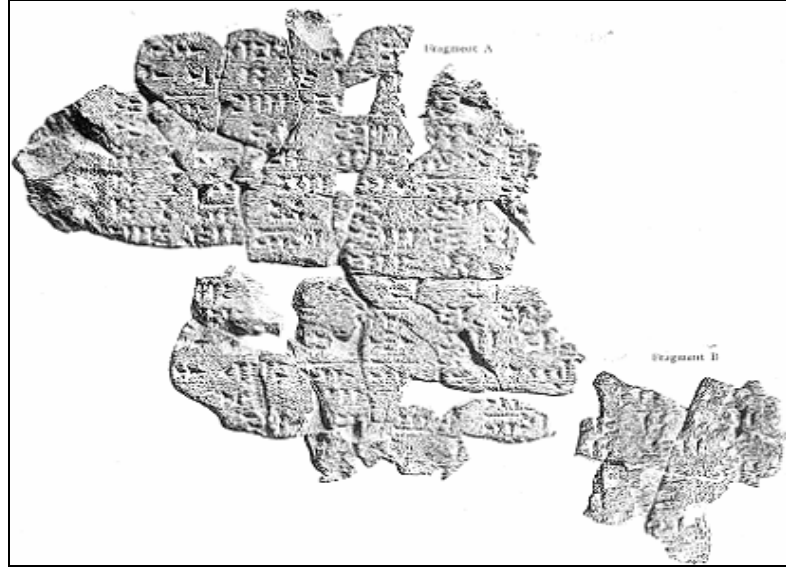
a) Taştepe Yazıtı

İran Azerbaycanı'nda bulunan Taştepe yazıtı 1890'larda ana kayadan koparılmış iki büyük parça üzerinde bulunmaktadır. Bu parçalar British Museum'da sergilenmektedir. Parçalardan biri 72x68 cm. diğeri ise 68x32 cm. boyutlarındadır. Satır aralığı ise 4/4,1 cm'dir. Yazıtın orijinal boyutu ise 95x85 cm'dir.⁸⁰ **(Res. 12)**

⁷⁸ Bkz. Benedict, W.C.,1961, “The Urartian Assyrian Inscription of Kelishin”, **JAOS** 81, 359-385.

⁷⁹ Bkz. Hmayakyan, S. G., V. A. Igumnov, H. H. Karagyozyan., 1996, “An Urartian Cuneiform Inscription from Ojasar-Ilandgah, Nakhichevan”, **Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici** 38, 139-151. Salvini, 1998: 95. Payne, 2006: 3.1.6.

⁸⁰ CTU: A 5-10.

Res. 12: Taštepe kaya yazıtı

Menua döneminde, Urartu Krallığı bir yayılma siyaseti izlemiştir. Batıda Fırat, kuzeyde Aras Ovası, güneydoğuda ise Zagros sıra dağlarının diğer tarafında bulunan Manna Ülkesi için tehlikeli bir duruma gelmiştir. Menua dönemi ilk yılları ve siyasi hareketleri hakkında bilgi veren Patnos Aznavurtepe⁸¹ yazıtı bu anlamda önem taşımaktadır. Yazıtı göre Menua tahta çıktıktan sonra birçok bölgeye seferler düzenlemiş bu bölgelerden biri de İran'ın kuzeyi olmuştur. Aznavurtepe yazıtında hedef gösterilen Buştı kentinin Manna ülkesiyle bağlantısına Taštepe yazıtında da değinilmiştir.⁸²

Taštepe yazıtı içerik açısından benzerlik taşıdığı Surp Poulos Kilise'si yazıtının ayrıntılı bir nüshası olarak da değerlendirilebilir. Menua yazıtta Mešta şehrini ele geçirdiğini bunun yanında ise Manna Ülkesi'ni yakıp yıktığından ve burada piyade-süvari birliği bıraktığından söz etmektedir. Ayrıca bir kale inşaa ettiğini de sözlerine katar. Diakonoff ve Kaskhai yazıtta sözü geçen Mešta şehrini Miyandoab bölgesine lokalize etmişlerdir.⁸³ Salvini Mešta şehrinin Hasanlu olduğu

⁸¹ Payne, 2006: 5.1.12

⁸² Salvini, M., 1984, "I documenti", *Tra lo Zagros e l'Urmia*, Roma, 65 vd.

⁸³ Diakonoff, I. M. S.M. Kaskhai, 1981, *Geographical Names According to Urartian Texts*, Dr. Ludwig Reichert, Wiesbaden, 57.

üzerine bir yorum geliştirmiştir.⁸⁴ Bugün yazıtın bulunduğu yerde bir kale bulunmaktadır ve bu kalenin yazıtta sözü geçen kale olduğu hakkında yorumlar yapılmaktadır.⁸⁵ Kleiss'ın Miyandoab yakınlarında yürüttüğü çalışmalar sonucunda Qale Arslan ve Şeytanabat gibi yerleşmelerin Urartu dönemine ait olduğu hakkında yorum geliştirmiştir.⁸⁶

Soldüz ovasında Hasanlu'nun 40 km. doğusunda yer alan Taştepe ana kaya yazıtı Urartu Krallığı'nın 8. ve 9. Yüzyıllarda İran'ın, Mahabat ve Miyandoab arasında hakimiyet kurduğunu kanıtlar. Taştepe yazıtı ile birlikte Menua'nın yazdırdığı diğer iki yazıt da Urartu Krallığının tüm bölgeye egemen olduğunu doğrular niteliktedir. Bunlardan biri Qalatgah⁸⁷ diğeri ise Urmiye'de Uşnaviyeh'in 29 km kuzeyinde bulunan ana kayaya işlenmiş bir yapı yazıtı olan Aine-i Rum⁸⁸ yazıtlarıdır.⁸⁹

*“Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua bu kaleyi yaptırdı.
Mešta Şehri'ni ele geçirdi ve oradan Mana Ülkesini de ele geçirdi.
Orada canlı erkek bıraktı(?). Piyade ve süvari bıraktı(?). tanrı Haldi
önden gitti.*

*Minua der ki: Mana Ülkesini ele geçirdim ve orada tanrı Haldi'nin
namına bir yazıt diktirdim. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Minua, güçlü
kral, büyük kral ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.*

*Minua der ki: her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse veya
her kim bir başkasına bunları yaptırırsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba,*

⁸⁴ Salvini, M., 1995, “Some Historic-Geographical Problems Concerning Assyria and Urartu”, ed.: M. Liverani, **Neo-Assyrian Geography**, Roma Università di Roma, La Sapienza, 43.; Salvini 2006: 50.

⁸⁵ Kleiss Wolfram, 1974, “Planaufnahmen urartäischer Burgen und Neufunde urartäischer Anlange in Iranisch-Azerbidjan im Jahre 1973”, **Archäologische Mitteilungen aus Iran** 7, Berlin, 103.

⁸⁶ Kleiss, W., 1970. “Bericht Über Erkundungsfahrten in Nordwest-Iran im Jahre 1969”, **Archaeologische Mitteilungen aus Iran** 3, Berlin, 107-132.

⁸⁷ Payne, 2006: 3.1.1.

⁸⁸ a.g.e., 5.4.20.

⁸⁹ Pecorella, P.- M Salvini, 1982, “Researches in the Region Between the Zagros Mountains and Urmia Lake”, **Persica** X, 10.

tanrı Šivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler...”⁹⁰

b) Yazılıtaş yazıtı

Ana kaya üzerine yazılmıştır. Günümüz Erzurum iline bağlı Horasan ilçesinin yaklaşık 35 km. güneydoğusunda yer alan ve yazıtla aynı ismi taşıyan Yazılıtaş köyünde bulunan yazıt, köy merkezine 1 km’lik uzaklıkta kayalık alanın eteğinde yer almaktadır. Yazıt, Menua dönemine aittir. Dikdörtgen planlı 192x165/170 cm. ebatlarında ve 45 cm. derinliğe⁹¹ sahip bir niş içerisinde bulunan yazıt, yerden yaklaşık olarak 3 m. yüksekliktedir. Ulaşılması zor bir yerde olması tahribata uğramadan günümüze ulaşmasını sağlamıştır. **(Res. 13)**

Res. 13: Yazılıtaş ana kaya yazıtı.

Yazıtın bulunduğu nişin dış çerçevesi, silme bir çerçeveden oluşmaktadır. Öte yandan bu silmeyi çevreleyen semerdam bir çerçeve bulunmaktadır. Bu çerçevenin üst kısmı dışındaki diğer bölümleri maruz kaldığı dış etkenlerden dolayı tahribata uğramıştır.

⁹⁰ CICH: no. 20, tab. 12; UKN: no. 29; Hehl: no. 17; Kleiss, 1974: 102-103; Salvini, 1979: 170-177; 1984: 65-69; Payne, 2006: 5.1.2.

⁹¹ CTU: A5-3.

Erzurum bölgesini de kapsayan Diauehi'ye ilk seferleri düzenleyen Menua'nın bu bölgeyi istila ettiğini anlatan en önemli ana kaya yazıtları arasındadır. Yazıt, konum olarak da önemli bir merkezde bulunmaktadır. Urartu merkezi Van (Tuşpa) ile Erzurum yolu üzerinde yer alan yazıt Diauehi bölgesine geçişte önemli bir noktada yer alır.

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla güçlü bir ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı (ve ülkeyi) dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti.

Minua der ki: Diauehi Ülkesi'ni ele geçirdim ve Krali şehir olan Şaşilu'yu, savaşta ele geçirdim. Ülkeyi yaktım yıktım, kaleleri (yerle bir ettim). Şeşetin Ülkesi'ne ve Zua Şehri'ne kadar ulaştım. Utuha Şehri'ni ... Minua der ki: Diauehi'nin Kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklar(ıma) kapandı ve (önümde) secde etti. Merhamet(?) gösterdim(?). haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Haraç verdi. Geri dönecek esirleri tümüyle serbest bıraktı(?)

Minua der ki: ... ondan iki kral, (yani) Baltulhi boyunun ülkesininki ve Haldiriu Şehri'nin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim.

Minua der ki: her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa veya her kim değişik bir şey, (yani) “Ben yaptım” söylerse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini, (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler...”⁹²

⁹² Shulz, 1840: 42; Mordtmann, 1872: 24; Sayce, 1882: 30; Sandalgian, 1900: 5; **CICH**: no. 27; **UKN**: no. 36; **Hchl**: no. 23; Payne, 2006: 5.1.7.

c) Palu Kalesi Yazıtı

Elazığ bölgesinde ana kayada oyulmuş bir niştir. Günümüz Elazığ ilinin Palu İlçe merkezine yaklaşık olarak 1 km'lik mesafede bulunan Palu kalesi yazıtı, Fırat Nehri'nin bir kolunu oluşturan Murat Suyu'nun sağ kıyısında yer alır. Yazıt iri bir kayaya oyulmuş büyük bir niş içerisinde bulunmaktadır. Palu yazıtının bulunduğu niş 3.40x1.50 ölçülerinde 30 cm derinliğindedir.⁹³ **(Res. 14)**

Res. 14: Palu Kaya yazıtı

Menua, Palu yazıtında Huzana ülkesini ele geçirdiğinden bahseder. Diakonoff-Kashkai Huzana'yı bugünkü Hozat ilçesine lokalize etmektedir.⁹⁴ Tunceli bölgesinin ele geçirilmesinden sonra Hatti bölgesine yöneldiğini ve burada bulunan Melit Krallığı'nı haraca bağladığını vurgulamıştır.

Bir dizi fetih hareketinin anlatıldığı yazıtta, Urartu sınırlarının Geç Hitit devletleri olarak bilinen Hatti bölgesine kadar genişlediği görülür. Šebeteria, Huzana ve Supa bölgelerini ele geçirdiğinden söz eden Menua burada bir stel diktiğinden ve Tanrı Haldi için Šebeteria'da bir tapınak yaptırdığından söz etmiştir. Tanrı Haldi

⁹³ Köroğlu, 1996: 48.

⁹⁴ Diakonoff-Kashkai, 1981: 45.

figürünün geçiyor olmasıyla birlikte tanrı Haldi'ye adanan tapınak yapısı buraya bir kutsiyet arz etmektedir. Ki bunun sonucu olarak yazıtın girişini süslediği bir kaya mezarı bulunmaktadır. Bu icraatlarında başarılı olmasına yardımcı olan tanrı Haldi'nin desteğini kanıt olarak göstermek istemiştir. Urartu Krallığı'nın belki de ilk defa geldiği bu bölgede, diğer bölgelerde de olduğu gibi baş tanrıları Haldi'yi tanıtmaya ve kabullendirme amacı yatmaktadır. Bununla birlikte Melitia kralına gösterilen merhamet de tanrı Haldi'nin bağışlayıcı yönünü ön plana çıkarmak maksadıyla yapılmış olabilir. Böylece haraç karşılığında canının bağışladığını vurgulamıştır. Yazıt, daha sonraki dönemlerde Urartu krallığının bölgede etkinliğini gösterdiği ve neredeyse aynı tarz ve üsluptaki bir diğer yazıt olan Habibuşağı yazıtının öncülü durumundadır.

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Šebeteria Şehri'nin ülkesini ele geçirdi, Huzana Şehri'nin ülkesini ele geçirdi ve Supa Şehri'ni ele geçirdi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Minua sefere çıktı, Šebeteria Şehrinin Ülkesi'ni ele geçirdi, Huzana Şehri'nin ülkesini ele geçirdi ve Supa Bölgesi'ni de ele geçirdi. Hati Ülkesi'ne dek ulaştı.

Tanrı Haldi'ye bu steli diktirdi. Šebeteria Şehrinde tanrı Haldiye bir tapınak(?) yaptırdı. Šebeteria Şehri'nde ... Melitia Şehri kralının hayatını, haraç (ödemesi koşulu)ile bağışladı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.

Minua der ki: her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse veya her kim bir başkasına bunları yaptıırırsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Šivini, (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler...”⁹⁵

⁹⁵ Mordtmann, 1872: no. 27; Sayce, 1882: no. 33; Sandalgian, 1900: no. 8; **CICH**: no. 31, tab. 45,46; **UKN**: no. 39; **Hchl**: no. 25; Bkz. Köroğlu, K.-Dinçol, A., 1989, “Palu Yazıtı Üzerine Bir Not”, **Anadolu Araştırmaları XI**, Edebiyat Fakültesi basımevi, İstanbul, 123-129.; Payne, 2006: 5.1.9.

3. MİNUA OĞLU I. ARGİŞTİ DÖNEMİ SEFER YAZITLARI (M.Ö.785/780-)

a) Horhor Yıllığı Yazıtı

Horhor Yıllığı olarak bilinen, I. Argiști dönemi siyasi olaylarını kronolojik bir düzen içerisinde anlatan yazıt, Van Kalesi'nin güneybatı ucunda bulunan ve yine I. Argiști'nin kaya mezarı olarak kabul edilen kaya mezarına inerken sol tarafta sütunlar halinde ana kayaya yazılmıştır. Aynı zamanda Urartu Krallığı'na ait en uzun yazıt olma özelliğini taşımaktadır. Argiști'nin tahta çıkışından itibaren yıl içinde yürüttüğü faaliyetleri belli bir düzen içerisinde işlediği görülür. Yıllık açık bir şekilde daha önce dikilen sefer stelleri ve kaya yazıtlarının bir özeti şeklindedir. Diğer yazıtlardan izler taşıyor olmasından yola çıkılırsa yıllığın yazılış zamanı Argiști iktidarının son yıllarına denk geliyor olmalıdır. I. Argiști'nin siyasi hareketliliği hakkında bilgi veren ve 8 sütundan oluşan yazıtta, yaklaşık 25 yıl süren iktidar döneminin 12 yılı yansımıştır. **(Res. 15)**

Res. 15: I. Argiști Mezarı, Van Kalesi'nin güneybatı ucu.

Yazıtın bulunduğu yere bir merdivenle ulaşım sağlanmaktadır. Merdivenlerin başında sol tarafına açılmış bir niş bulunmaktadır. Lehmann-Haupt bu nişin işlevi

hakkında “Bekçi Odası”⁹⁶ yorumunu yapmıştır. I. Argiştıye ait yıllığın kazındığı (Res. 16) düzleştirilmiş kaya bloğunun içine açılan “Horhor Mezarı” olarak bilinen mezar, tarihlemesinin yapılması açısından kaya mezarları arasında tek örneği teşkil eder.⁹⁷ (Res. 17)

Res. 16: I. Argiştı Yıllığı.

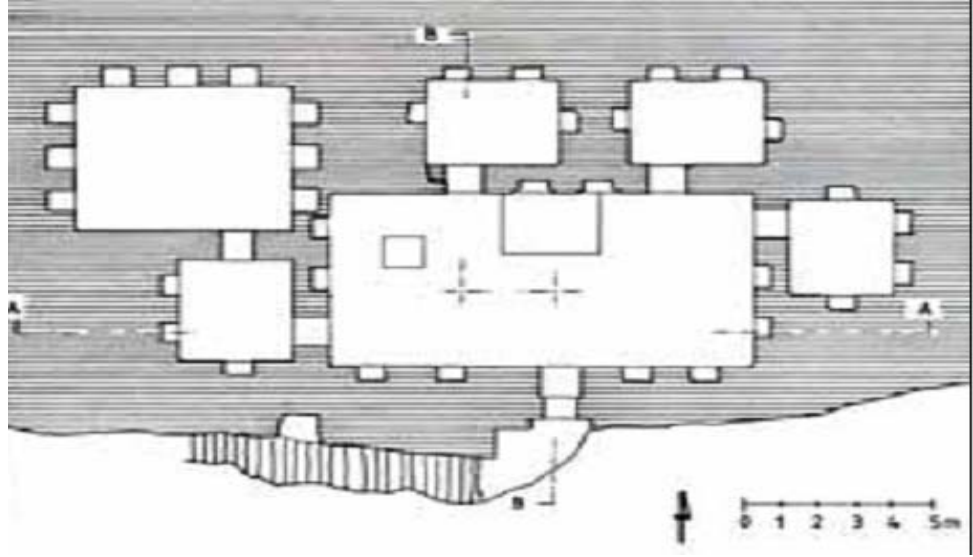
Res. 17: I. Argiştı Yıllığı.

Horhor mezarı düz tavanlı bir salon ve bu salona bağlı dört odadan oluşmaktadır. Kuzeyde iki, doğuda bir, batıda ise salona bağlanan bir oda bulunmaktadır. Batıdaki oda daha derin bir oda ile bitişik durumdadır. Yapısal

⁹⁶ Lehmann-Haupt, 1926: 120.

⁹⁷ Konyar, E., 2011, “Urartu Mezar Tipleri ve Gömü Adetleri” *Urartu Doğu’da Değişim: Transformation in the East*, Yapı Kredi yayınları, İstanbul, 211.

farklılık gösterir işlevinin ne olduğu hakkında bilgiler kısıtlıdır. Ana salon ile odaların duvarlarına oyulmuş 34 adet niş bulunmaktadır. Bu nişler, ölü hediyeleri, kült eşyaları ve urneler yerleştirilmek maksadıyla yapılmıştır. Bunun yanında kapı girişlerinde ve nişlerin üst bölgelerinde aydınlatma amaçlı kullanılan ve tunç asma kandiller, dinsel amaçlı “boğa başları” gibi koruyucu nesnelerin yerleştirildiği aplik yuvaları bulunmaktadır.⁹⁸ Ana salonun tabanında dikdörtgen biçimli iki alan bulunmaktadır. Lehmann-Haupt’un yorumuna göre bu alanlar kralın lahitinin yerleştirildiği alanlar olarak kullanılmıştır.⁹⁹ (Plan 1)

Plan 1: I. Arğişti oda mezarı planı

Tebriiz Kapı yazıtında adı geçen İnuşpua’nın tahttan bir şekilde feragat etmiş olmasıyla Urartu Krallığı tahtına diğeri bir veliaht olan I. Arğişti geçmiştir.

Arğişti yıllığıyla ilgili genel bir değeriendirme yapmak gerekirse yıllıkta geçen olayların belli bir düzen içinde aktarıldığı anlaşılmaktadır.

Olayların yıl yıl anlatıldığı metinler, tanrılara yapılan dualarla başlamaktadır. Devamında sefer düzenlenen bölgeler, yürütölen imar faaliyetleri, ele geçirilen ganimetler (sayıları ile birlikte) ve tanrılara yapılan dualar bulunmaktadır. Yıl, “Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım” pasajıyla tamamlanmaktadır.

⁹⁸ Tarhan, T., 2011, “Başkent Tuşpa / The Capital City Tushpa”, **Urartu: Doğu’da Değişim / Transformation in the East**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 314.

⁹⁹ Bkz. Lehman-Haupt, 1926: 120-130

8 sütundan oluşan yazıtın giriş kısmı tahribata uğradığı için okunamamıştır. Fakat yıllığın başlangıcı olabilecek giriş metni Surp Sahak stelinde bulunan cümle ile tamamlanabilecek durumdadır.

*“Hal di ’nin gücüyle, Hal di ’nin izniyle, Menua ’nın oğlu Argiști ’ye tanrı Hal di krallığı verince, o babasının tahtına oturdu ”*¹⁰⁰

Surp Sahak kilisesinde bulunan bu parçanın yanında I. Argiști dönemine ait diğer bir parçanın bulunması, araştırmacılar arasında fikir ayrılıklarına neden olmuştur. Melikişvili bu iki parçanın yıllığa ait parçalar olduğunu savunurken,¹⁰¹ Salvini bu stellerin Argiști’nin krallığının ilk yıllarına denk geldiğini, yıllıkta sözü edilen olayların buradan alıntılandığı¹⁰² üzerine yorum yapmasına neden olmuştur.

Yılığın ilk sütunu, Menua döneminde egemenlik altına alınan *Diauehi* bölgesine karşı yapılan seferle başlamaktadır. Argiști’nin *Diauehi* seferini başlatması, *Diauehi*’li yerel yöneticilerin Urartu Krallığında meydana gelen taht değişikliğini fırsat bilip, ayaklanmış olmasıyla açıklanabilir. *Diauehi* seferiyle kral *Mannudibi* yenilgiye uğratılmış, *Şeriazi* bölgesi ve civarı Urartu krallığına dahil edilmiştir.¹⁰³ Argiști, düzenlediği seferin devamında *Eriahi*, *İgani* ve *Uiterihu* bölgelerini alarak Arpaçay’ın doğusuna kadar ilerlediğini belirtmektedir. Sefer sonunda elde edilen savaş ganimet; genç delikanlı, kadın ve savaşçı esirler yanında büyükbaş ve küçükbaş hayvanlardan oluşmaktadır.¹⁰⁴

I. Argiști, yıllığın ikinci yılına *Abiliane*, *Aniştirga*, *Quarrza* ve *Utuza* Ülkeleri’ne karşı düzenlediği seferlerle başlamaktadır. Bir önceki yılın sefer bölgesi olan Aras nehrinin kuzeyinde bulunan *Etiuni* ülkesi de ikinci yılın önemli seferlerinden birini oluşturmaktadır. Daha önce *Eriahi*’yi alarak Aras nehrinin doğusuna ilerleyen I. Argiști, *Etiuni* seferiyle Aras’ın kuzeyine Transkafkasya

¹⁰⁰ Hchl: no. 81.

¹⁰¹ UKN: no. 128 A, B; ayrıca s. 242 vd.

¹⁰² Salvini, 2006: 68.

¹⁰³ Bkz. *Diauehi* Seferi için tez içerisinde Hanak Ana Kaya yazıtı.

¹⁰⁴ Urartu Kralları dönemleri istatistiki veriler için bkz. Zimansky, P. E. 1985, “Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State”, *Studies in Ancient Oriental Civilization* 41, Chicago, 58.

bölgesine yönelmiştir. Aynı yıl *Umenu ve Tertubi* Ülkesi'ni ele geçirerek Muruzu[] boyunun da kontrolü altına almıştır.

Üçüncü sefer yılı çok daha farklı bir bölge olan Hatti bölgesine doğru kaymıştır. Bu bölgede kendisine karşı direnç gösteren bölgeleri güç kullanarak kontrolü altına alan Arğişti, kendisine biat eden bölgelere hiçbir şekilde müdahale etmemiştir. Bu durum yazıtta şöyle anlatılmaktadır.

“*Niriba Ülkesi'nin vadisini(?) ele geçirdim, ... Ülkesi'nin tahkimatlı []urmani Şehri'ni güç kullanarak aldım. Krali şehir []adani'yi ele geçirdim*”

“*Tuatehi boyunun bölgesini ve Melitea Şehri'ni güney(?) (tarafını) bıraktım ve Melia Irmağı'nın havzası(?)... altındaki Piteira Şehri'ne Marmua Ülkesi'ne ve Qa[]ani Ülkesi'ne kadar ilerledim*”

I. Arğişti, babası Menua gibi Fırat nehrini geçerek *Melitea*'e (Malatya), burayı da geçerek *Tabal (Tuatehi)* ülkesine değin ulaşmıştır.¹⁰⁵

Urartu krallığı için yeni bir sefer yılı olan 4. Yıl daha önce sözü geçen bölgelerden biri olan Transkafkasya bölgesi olmuştur. *Etiuni* alınmış, Sevan gölü kıyısında bulunan *Qehu (Lçaşen)*¹⁰⁶ bölgesi Urartu topraklarına dahil edilmiştir. Bölgede kalıcılığı sağlamak maksadıyla *İrepuni (Erebuni)* kenti kurulmuştur. Kurulan bu yeni kente *Şupa* ve Hitit bölgesinden 6.600 kişiden oluşan bir askeri birlik yerleştirdiği anlaşılmaktadır. Yılın devamında Ptolemaios'un sözünü ettiği *Obordene*¹⁰⁷ ile eşleştirilen *Uburdalhi* Ülkesi'ni ve bu ülkenin krali şehri *İrdua*'dan sonra *Uişuşi* Ülkesi'ni ele geçirdiği. Oradan da *Hahi* Ülkesi'ne karşı sefer düzenlediği görülmektedir. **(Res. 18)**

¹⁰⁵ Salvini, 2006: 70.

¹⁰⁶ UKN: no.134.

¹⁰⁷ Strabon, 1954, **The Geography of Strabo**, with an English translation by H. L. Jones, The LOEB Classical Library, London, V 13, 13.

Res. 18: I. Arğiști yıllığından ayrıntı.

I. Arğiști 5. Sefer yılında yönünü Urartu merkezinin güney ve güneydoğu bölgelerine çevirmiştir. Bu bölge Urartular açısından zorlu bir nokta olmasına karşın yazıtta o zorluk hissettirilmemiş üstelik en büyük rakibi olan Assur'u yendiğinden söz etmiştir. Yılın devamında seferler devam etmiş, *Menabšuni Şehri* ve *Duqama Şehri* ile bu ülkenin kralı şehri ele geçirilmiştir. *Buštu*, *Babilu*, *Baruata* ve *Parşua* ve *Manna* ülkeleri bir diğer sefer bölgelerini oluşturmuştur.

Yıllığın 6. Sefer yılı Assur ordularına karşı yürütölen bir seferle başlamıştır. *Buštu* ve *Tariu* ülkeleri ele geçirilmiştir. Kaleler inşaa edilmiş, *Šurušilini* ülkesi yapılandırılmıştır. Yılın devamı Assur üzerine komutanlarından oluşın bir birlikle saldırmasıyla devam eder. Öyle ki Assur ordularını kovaladığını sözlerine ekler. *Buštu*, *Aburza* ve *Qaduqaniu*'yu aldıktan sonra Manna ülkesine kadar ilerler. Bu yılın ganimetleri arasında dikkati çeken bir diğer husus 184 adet devenin bulunmasıdır.

7. ve 10. Sefer yılları arasında neredeyse aynı bölgeler üzerine yapılan seferler görölmektedir *Manna* ve *Buštu* ülkeleri öncelikli hedef haline gelmiştir. Bu süre içerisinde ele geçirilen diğer yerleşmeler de bulunmaktadır. *Eratele*, *İrkiuni* ve *Ugišti* Ülkeleri, *Šatiraraga* bölgesi ve *Aşqaii* Vadisi hakimiyet altına alınan diğer bölgelerdir. 10. Sefer yılında bahsi geçen ve günümüzde Ermenistan sınırları

içerisinde, Armavir bölgesinde bulunan *Argištihinili* kentini kurarak *Erebuni* kentiyle birlikte bölgedeki varlığını pekiştirmiştir (Res.19-20).

Res. 19: Argištihinili (Armavir-Blur) Yapı Dokusu ve Aras Ovası

Res. 20: Erebuni Kenti

Bununla birlikte Muna Irmağı'ndan Aza Ülkesi'ne kadar bir kanal yaptırdığını ekleyen I. Argiști bu kanalla Aras Ovası'nda sulama faaliyetlerini başlatmıştır. Kanalin varlığı tarımsal faaliyetlerin daha rahat yapılacağı anlamına gelirken bölgede kurulan yukarıda sözünü ettiğimiz kentler Urartu Krallığı'nın sefer

güzergahı içinde bulunan transkafkasya ve Sevan gibi bölgelere yapılacak askeri müdahaleler açısından önemli askeri merkezler olmuştur. Assur kralı III. Adad-nerari'nin ölümü (M.Ö. 782) ile III. Tiglatpilaser'in tahta çıkışı arasındaki sürede Assur siyasi çalkantılar yaşamış, bu durumdan yararlanan Urartu kralı I. Argišti, Assur birliklerine saldırılar düzenlemiş ve belli başarılar elde etmiştir. Bununla birlikte IV. Salmanasser dönemi Assur kaynaklarında Argišti (*Argišta*) üzerine bir sefer düzenlendiği hakkında bilgi verilmektedir.¹⁰⁸ Urartu Krallığı'nın bu güçlü döneminde güney ve güneydoğu bölgelerinde daha fazla ilerleyememiş olması Assurla aralarında doğal bir sınır konumunda olan Zağros dağlarının zorlu koşulları olmalıdır.

I.Sütun:

“Argišti der ki;

Argišti der ki; (onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye tanrı Teişeba'ya ve tanrı Şivini'ye yalvardım. Aynı yıl (içinde) yine savaşçılar topladım ve Diauehi (Ülkesi'ne) karşı ve Diauehi'nin Kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım. Şeriazi Ülkesi'ni ele geçirdim, şehirleri yaktım ve kaleleri yerle bir ettim. Putte Şehri'nin güneyindeki(?), Biani Ülkesi'ne kadar ilerledim. Tariu Bölgesi'ni(?) bıraktım, Zabahae Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Zabahae Ülkesi'ni ele geçirdim... Uzinabitarna Şehri'ne ve Büyük Sirimu Dağı'na kadar ilerledim. İgani Ülkesi'nin Maqaltu Şehri'nin bölgesini bıraktım ve Eriahi Ülkesi'ne vardım. Apuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Ureiu Şehri'ni ve kralı şehir Uiteruhi'yi ele geçirdim. 19.255 delikanlı, 10.140 canlı savaşçı ve 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişi, (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 1.104 at, 35.015 büyükbaş hayvan ve 100 bin, X on bin 1.829 küçükbaş hayvan sürdürdüm. Argišti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım.

¹⁰⁸ Schramm, V., 1973, “Einleitung in die assyrischen Königsinschriften”, Zweiter Teil (934-722). Handbuch der Orientalistik), Leiden-Köln, 122.

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Abiliane Ülkesi'ni Aniştirga Ülkesi'ni Quarrza ve Ultuza Ülkesi'ni ele geçirdi ve (onları) Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldinin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiști sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiști der ki: (onların) ilahi büyüklüğünden yardım aldım Etiuni Ülkesi'ni ele geçirdim. [Jue Ülkesi'ne ve Uduri-Etiuhi Ülkesi'ne kadar ilerledim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Argiști der ki: (onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) için efendi tanrı Haldi'ye tanrı Teişeba'ya ve tanrı Šivini'ye yalvardım. Aynı yıl Umenu Ülkesi'ni ve Tertubi Ülkesi'ni ele geçirdim. Muruzu[J boyunu yendim. Güç kullanarak kayalıktaki tahkimatlı kaleyi aldım. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Krali şehir Ubarugildu'yu ele geçirdim... Ku[Jrupira Ülkesi'ne ve Tarra[J Ülkesi'ne kadar ilerledim. İd[Jku[Jaunede Şehri'ne karşı sefere çıktım... güç kullanarak... (onları) dışarıya attım... Şehirler... kadar ilerledim... Artarmu[J Ülkesi'ni ele geçirdim... kadar ilerledim... Artarmu Ülkesi'ne kadar ilerledim (onları) güç kullanarak dışarıya attım... Şehirler... kadar ilerledim... kadar...3(?) ... 11.000... kadın... toplam 20.279 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm kimilerini ise canlı götürdüm”¹⁰⁹

II.Sütun:

“1.280 ... at, ... büyükbaş hayvan ve 126.000 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım. Argiști güçlü kral, büyük kral ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Hati Ülkesi'ni ele geçirdi ve (kral) Hilaruada'nın Ülkesi'ni de ele geçirdi. (onları) Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiști der ki: (onların) ilahi büyüklüğünden yardım istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı

¹⁰⁹ Shulz, 1840: no. 2; Mordtmann, 1872: no. 30; Sayce, 1882: no. 37; Payne, 2006: 8.1.1.

Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Bianili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Minua oğlu Argiştı der ki: tanrı Haldi ordunun önünden gitti. Hati Ülkesine karşı sefere çıktım. Niriba Ülkesi'nin vadisini(?) ele geçirdim, ... Ülkesi'nin tahkimatlı [Jurmani Şehri'ni güç kullanarak aldım. Kralı şehir [Jadani'yi ele geçirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Hati ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tuatehi boyunun bölgesini ve Melitea Şehri'ni güney(?) (tarafını) bıraktım ve Melia Irmağı'nın havzası(?)... altındaki Piteira Şehri'ne Marmua Ülkesi'ne ve Qa[Jani Ülkesi'ne kadar ilerledim. Erkek ve kadınlar götürdüm. Kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım. 2.539 delikanlı 8.698 canlı erkek ve 18.047 kadın götürdüm toplam 29.284 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm kimilerini de canlı götürdüm. ... at, 17.962 büyükbaş hayvan ve küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Minua oğlu Argiştı der ki: tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım.

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Etiuni Ülkesi'ni ele geçirdi ve Qehu Şehri'nin ülkesini ele geçirdi. (onları) Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştı sefere çıktı, tanrı Haldi önden gitti. Argiştı der ki: Göl'ün kıyılarında(?) bulunan Qehu Şehri'nin ülkesini ele geçirdim ve Alištu Ülkesi'ne kadar ilerledim. Erkek ve kadınları götürdüm. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Minua oğlu Argiştı der ki: Bianili Ülkesi'nin güçlendirilmesi ve düşman ülkesinin bastırılması için, İrpuni Şehri'ni kurdum. Yer kır idi, orada bir şey yapılmamıştı. Orada büyük işler yaptım. Oraya Hati Ülkesi'nin ve Supa bölgesi'nin(?)6.600 savaşçısını iskan ettirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Minua oğlu Argiştı der ki: (onların) ilahi büyüklüğünden yardım istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Aynı yıl Uburda Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Uburdalhi Ülkesi'nin Kralı İş [Jluburani'den(?) ülkesi'ni aldım. Kralı Şehir İrdua'yı ve ...

Uišuši Ülkesi'ni ele geçirdim. Oradan erkek ve kadınlar götürdüm. Oradan Hahi Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım. Bi[]Şehri'nin halkını da yaktım. 8.648 delikalı, 2.655 canlı erkek ve 8.497 kadın olmak üzere toplam 19.790 kişi(o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm kimilerini de canlı götürdüm. 232 at X bin 803 büyükbaş hayvan ve 11.626(?) küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Argišti der ki: tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları yaptım.

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Assur ordularını yendi ve Arsitani Ülkesi'ni ele geçirdi. (onları) Argišti'nin önünde yere çaldı. Minua oğlu Argišti der ki: Assur orduları için¹¹⁰

III.Sütun:

“Ülkem ... savaşçılar topladım. (onların) ilahi büyüklerinden (yardım)istediğim için tanrı Haldi'ye tanrı Teişeba'ya tanrı Şivini'ye ve Bianili Ülkesi'nin (Bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Argišti der ki: tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Dadi boyu'nun ülkesi önünde ... Kulaşi Dağı. ... 20.000 11.439 erkek orada öldürdüm. Savaşçılar topladım. Ve kendi ülkemden götürdüm. Aynı yıl, Menabşuni Şehri'ne ve Duqama Şehri'ne karşı sefere çıktım ve Ülke'nin krali şehir ... ele geçirdim. ... Buštu ülkesi'nin Şarara Şehri'ni ele geçirdim ... Babilu Şehri'nin Ülkesi'ne karşı ... Baruata Ülkesi'ne ve Barşua Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Barşua Ülkesi'ni yok ettim ve şehirler yaktım ... (?) 5.040 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm kimilerini de canlı götürdüm ...at, ... (?) 987 büyükbaş hayvan ve ... 115 ... küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Argišti der ki: tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım.

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Assur ordularını yendi ve Buštu Ülkesi'ni ve Tariu Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Argišti önünde yere

¹¹⁰ Schulz, 1840: no. 3; Mordtmann, 1872: no. 32; Sayce, 1882: no. 38; Payne, 2006: 8.1.1.

çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argišti der ki: Kaleler yaptırdım ve Şurişilini Ülkesini geliştirdim(?). Assur ordularına ülkem ... (onların) onların ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Minua oğlu Argišti der ki: tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle komutanları sefere yolladım(?). Assur (ordularını) kovaladım ... yaptım. Bana ait olan Dada boyundan komutan ... Aynı yıl ... Ülkesi'ne ve ... ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Arha Ülkesi'nin orada ... krali şehir ... 60 (daha)şehirden erkek ve kadınlar esir aldım(?). Buštu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ... Aburza Şehri'ni, şehri'ni ve Qaduqani Şehri'ni ele geçirdim ... Ülkesi'ni ele geçirdim. Argišti der ki: ... dağlık Mana ülkesine kadar ilerledim. 18.827 kişi (o) yıl (ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 606 at, 184 deve, 6.257 büyükbaş hayvan ve 33.203 küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Minua oğlu Argišti der ki: tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım.

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, İani Ülkesi'ni ele geçirdi ve Mana Ülkesi'ni ve Buštu Ülkesi'ni ele geçirdi. (onları) Argišti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argišti der ki: ... savaşçılar topladım. (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin tanrılarına yalvardım. Minua oğlu Argišti der ki: tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle İani Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Ülkeyi ele geçirdim, kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım. Eratele Şehri'ni ve başka bir) Eratele Şehri'ni ele geçirdim. Oradan erkek ve kadınlar götürdüm. Aynı yıl Mana Ülkesi'ne karşı ... (ve) Buštu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tura[] Irmağı ...

kayalığındaki tahkimatlı kaleyi güç kullanarak aldım. Oradan erkek ve kadınlar götürdüm ... kadar ilerledim”¹¹¹

IV.Sütun

“18.243 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm kimilerini de canlı götürdüm.790 at, 100 deve,22.529 büyükbaş hayvan ve 86.830 küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım.

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi’ni ve İrkiuni Ülkesi’ni ele geçirdi. (onları) Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Argiști der ki: (onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi’ye, tanrı Teişeba’ya, tanrı Şivini’ye ve Biainili Ülkesi’nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Minua oğlu Argiști der ki: tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Mana Ülkesi’ne karşı sefere çıktım. İrkiuni Ülkesi’ni ele geçirdim ve Assur dağlarına(?) kadar ilerledim. 6.471 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm kimilerini de canlı götürdüm. 286 at, 2.251 büyükbaş hayvan ve 8.205 küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Argiști der ki: tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım.

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mana Ülkesi’ni ele geçirdi ve Buštu Ülkesi’ni ele geçirdi. (onları) Argiști’nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Argiști der ki: (onların) ilahi büyüklüğünden yardım istediğim için tanrı Haldi’ye tanrı Teişeba’ya, tanrı Şivini’ye ve Biainili Ülkesi’nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Buštu Ülkesi’ne karşı sefere çıktım. Aşqaii Vadisi’ni ve Ugiști Ülkesi’nin Şatiraraga Bölgesi’ni ele geçirdim.

¹¹¹ Schulz, 1840: no. 4; Mordtmann, 1872: no. 33; Sayce, 1882: no. 39; Payne, 2006: 8.1.1.

Uuşini lkesi'nin güney(?) (tarafını) bıraktım ve dağlık Alate Bölgesi'ne kadar ilerledim. Ülkeyi yaktım ve şehirleri yerle bir ettim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. 7.873 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini ldrdm kimilerini de canlı götürdüm. 290(?) at, 101 deve, 4.909 büyükbaş hayvan ve 19.550 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Arđiřti der ki: tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım.

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere ıktı, Mana lkesi'nin ordularını yendi. (onları) Arđiřti'nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Arđiřti der ki: ... Arđiřtihinili şehri'ni yaptım ve Muna Irmağı'ndan Aza lkesi'ne kadar bir kanal açtım ... (onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye tanrı Teişeba'ya, tanrı şivini'ye ve Biainili lkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Arđiřti der ki: ... ordunun bir bölüğü(?) ... Mana lkesi'ne geldi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle ... „¹¹²

V.Sütün:

“Arđiřti der ki: ... kovaladım ve kaleler ele geçirdim. O yerde(?) ... lkesi'ni harap ettim ve şehirleri yaktım. 3.270 kişi (o yılın esir sayısıdır).kimilerini öldürdüm kimilerini de canlı götürdüm. 170 at, 62 deve, 2.411 büyükbaş hayvan ve 6.140 küçükbaş hayvan da sürüp çıkardım. Arđiřti der ki: tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım.

Tanrı Haldi mızrağıyla sefere ıktı, Tuarasi lkesi'nin vadisine(?) ve Gurgu lkesi'ne kadar ele geçirdi ve Mana lkesi'nin ordularını yendi. (onları) Arđiřti önünde yere çaldı. Arđiřti der ki: tanrı Haldi bana hem ... hem de savaş bağışladı(?) ... Adı ‘Dainala’ olan kanalı açtım.

¹¹² Schulz, 1840: no. 5; Mordtmann, 1872: no. 34; Sayce, 1882: no. 40; Payne, 2006: 8.1.1.

Šurruli Ülkesi'ne bolluk getirdim. Minua oğlu Argišti der ki (onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Šivini'ye ve Biainili ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Savaşçılar topladım ve Mana Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Ülkeyi harap ettim ve şehirlerini yaktım. Buštu Ülkesi'nin Uihika Şehri'ne kadar ilerledim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. 13.979 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 308 at, 8 bin X yüz 21 büyükbaş hayvan ve 32.538 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Argišti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım.

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mana Ülkesi'ni ele geçirdi ve Etiuni Ülkesi'ni ele geçirdi. (onları) Argišti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argišti der ki: Mana Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, ülkeyi harap ettim ve şehirleri yaktım. Tahkimatlı, krali şehir Šimerihadiri'yi güç kullanarak ele geçirdim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. Argišti der ki: ... Etiuni Ülkesi'nin Ardini Şehri'nden ... duydum. Aynı yıl yine ordular topadım. Minua oğlu Argišti der ki: (onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Šivini ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Etiuni Ülkesine karşı sefere çıktım, Eriahi Ülkesi'ni ve Katarza Ülkesi'ni ele geçirdim ve İşqigulu Ülkesi'ne kadar ilerledim. Oradan Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar götürdüm. Argišti der ki: Tanrı Haldi büyüklüğüyle Uiteruhi Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Uiteruhi Ülkesi'ni ele geçirdim, ülkeyi harap ettim ve şehirleri yaktım. ...Amegu [] Şehri'ni ... Uiteruhi Ülkesi'ni ... yazıt diktirdim ... krali(?) ... geri vererek(?) ... altında(?) ... Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 1 bin 2 yüz X on X at, 29.504 büyükbaş hayvan ve 60 bin ... küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Argišti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım.

Tanrı Haldi kendi mızırğıyla sefere çıktı, dağlık Tariu Ülkesi'ni ele geçirdi ve ... ele geçirdi. (onları) Argiști'nin önünde yere çaldı. Tanrı haldi güçlüdür. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Argiști der ki: tariu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve güç kullanarak tahkimatlı onbir kaleyi ele geçirdim. Tanrı Haldi'ye ... orada ... minua oğlu Argiști der ki: tanrı haldi bana hem ... hem de savaş bağısladı(?) Birçok yapı ve kale yakıp yaktım. Orada bir yazıt diktirdim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim”¹¹³

VI.Sütun:

“Argiști der ki: Aynı yıl Üçüncü kez savaşçılar topladım. (onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Šivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Urme Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Urme Ülkesi'ni ele geçirdim ve ülkeyi harap ettim. ... Ülkesi'ne kadar ilerledim ve ... şehirleri yaktım. Oradan Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar götürdüm. Toplam 24(?).813 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 25 at, X bin 744 büyükbaş hayvan ve 48.825 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Minua oğlu Argiști der ki: tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım.

Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiști der ki: tahta çıktığım zaman tanrı Haldi'nin verdiği ... 7.566 büyükbaş hayvan ve 51. 878 küçükbaş hayvan (idi). Argiști der ki: bunu her yıl ...Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiști der ki: bihurani Şehri'ni ... ettiğim zaman ... Bihurani Şehri ... Bamni Dağı'nın güneyine ... Bamni Dağı'nı tahrip ettim ve Bihurani Şehri'ni ele geçirdim”¹¹⁴

VII.Sütun:

¹¹³ Schulz, 1840: no. 6; Mordtmann, 1872: no. 35; Sayce, 1882: no. 43; Payne, 2006: 8.1.1.

¹¹⁴ Schulz, 1840: no. 7; Mordtmann, 1872: no. 36; Sayce, 1882: no. 41; Payne, 2006: 8.1.1.

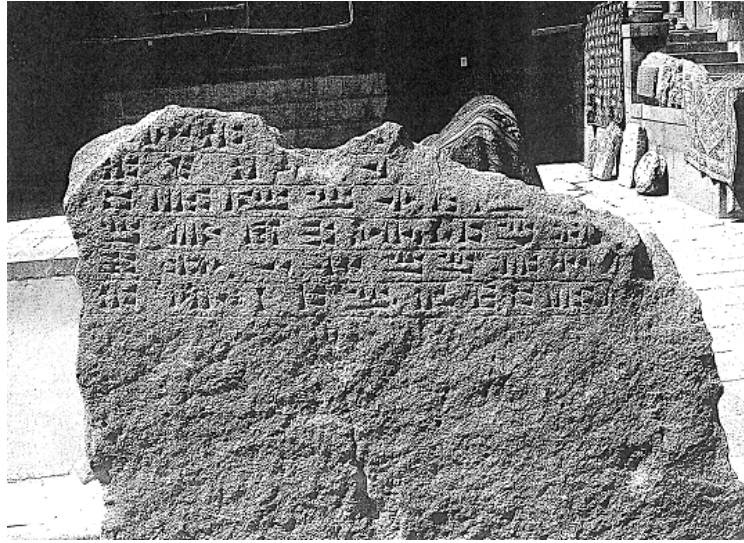
“Tanrı Haldi’nin Büyüklüğüyle Minua oğlu Argišti der ki: ... Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı”¹¹⁵

VIII.Sütun:

“Minua oğlu Argišti der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bunları başkasına yaptırıp ‘Gel, boz!’ derse, her kim değişik bir şey (yani) ‘Ben yaptım’ derse veya her kim bu yerden bir şey götürüp, bir yerde saklarsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar, onu, ailesini(?) ve soyunu güneş ışığından yoksun etsinler ...”¹¹⁶

b) Elar Ana Kaya Yazıtı

19. oluşan bir sarsıntı sırasında tahrip olmuş bir kaya bloğu üzerinde bulunmaktadır. **(Res. 21)**

Resim 21: Elar ana kaya yazıtı.

Elar ana kaya yazıtı Ermenistanın başkenti Erivan’ın kuzey doğu bölgesinde bulunan Abowyan bölgesinde yer alır. Tahrip olmuş bu yazıt, 1968 yılında bölgede yürütülen bir yol çalışması sırasında ortaya çıkarılmıştır. 1993’den beri Erivan

¹¹⁵ Sayce, 1882: no. 42; Payne, 2006: 8.1.1.

¹¹⁶ Schulz, 1840: no. 8; Mordtmann, 1872: no. 38; Sayce, 1882: no. 44; Payne, 2006: 8.1.1.

Müzesi bahçesinde bulunan büyük bir parça ile 2006 yılında depoda bulunan küçük bir parça üzerinde yapılan bir restorasyon çalışmasıyla bu parçalar birleştirilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda Ermenistan'a tez kapsamında yaptığımız gezi sırasında bölge halkından aldığımız bilgilere göre yazıt yaklaşık 20 yıl önceye kadar yerinde duruyormuş. Yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi bugün Ermenistan müzesinde bulunmaktadır. Fakat görevliler izin vermediği için yazıtın görüntüsü alınamamıştır.

90 cm'lik bir profile sahip olan büyük parça 126x106 cm. ölçülerindedir. Üzerinde bulunan yazıt ise 22x58.5 cm'lik bir alanı kaplamaktadır. Satır aralığı 3.5 cm. dir. Küçük parça profili 28 cm., 38x38 cm ebatlarına sahiptir. Yazıtı tamamlayan diğer parçalar kayıptır.¹¹⁷

I. Arğişti dönemi yazıtlarından olan Elar yazıtı, Horhor yıllığında sözü geçen *Etiuni* seferi ve bu bölgenin ele geçirilmesi ile ilgili bilgiler sunmaktadır. *Etiuni* ülkesinin yanında *Uluani* ülkesi ve *Dara* Şehrinin ülkesinin fetihlerinin anlatıldığı yazıt, kral ünvanlarının sıralanması ile sonlanmaktadır.

*“Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Etiuni Ülkesi’ni ele geçirdi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi’nin kudretiyle Minua oğlu Arğişti sefere çıktı ve Uluani Ülkesi’ni ve Dara Şehri’nin ülkesini ele geçirdi. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Minua oğlu Arğişti, güçlü kral, Biainili Ülkesi’nin kralı ve Tuşpa Şehri’nin kahramanıdır”*¹¹⁸

¹¹⁷ CTU: A 8-8.

¹¹⁸ Mordtmann, 1872: no. 31; Sayce, 1882: no. 36; Sandalgian, 1900: no. 24; UKN: no. 131; Hchl: no. 85; Payne, 2006: 8.1.5.

c) Gulidzan Ana Kaya Yazıtı

Gulidzan ana kaya yazıtı, Ermenistan'ın Gümrü (Leninakan) kentinin 21 km güney doğusunda, Spandarjan (Gulidzan) köyünde bulunmaktadır. Ana kayaya işlenmiş bir niş içerisinde Karan-Gu çayının kenarında bulunmaktadır. Nişin ölçüleri 24x72 cm. dir. Satır aralığı 3.5 cm. dir.¹¹⁹ (Res. 22)

Res. 22: Gulidzan ana kaya yazıtı

I. Argiştı döneminde, Aras ovasına düzenlenen seferler neticesinde, Aragac (Alagöz) Dağı yamaçlarına lokalize edilen Qulia¹²⁰ kabilesinin bir hanedan ismi olarak düşünülebileceğini öneren Diakonoff, Durubani¹²¹'yi de bu kabileye bağlı bir kent olarak kabul etmektedir.

“Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Qulia Ülkesi’ni ele geçirdi. (Onu) Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiştı der ki: (O), Qulia Ülkesi’ni ve Durubani Şehri’ni ele geçirdi”¹²²

¹¹⁹ CTU: A 8-9.

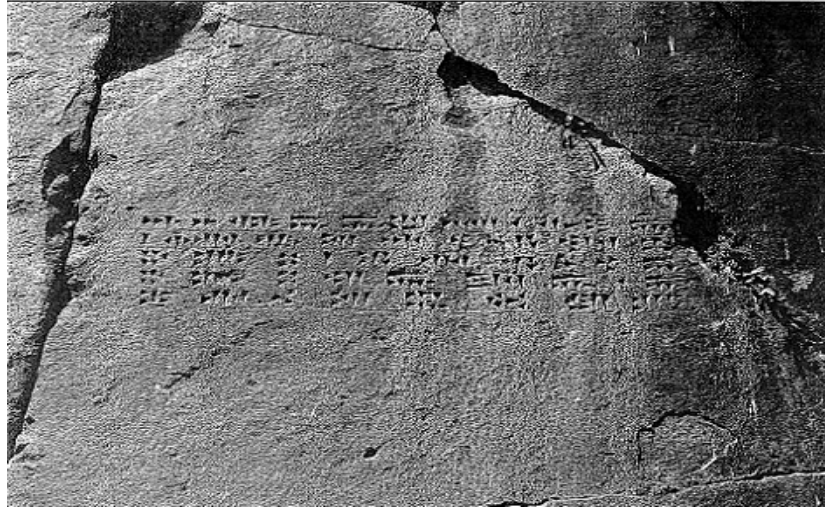
¹²⁰ Diakonoff, 1981: 69.

¹²¹ a.g.e., 27.

¹²² Sandalgian, 1900: no. 37; CICH: tab. 60; UKN: no. 132; Hchl: no. 87; Payne, 2006: 8.1.6.

d) Marmaşen Ana Kaya Yazıtı

Marmaşen ana kaya yazıtı Ermenistanın Gümrü (Leninakan) kentinin 18 km kuzey doğusunda Ahurgan Irmağının (Arpaçay) sol kıyısında yer almaktadır. Aynı zamanda Ermenistan-Türkiye sınırına birkaç km uzaklıkta bulunur. Dikey bir volkanik kaya yüzeyi prüzsüzleştirilerek işlenen yazıt, 3,5 cm. satır aralığı, 18x80 cm boyutlarına sahiptir. **(Res. 23)**

Res. 23: Marmaşen ana kaya yazıtı

I. Argıştinin Aras ovası politikası hakkında bilgi veren yazıt, neredeyse her yıl *Eriahi* üzerine yapılan seferlerden birini anlatır. Eriahi'nin alınmasının yanında *İrdaniu* şehri ve *İşqigulu* Ülkesinin de ele geçirildiğine dair bilgi içermektedir.

*“Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle, Argiști der ki: Eriahi Ülkesi’ni ele geçirdim ve İrdaniu Şehri’ni ve İşqigulu Ülkesi’ne kadar da ele geçirdim”*¹²³

e) Lçaşen Ana Kaya Yazıtı

Lçaşen ana kaya yazıtı Sevan ile Nor-Beyazıt arasındaki yol üzerinde Sevan Gölü’nün kuzeybatı kıyısında büyük bir kaya üzerinde bulunmaktadır. Lçaşen yazıtı,

¹²³ Mordtmann, 1872: no. 37; Sayce, 1882: no. 47; 1896(b): no. 5, tab. 21; Sandalgian, 1900: no. 22; UKN: no. 133; Hchl: no. 88; Payne, 2006: 8.1.7.

I. Arğiſti'nin bu bölgeye yönelik gerçekleſtirdiđi seferlerden birini anlatan Urartu ana kaya yazıtlarından biridir. Büyük bir kayaya iſlenmiſ yazıt, 32x58 cm'lik bir alanı kaplamaktadır.¹²⁴ (Res. 24)

Res. 24: Lçaşen kaya yazıtı

Lçaşen Ana kaya yazıtı, Minua ardılı, I. Arğiſti'in Sevan Gölü bölgesinde yürüttüğü siyasetin ürünü durumundadır. Yukarıda Arğiſti yıllığından da anlaſıldığı üzere krallığının 4. Yılına denk gelen dönemde Sevan bölgesine büyük seferler düzenleyen Arğiſti, *Erebuni* kentini inſaa ederek bölgedeki imar faaliyetlerine hız vermiſtir. Bu bölgede kalıcılığı sağlamak adına bölgeye asker grupları sevk ettiğinden de söz etmiſtik.

Yazıtta geçen *Quehini* kentinin kesin lokasyonu, Sevan gölünün kuzey batısında bulunan Lçaşen yazıtının bulunduğu bölge olarak kabul edilmektedir.¹²⁵ Yazıt, I. Arğiſti tarafından yaptırılan ve Urartu krallığının bölgedeki askeri hareketliliğı hakkında bilgi vermektedir.

*“Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Arğiſti der ki: Qehu Ŗehri'nin ülkesini
ele geçirdim ve İſtikuniu Ŗehri'ne kadar ilerledim. Gölün ...*

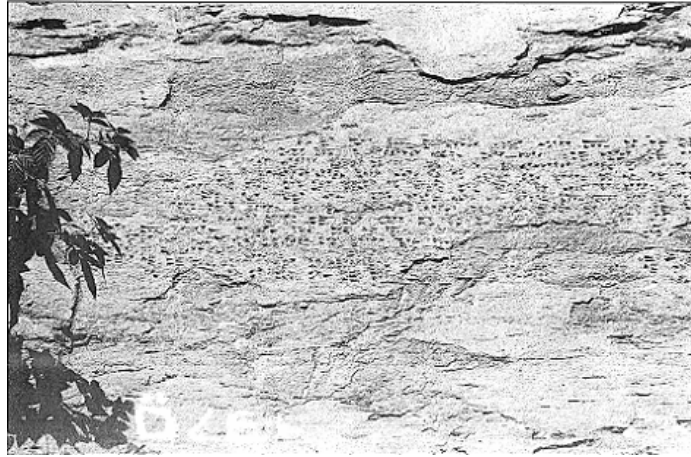
¹²⁴ Salvini, M., 2002, “The Historical Geography of the Sevan Region in the Urartian Period”, **The Northern-Eastern Frontier Urartians and Non-Urartians in The Sevan Lake Basin**, Roma, 42.

¹²⁵ Salvini, 2002: A.e.: 41.

*yakınındaki ... Liqiu (Ülkesi'ni) ... Argišti, güçlü kral, Biainili
Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır”¹²⁶*

f) Hanak Ana Kaya Yazıtı

Ardahan'ın Hanak ilçesinin doğusunda bulunan Ortakent beldesinin 3 km. kuzeyinde yer alan yazıt Urartu kralı I. Argišti dönemine aittir. İlk defa Ali Dinçol tarafından yayınlanan yazıt, Hanak Deresinin kıyısında belli bir yükseklikteki ana kayanın düzgün olan yüzeyine uygulanmıştır. Herhangi bir çerçeveye sınırlandırılmamış 13 satırdan oluşan yazıt 175x0.43 m'lik alanı kaplamaktadır. Yerleşme yerlerine yakın olması ve kazındığı kayanın yapısının tahribata elverişli olmasından dolayı zarar görmüştür.¹²⁷ **(Res. 25)**

Res. 25: Hanak kaya yazıtı

Sefer yazıtı niteliğinde bir dizi siyasi olay hakkında bilgi vermektedir. Diauehi bölgesi içinde bulunan Tariu Huşa Bia ve Aşkalaşi ülkelerine kadar ilerlediğinden bahsedilen I. Argišti, Diauehi Ülkesi kralını haraca bağladığından ve bunun yanında 6 kale ve 50 şehir yağmaladığından söz eder. Metnin sonunda bulunan beddua kısmında, diğer yazıtlarda alışık olduğumuz tanrılar Teişeba ve Şivini isimleri yerine, Meher Kapı yazıtındaki tanrı listesinde 15. sırada yer alan

¹²⁶ **UKN:** no.134.; **Hchl:** no. 86.; Payne, 2006: 8.1.9.

¹²⁷ Dinçol, 1992: 109-110.

Tanrı Quera ismine rastlanmaktadır. Bu tanrı yine yazıtta sözü geçen Qu[]uni şehrinin tanrısı olmalıdır.

Yazıtın 100 m. güneyinde bir yapı kalıntısı, kuzeyindeki derenin kıyısında ise 700-800 m.'lik bir alanda az işçilikli yapı taşları ve bir yerleşim alanının kalıntıları yer almaktadır.¹²⁸

Yazıt Urartu Krallığı'nın 8. yy'ın başlarında Ardahan bölgesine kadar yayıldığına kanıtı niteliğindedir. Bu bilgiyi aynı bölgede bulunan Tepeler höyüğü doğrulamaktadır. Tepeler höyükten elde edilen ve Urartu varlığını ispatayan çanak çömlek buluntuları elde edilmiştir. Bu çanak çömlekler İTÇ, ODÇ ve GDÇ özellikleri göstermektedir.¹²⁹ Aynı zamanda 7-8. yy'ları Urartu merkezlerinde elde edilen çanak çömlek örnekleriyle benzerlik gösteren parçalar bulunmaktadır.¹³⁰

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Düşman ülkesi olan Tariu Ülkesi'ni ele geçirdi ve ... de ele geçirdi. (Onları) Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür. ... Minua oğlu Argiști sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiști der ki: Tariu Ülkesi'ni ele geçirdim, ... Huša Ülkesi'ne kadar ve Bia Ülkesi'ne kadar ilerledim ve Aşkalaşi Ülkesi'ne gittim. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argiști der ki: Diauehi Ülkesi'nin kralı önümde göründü ve (haraç) verdi(?). Ahuria Şehri ... dışarıya attım. ... Qu[]uni Şehri'ni ... orada 72.080 besili büyükbaş hayvan, 7.000 ... 11 ... Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 6 kale yerle bir ettim ve 50 şehir yakıp yıktım. Minua oğlu Argiști, güçlü kral, Biainili Ülkesi'nin kralı, Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Her kim bu steli tahrip ederse tanrı Haldi ve tanrı Quera (onu) güneş ışığından yoksun etsinler”¹³¹

¹²⁸ Köroğlu, K., 1998, “1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”, AST, sayı: 15., Cilt: I, Ankara, 138.

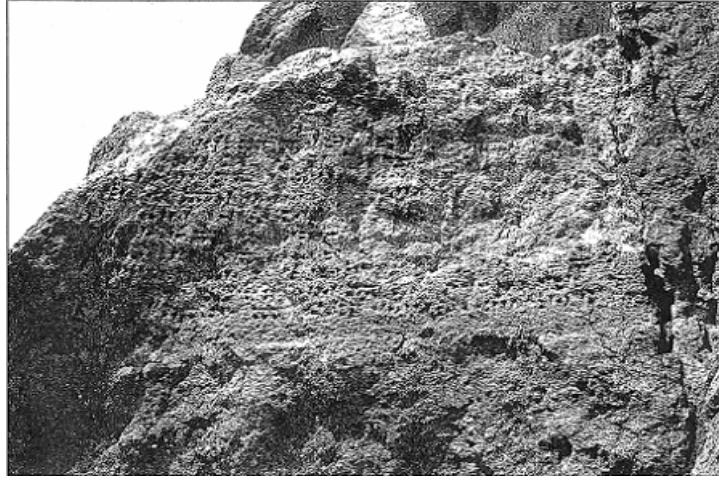
¹²⁹ a.g.e., 139.

¹³⁰ Kroll, S., 1976, “Keramik Urartaischer Festungen in Iran” **Archaeologische Mitteilungen Aus Iran Ergänzungsband 2**, Berlin, 159 vd.

¹³¹ Bkz. Dinçol-Dinçol, 1992: 109-117; Payne, 2006: 8.1.12.

g) Javankale Ana Kaya Yazıtı

Javankale ana kaya yazıtı İran'ın Urmiye Gölü'nün güneydoğu kıyısında yer alır. Marageh kentinin 20 km kuzeybatısında bulunan Ajabsir kasabasına yaklaşık 8,5 km uzaklıktadır. Yazıt, deniz seviyesinden yaklaşık 1.412 m yüksekliğe sahip bir volkanik kayalık üzerinde bulunmakta ve yer aldığı nişin üst kısmı büyük ölçüde tahribata uğramıştır. Fakat alt kısmı daha iyi durumdadır. Yüksekliği, 37 cm olan nişin ölçüleri 34x74 cm'dir.¹³² (Res. 26)

Res. 26: Javankale kaya yazıtı

Manna Ülkesi'ne yapılan seferle ilgili bilgi veren yazıt, Urmiye gölünün doğusunda Urartu varlığını kanıtlar niteliğe sahiptir. Arsitani Ülkesi'nin alınması, Horhor yıllığında I. Argiştı'nın yayılmacı politikası ekseninde yürütülen seferlerle, saltanatının 6. yılına denk gelen ve Assur ile girdiği çatışmaları anlattığı, Assur askerlerinin tutsak edilmesiyle sonuçlanan sefer dönemine denk geliyor olmalıdır. Urmiye gölünün doğusundaki bilinen ilk Urartu yazıtı olma özelliği taşıyan bu ana kaya yazıtı daha sonraki dönemlerde İran bölgesinin içlerine kadar uzanma refleksini geliştiren Urartu Krallığı adına önemli bir konuma sahiptir.

“Tanrı Haldi mızrağıyla sefere çıktı. Manna Ülkesi'ni yendi. Arsitani Ülkesini ele geçirdi. (onları) Ayaklarımın önünde yere çaldı. Argiştı der ki; ... krali kent olan Şimerhadirni şehrini yendim. Ben Argiştı güçlü

¹³² Salvini, 2005: 241.

kral, Tuşpa şehrinin kahramanıdır. Argiştı der ki herkim bu yazıtı zarar verirse tanrı Haldi onu gün ışığından mahrum etsin”¹³³

4) II. SARDURİ DÖNEMİ SEFER YAZITLARI

(M.Ö.756-730)

a) Hazine Kapısı Yazıtı

Ana kayaya oyulmuş bir niş içinde bulunan stel, Surp Pogos kilisesinin yapımında kullanılmış ayrı bir stel ve kaide üzerine 11 sütun halinde yazılmıştır.

Van Kalesi’nin kuzeyinde bulunan Hazine Kapısı, yüksek bir stel ile onun bazalt kaidesi ve kaya duvarlarının üzerine kazılmıştır. Görünümü itibariyle açık hava tapınağı özellikleri göstermektedir.(Res. 27) 1916 yılında Rus araştırmacılar tarafından ortaya çıkarılmıştır.¹³⁴

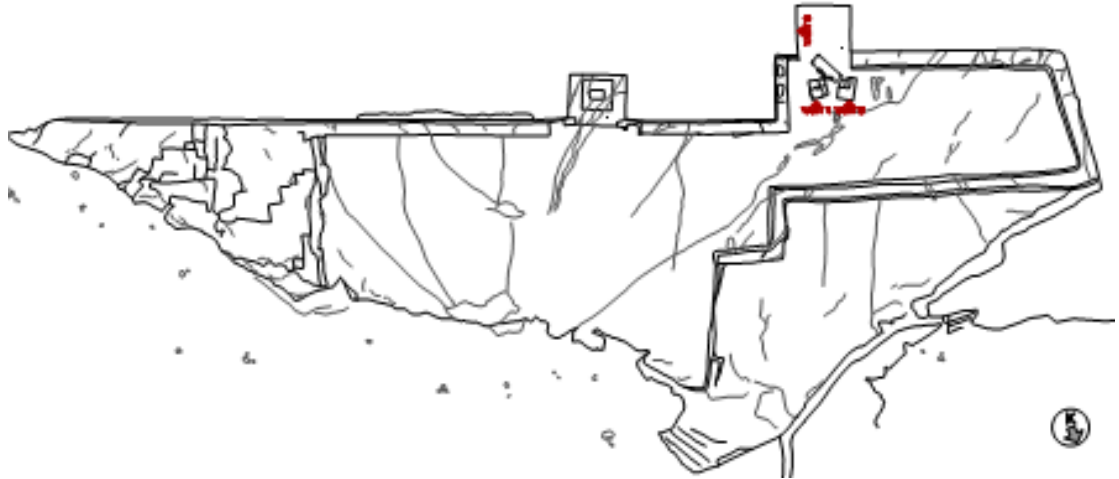

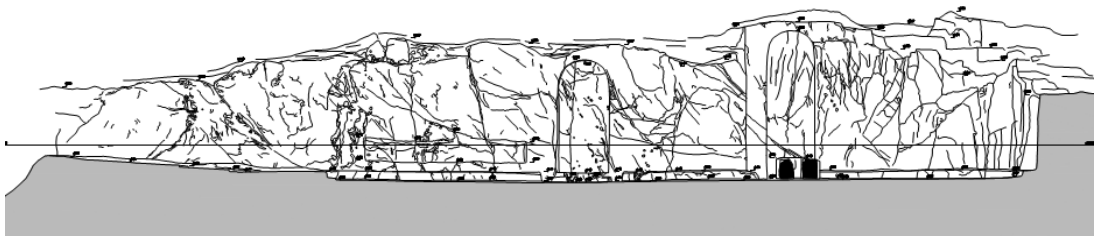
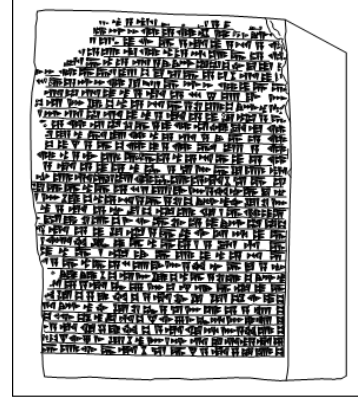
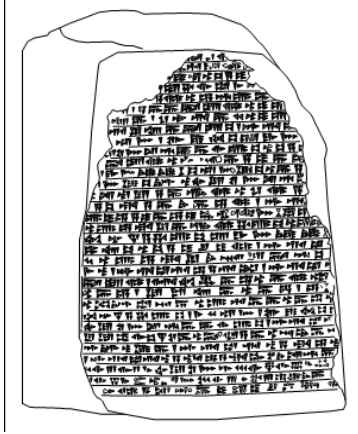
Res. 27: Hazine Kapısı kutsal alanı.

¹³³ CTU: A 8-13.

¹³⁴ Bkz. Marr, Nikolaj Ja.-Orbeli, I. A., 1922, *Archeologiceskaja ekspedicija 1916 goda v Van. Raskopki dvuch nis na Vanskoj skale i nadpisi Sardura vtorogo iz raskopok zapadnoj nişi*, St. Petersburg.

II. Sarduri yıllığı olarak bilinen Hazine Kapısı iki nişten oluşmaktadır. Bu nişlerin her birinde kayaya işlenmiş yazıtlar dışında stel kaidesi ve steller üzerine işlenen yazıtlar mevcuttur. Doğuda bulunan nişin ölçüleri 6.93m yüksekliğine 2.75m genişliğine ve 2.15m derinliğine sahiptir. Tabanında, doğusu 1.44 m, batısı 1.45 m, güneyi 1.46 m ve kuzeyi 1.48 m, derinliği 3 cm ölçülerinde bir çukurluk bulunmaktadır. Batıdaki niş doğu nişine göre daha büyük ölçülere sahiptir. Bu nişin yüksekliği 8.13m, genişliği 2.66m ebatlarındadır. İç derinliği sağ tarafta 2.25m sol tarafta ise 2.50m şeklinde ölçülmüştür. Güney cephesinde bulunan yazıtın tabanla arasındaki mesafe 2.10m dir. Nişin içinde yer aldığı düşünülen, üç parçaya ayrılmış kaidenin yüksekliği ise 1.10m dir. Buraya oturduğu düşünülen Surp Pogos stelinin yüksekliği ise yaklaşık 1.10m dir. Batı nişinin batısında bulunan kayaya oyulmuş oval biçimli bir oyuk yer alır. Bu oyuk Meher Kapı yazıtının güney doğusunda bulunan kayaya oyulmuş oyukla benzerlik gösterir. Burası 8.70x1.20m ölçülerindedir. Teras alanı olarak yorumlanabilecek kaya tabanı boyunca, oturma yerleri bulunmaktadır. Tek basamaklı bir yapıya sahip oturma yerleri her tarafta 1.60m derinliğe 1.45m de yüksekliğe sahiptir.(Çiz. 2)

Çiz.: Hazine Kapısı kutsal alanı ve yazıtlar

Yazıtın bir kısmını oluşturan parçaların bazıları, Van Müzesi'nde bulunmaktadır. Hazine Kapısı'na ait diğer belgelerin geri kalan kısmını ise *in-situ* halde yerinde bulunan, stel kaidesine ait parçalar ve batı nişinin kuzey ve batı cephesindeki yazıtlar oluşturmaktadır.

II. Sarduri dönemine ait bu yazıt genel olarak yıllık şeklinde düzenlenmiştir. Diğer taraftan Van Kenti'nde bulunan, Surp Pogos Kilisesi'nin yapımında kullanılmış,¹³⁵

Surp Pogos steline ait Van müzesinde bulunan iki parçadan biri, 2010 yılında Van Kalesi kazı çalışmalarında Surp Pogos Kilisesi temellerinde, defneciler tarafından açılan çukurda bulunmuştur. Yapılan çalışmalar sonucunda, Lehman-Haupt'un toprakkale kazıları sırasında belgelediği, kilise kapısının girişinde devşirme olarak kullanılan stel¹³⁶ olduğu anlaşılmış ve Van Müzesi'ne taşınmıştır. 104x42 ölçülerine sahiptir.(Res. 28) Diğer parça ise 1934 yılından bu yana Van Müzesi'nde bulunmaktadır ve 85x37 ölçülerindedir.(Res. 29)

Res. 28: Surp Pogos steli parçası.

Res. 29: Surp Pogos steli parçası.

Söz konusu Surp Pogos stelinde geçen “*Haldi bana krallığı verdiğinde, babamın tahtına oturdum*” cümlesinden yola çıkarsak yazıtın tarihi hakkında da fikir sahibi olabiliriz. Öyle ki bu II. Sarduri'nin krallığının ilk yıllarını işaret etmektedir. Salvini, bu cümleden ve yazıt içeriğinden yola çıkarak bu stelin Hazine Kapısı yazıtının bir nüshası olmadığını savunmaktadır.¹³⁷

Hazine Kapısı'nı oluşturan nişlerden doğu tarafta bulunan kaya kapısının tabanında, kare planlı bir çukur bulunmaktadır. Buranın içinde de stel kaidesi yerleştirilebilmesi için oluşturulduğu düşünülen 46x68cm ebadında ve 34cm derinliğine sahip bir çukurluk bulunmaktadır.(Res. 30) Sağ taraftaki kaidelerde

¹³⁵ Bachmann, W., 1913, **Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan**, Leipzig, Lev. 27.

¹³⁶ Bkz. Van Müzesi Envanter Fişi.

¹³⁷ Salvini, 2006: 73.

bulunan izler de bunu destekler niteliktedir.¹³⁸ Orbeli, Surp Sahak Kilisesi'nde yaptığı çalışmada, nişin tabanında bulunan yuvaya uygun ölçülerde, üzerinde yazı bulunmayan ve 50 cm¹³⁹ yüksekliğinde bir kaide bulmuştur.

Res. 30: Doğu nişi tabanında bulunan stel yuvası.

Surp Pogos Steli'nin Hazine Kapısı'na ait olup olmadığı konusundaki bir diğer tartışma stelde bulunan yazıtların okunma sırasındır. Melikişvili yaptığı çalışmada II. Sarduri'nin hükümrانlığını M.Ö. 764-735 yıllarına tarihlendirmiştir.¹⁴⁰ II. Sarduri dönemine ilişkin yürüttüğü çalışmalarda, Surp Pogos yazıtında anlatılanların Hazine Kapısı yazıtında anlatılanlardan daha erken döneme dayandığı önerisinde bulunmuştur. Salvini genel olarak katıldığı bu saptamaya¹⁴¹ stel ve Hazine Kapısı'ndaki yazıtların okuma sırası nedeniyle şüpheyle yaklaşmaktadır. Melikişvili, stelin okuma sırasını “ön, arka, sol ve sağ” yüz olmak üzere önermiştir.¹⁴² Bir diğer okuma önerisi König'e aittir. König bu sırayı “ön, arka, sağ ve sol” olması gerektiği üzerine bir öneride bulunmuştur. Salvini ise okuma sırasının yazının yazılış yönü olan sağdan sola doğru okunması gerektiği üzerinde durmuştur. Bu yüzden okuma sırasının “ön, sağ, arka ve sol” olmak üzere okunması gerektiğini aktarmıştır.¹⁴³ Salvini'nin bu önerisi kabul edilebilir olmakla birlikte yıllığın genel okuma sırasında da bir anlaşmazlık söz konusudur. Melikişvili yıllık metnini Batı nişinin batı

¹³⁸ Mar-Orbeli, 1922: 18; Lehmann-Haupt, C. F., 1931, **Armenien Einst und Jetzt Reisen und Forschungen**, 626.

¹³⁹ Salvini, 2006: 73.

¹⁴⁰ Melikişvili, 1960: 294.

¹⁴¹ Salvini, 2006: 74

¹⁴² Melikişvili, 1960: 242.

¹⁴³ Salvini, 2006: 74.

cephesinde bulunan yazıtla başlatmış, devamını yine nişe ait kabul edilen stel ile devam ettirmiştir. Surp Pogos stelinin metnine dahil etmeyen Melikişvili batı nişi önünde bulunan stel kaidesinin ön yüzündeki metin ile devam etmiş, sonuç olarak da batı nişinin cephesinde bulunan metni vermiştir. Salvini bu genel sıralamada bir değişiklik yapmamakla birlikte bu sıranın başına Surp Pogos stelinin eklemiş ve batı nişi önündeki kaidenin ön yüzündeki yazıtı devamı olarak kabul etmiştir. Surp Pogos steli yıllığın bir parçası olarak kabul edilirse, söz konusu stel doğu nişine değil batı nişine ait olmalıdır. Batı nişine ait olduğu varsayılan stel ise doğu nişine ait kabuledilebilir. Böylece yıllıkta anlatılan olayların kronolojik düzen içinde okunabilmesi daha kolay olacaktır.

Eğer bu okuma sırası ile ilgili bir öneride bulunursak, bu sıralama batı nişinin güney cephesinden başlayıp, Surp Pogos stelinin (ön, sağ, arka ve sol) yüzlerinden, kaidenin ön yüzünden sonra, batı nişinin doğu duvarı ile devam eder. Doğru nişine ait stelin (ön, sağ, arka ve sol) yüzleri ise yıllığın sonu olarak kabul edilebilir.

Batı nişi güney duvarı: II. Sarduri'nin tahta çıkışını anlatan kalıp. Devamında da tahta geçtiği zaman teslim aldığı envanter listesi sayılabilecek veriler ve kral ünvanları.(Res. 31)

Res. 31: Batı nişi güney cephesinde bulunan yazıt.

Surp Pogos steli

Ön yüz: Kral ünvanları, beddua kalıbı, tahta çıkışını anlatan kalıp ve seferlerin başlaması.

Sağ yüz: Uelikuhi, Tulihu, Marinu, ve Assur krallarının alt edilişi. Uelikuhi seferinin başlangıcıyla ilgili ayrıntılı bilgiler.

Arka yüz: Malatya seferi, Melitia Kralı Hilaruada'yı haraca bağlama. (Habibuşağı yazıtının yıllıkta yer aldığı bölüm).

Sol yüz: Rihiša Ülkesi seferi ve kral Başateni'nin hadımla cezalandırılması.

Kaide'nin ön yüzü: Etiuni, Eriahi, Quriani ve İğani seferleri ve bu seferler devam ederken Puzuani, Alkania, Sudalya, Eriahi, İştelua, Qadiani, Abuni, Abliani ve İlukuhi üzerine yürüme. Aynı yıl içinde Arkuki ve diğer Transkafkasya kavimleri üzerine seferler ve yılın sonu.**(Res. 32)**

Resim 32: Batı nişi kaidesi.

Batı nişi (doğu) sol duvarı: Mana, Babilu ve Baruata üzerine yapılan seferler ve yapılan savaşlarla ilgili bilgi. Aynı yıla ait Etiuni, Erikuahi ve Transkafkasya'ya yapılan ikinci bir sefer ve Urme üzerine yapılan yılın üçüncü seferi ile yılın sona ermesi.**(Res. 33)**

Res. 33: Batı nişi doğu cephesi.

Doğu nişine ait stel

Stelin ön yüzü: Bütün bir yılı kapsayan Qulha seferi, Eriahi, Abliani seferini kapsayan ikinci bir yıl Ruişia Kralı ile Etiuni krallarına karşı yürütülen seferle ilgili kısa bilgiler. (devamı kırık)

Stelin sağ yüzü: Qulha seferi, İldamuşa'nın alınması, Uiteruhi'ye düzenlenen seferle yılın sonu.

Stelin arka yüzü: (başı eksik) Pluadi seferiyle Libliuni şehrinin ele geçirilmesi, Eriahiye karşı yürütülen başka bir sefer ve yılın sonu. Qulha'ya düzenlenen sefer ile Kuštaşpili'nin haraca bağlanması.

Stelin sol yüzü: (Başı Kırık) Mana Ülkesi'ne sefer, yıl içinde Eriahi seferi ve yılın bitişi.

Doğu nişinin cephesinde bulunan metin yıllık için bir başlangıç sayılmalıdır. Keza burada Sarduri'nin tahta çıkışı, *“Tanrı Hal di bana krallığı verdiği zaman atalarım a ait krallık tahtına çıktığım zaman”* cümlesinden anlaşılmaktadır. Devamında ise envanter listesi sayılabilecek birtakım veriler bulunmakta ve kral ünvanlarıyla sonlandırılmaktadır. Metnin devamı ise Surp Pog os stelinden takip edilebilmektedir. Yukarda verdiğimiz cümle Surp Pog os stelinin ön yüzünde Kral ünvanları ve beddua kalıbından sonra tekrar edilmektedir.

Hazine Kapısı alanının, kaya kapılarının anıtsallığı, alanı çevreleyen oturma basamakları, adakların sunulduğu kurban nişi ve Meher Kapı ana kaya kapısı ile fiziki benzerlikler göstermesi, burası için dinsel törenlerin yapıldığı bir alan olduğuna dair yorumların yapılabilmesine olanak vermektedir. Kaya kapılarının bulunduğu alanın üst tarafında bulunan duvar temel yatakları burada bir dinsel yapı grubunun olup olmadığı sorusunu sormamıza neden olmaktadır. II. Sarduri'ye ait kaya kapısı yazıtının yıllık olması II. Sarduri'nin tanrıya hesap veriş te, I. Argış ti'den farklı bir yol izlediğini göstermektedir.

Niş'in Güney (arka) Duvarı:

“Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Argišti oğlu Sarduri der ki: tanrı Haldi bana krallığı verdiği zaman ve atalarımın ait krallık tahtına çıktığım zaman, bu kurbanı(?) ... Şurili Ülkesi için ; 92 savaş arabası, 3.600 binek ve 352.011 savaşçı –hem süvari hem piyade- sunup yok ettim. Bu kurbanı(?) ordular için ; 121 kişi ; 10.408 at, 132 katır; 12.321 inek ve 9.036 boğa –toplam 21.357 büyükbaş hayvan; 35.467 küçükbaş hayvan; 2.114 savaş silahı; 1.332 yay; 47.970 ok; 1.022.133 kapi ölçüsü arpa; 111 aqarqi (hacmi) şarap; 86 aqarqi 7 trusi (hacmi) ... tereyağı ve 7.079 mina bakır sunup yok ettim. Her ne ... ise (onu) bertaraf ettim. ... halkı için 336 esir yok ettim. Argišti oğlu Sarduri, güçlü kral, büyük kral, Şurili Ülkesi’nin kralı, Biainili Ülkesi’nin kralı, kralların kralı ve Tuşpa Şehri’nin kahramanıdır”¹⁴⁴

Surp Pogos steli

Ön yüz

Argišti oğlu Sarduri bu steli efendi tanrı Haldi’ye diktirdi. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Argišti oğlu Sarduri, güçlü kral, büyük kral, Şurili Ülkesi’nin kralı, Biainili Ülkesi’nin kralı, kralların kralı ve Tuşpa Şehri’nin kahramanıdır. Sarduri der ki: Bir ferman çıkardım: ... tanrı Haldi’ye bir koyun ve Sarduri’nin tanrısına bir koyun kurban edilsin. Sarduri der ki: Her kim bu steli atarsa, her kim saklarsa, her kim bu yazıta karşı suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırıp “Gel yok et!” derse veya her kim değişik bir şey (yani) “Ben yaptım” derse tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu ve ailesini ... güneş ışığından yoksun etsinler ... Argišti oğlu Saraduri der ki: Tanrı Haldi bana krallığı verdiği (ve ben) atalarımın tahtına çıktığım zaman, tanrı Haldi bana hem ... hem savaş hem de ...sundu. Tanrı Haldi’nin kudretiyle aynı yıl ... savaşçılar ...

Sağ yüz

¹⁴⁴ Marr-Orbeli, 1922: 53-55, no. 4, tab. 14G; Tseretheli, 1928: no. G; CICH: tab. 37, tab. 33; UKN: no. 155G; Payne, 2006: 9.1.1.

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Uelikuhi Ülkesi'nin Kralı Murinu'yu yendi, Tulihu Şehri'nin Ülkesi'nin Kralı Luehu oğlu Sinalibi'yi yendi ve Assur Kralı Adadnirari'nin oğlu Assurnirari'yi de yendi. Arme Ülkesi'ni ele geçirdi (ve bu) ülkenin kralı şehri Nihiria'ya da ele geçirdi. Onları Argiştı oğlu Sarduri önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Argiştı oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Uelikuhi Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve (bu) ülkeyi tamamen ele geçirdim. Bir gün içinde ele geçirdim, kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım. Kralı şehir []riuni ...

Arka yüz

... Tanrı Haldi ... haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım ... Sarduri ... oradan ... boyun eğdirdim ... (onların) ilahi büyüklüğünden yardım istediğim için tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılara yalvardım. ... Bana yol gösterdiler ... Tumişki Şehri ... Tanrı Haldi ... o gün sefere çıktım ... güneydeki(?) şehir ... ülkenin ili(?) ... şehre kadar ... 50 savaş arabasına el koydum ... 39 kale ... savaşın ... Sasi Şehri'ni ... güç kullanarak aldım. ... Erkek ve kadınlar oradan götürdüm ... kaleyi yakıp yıktım ... Sarduri der ki: Melitia Şehri ... geldi ... Melitia Şehri'nin kralı ... yere kapandı ... haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım.

Sol yüz:

... gittim ... arkaya attım ... şehri(?) ele geçirdim ... gitti ... Rihışa Ülkesi ... Ülkesi ... Hura Şehri ... savaşta geldiler(?) ... Bi[] Şehri'ni ele geçirdim. ... ülke ... yakıp yıktım. Başateni'yi hadım ettim(?). Bir sürü(?) sığır(?) oradan götürdüm ve erkek ve kadınlar sürgün ettim. Orada bir yazıt diktirdim. 12.610 delikanlı, 1.829 erkek ve 7.751 kadın olmak üzere toplam 22.190 kişi götürdüm. (Ayrıca) 352 at, 5.747

büyükbaş hayvan ve 19.062 küçükbaş hayvan (sürüp çıkardım). Bu krala yeterdi fakat savaşçılar kendi aldıklarını ayrı götürdüler.¹⁴⁵

Surp Pogos stel kaidesinin ön yüzü:

“Tanrı Haldi’nin kudretiyle Argiști oğlu Sarduri der ki: ... savaşçılar topladım. (Onların) ilahi büyüklüğünden düşman ülkesinde (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi’ye, tanrı Teişeba’ya, tanrı Şivini’ye ve Bianili Ülkesi’nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Sarduri der ki: Etiuni Ülkesi’ne doğru yola koyuldum. Etiuni Ülkesi’ne doğru yola çıktığım(?) zaman(?) Eriahi bölgesi’nin güneyindeki(?) Quriani Ülkesi’ni ellemedim. İgani Ülkesi’ne karşı sefere çıktım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. İgani Ülkesi’nin kralı Qaparuni’yi yendi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: birgün içinde 35 kale 200 şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Biainili Ülkesi’ne erkek ve kadınlar sürgün ettim.

Sarduri der ki: Aynı yıl Puzunia Ülkesi’ne Alqania Şehri’ne ve Sudala Şehri’ne karşı sefere çıktım. Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Geri dönüşümde Eriahi Ülkesi’ne karşı sefere çıktım, şehirleri yaktım. Oradan erkek ve kadınlar götürdüm. Oradan geri döndüm ve İştelua Ülkesi’ne, Qadiaini Ülkesi’ne, Apuni Ülkesi’ne ve Abiliani Ülkesi’ne karşı sefere çıktım.

Sarduri der ki: Ben ordular yolladım(?). Hiçbir valiyi çağırmadan(?) tek bir bölükle(?) Uelikuni Ülkesi’ne karşı sefere çıktım ve Uelikuni Ülkesini ele geçirdim. Güç kullanarak 22 tahkimatlı kale ele geçirdim (ve bu) kaleleri yerle bir ettim şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Biainili ülkesine erkek ve kadınlar götürdüm. Sarduri der ki: Uelikuhi Ülkesi’nin kralı Nidini huzuruma çıktı ve yere kapandı. (Onu) esir ettim

¹⁴⁵ CICH: tab. 30-31; UKN: no. 156; Payne, 2006: 9.1.2.

ve haraç (ödemesi koşulu) ile, Sarduri'ye haraç vermesiyle, hayatını bağışladım.

Sarduri der ki: Aynı yıl üçüncü kere sefere çıktım: Arquiu boyunun ülkesine karşı, Arquiu boyunun ülkesini, Adahu boyunun ülkesini, Luipruni boyunun ülkesini, Kamniu boyunun ülkesini, Qu'albani Ülkesi'ni, Uhuni Ülkesi'ni ve Teriani Ülkesi'ni ele geçirdim. Güç kullanarak 120 şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Sarduri der ki: Silahımın(?) önünden kaçan(?) ve Uškia Dağı'nı(?) ve Bamni Dağı'nı(?) işgal(?) eden halkı çevirdim ve öldürdüm. Diğer kaçanları ise tanrı Teişeba yaktı. Sarduri der ki: Savaşçılara kendileri için, erkek ve kadınlar geri verdim. Sarduri der ki: orada öyle kahramanlıklar yaptım. 10.000 erkek aldım, 4.600 canlı erkek ve 23.200 kadın sürgün ettim, toplam 37.800 kişi. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 3.500 at sürüp çıkardım; 40.353 büyükbaş hayvan ve 214.700 küçükbaş hayvan (sürüp çıkardım). Sarduri der ki: bu kahramanlıkları, bir yıl içinde, tanrı Haldi'nin uğruna bir yıl içinde yaptım''¹⁴⁶

Batı nişi doğu (sol) duvarı:

"Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi'ni ele geçirdi. Argiştı oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Argiştı oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Babilu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Babilu Ülkesi'ni ele geçirdim. Baruata Ülkesi'ne kadar ilerledim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Sarduri der ki: Üç tahkimatlı kaleyi ele geçirdim. Bir gün içinde de 23 şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. 8.135 erkek, 25.000 kadın ve 6.000 savaşçı götürdüm.

¹⁴⁶ Marr-Orbeli, 1922: 53-55, no. 5, tab. 13F; **CICH**: tab. 36; Tseretheli, 1928: no. F; **UKN**: no. 155F; Payne, 2006: 9.1.1.

2.500 at, 12.300 büyükbaş hayvan ve 32.100 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Bu(unlar) krala yeterdi fakat ülkeyi terk ettiğim zaman savaşçılar kendi aldıklarını ayrı götürdüler.

Aynı yıl ikinci kere sefere çıktım: Etiuni Ülkesi'ne ve Liqiu Ülkesi'ne karşı. Abia (boyunun) tahkimatlı krali şehir Edia'yı güç kullanarak ele geçirdim. İrkua (boyunun) tahkimatlı krali şehir İruia'yı güç kullanarak ele geçirdim. Ueirda (boyunun) tahkimatlı krali şehir İrdua'yı güç kullanarak ele geçirdim. Puinia Şehri'nin kralını esir ettim. Haraç (ödemesi koşulu) ile, Sarduri'ye haraç vermesiyle hayatını bağışladım. Ülkedeki bu dört kaleyi ele geçirdim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. 3.500 delikanlı, 15(?).000 kadın ve 4.000 savaşçı sürgün ettim. 8.525 büyükbaş hayvan sürüp çıkardım ve 18.000 küçükbaş hayvan da sürüp çıkardım.

Aynı yıl üçüncü kere sefere çıktım: Urme Ülkesi'ne karşı. On bir kale yenip yerle bir ettim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. 1.100 delikanlı, 6.500 kadın, 2.000 erkek, 2.538 büyükbaş hayvan ve 8.000 küçükbaş hayvan götürdüm. Argiştı oğlu Sarduri der ki: Üç ülkede bir yıl içinde böyle kahramanlıkları yaptım. Toplam 12.735 erkek götürdüm, 12.000 savaşçı sürgün ettim, 2.500 at, sürüp çıkardım ve 23.335 büyükbaş hayvan ve 58.100 küçükbaş hayvan da sürüp çıkardım. Argiştı oğlu Sarduri bu kahramanlıkları tanrı Haldi uğruna bir yıl içinde yaptı”¹⁴⁷

Doğu nişi steli

Ön yüzü:

“Qulha Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Huşa Ülkesi'nin Kralı Hahani'yi ve halk(ın)ı orada esir aldım, (onları) sürgün ettim ve benim ülkeme yerleştirdim. Sarduri der ki: Aynı yıl ordular(ım) Abiliani Ülkesi'ne karşı sefere çıktılar. Tanrı Haldi'nin

¹⁴⁷ Shulz, 1840: no. 12; Mordtmann, 1872: no. 40; Sayce, 1882: no. 49; Sandalgian, 1900: no. 27; Marr-Orbeli, 1922: 42-43, tab. 14A; Payne, 2006: 9.1.1.

büyükülüğüyle bir gün içinde ülkeyi ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. Sarduri der ki: orada böyle kahramanlıkları tanrı Haldi'nin uğruna yaptım. X bin 810 delikanlı, 3.496 canlı erkek, ve 6(?)408 kadın götürdüm. Toplam 9.904 kişi sürgün ettim. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı aldım. (ayrıca) 65 at, X bin 090 büyükbaş hayvan ve 10.897 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Sarduri der ki: Bu kahramanlıkları, bir yıl içinde tanrı Haldi'nin uğruna yaptım.

Tanrı haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Eriahi Ülkesi'nin kralını yendi. Abiliani Ülkesi'ni ele geçirdi. Argiști oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyükülüğüyle Argiști oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Eriahi Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Eriahi Ülkesi'ni ele geçirdim. Onu bir gün içinde ele geçirdim. Baba(sı ve) büyük baba(sı)nın yaptıkları (ve Biainili) kralları hiç el koymasınlar diye gizli zengin depolar vardı. Tanrı Haldi'nin tanrısal büyükülüğüyle ben 1(?)50 gizli depoya el koydum. Erkek ve kadınlar esir ettim ve oradan bir sürü(?) sığır getirdim. Şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Sarduri der ki: geri dönerken Abiliani Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Abiliani'nin Kralı Murini geldi. Sarduri'nin ayaklarına sarıldı ve yere kapandı. Merhamet ettim, yerine yerleştirdim ve haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım. Argiști oğlu Sarduri der ki: Orada, bu kahramanlıkları tanrı Haldi'nin uğruna yaptım. 7.150 kişi o yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm kimilerini de canlı aldım. (Arica) 500 at, 8.560 büyükbaş hayvan ve 25.170 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Bu krala yeterdi fakat ülkeyi terk ettiğim zaman, savaşçılar keni aldıklarını ayrı götürdüler. Sarduri der ki: Bu kahramanlıkları, bir yıl içinde, tanrı Haldi'nin uğruna yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Ruişia Ülkesi'nin Kralı

Rashuni'yi yendi ve Etiuhi Ülkesi'nin ... Kralı Diusini'yi yendi. Argiști oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı. Sarduri der ki: ”¹⁴⁸

Sağ Yüzü:

“... Sarduri der ki: Qulha Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve ülkeyi... Qulha Ülkesi'nin tahkimatlı kralı şehri İldamuşa'yı güç kullanarak ele geçirdim ve halkını yaktım. Qulha Ülkesi'nin (sadece) orada bulunan ... adamlarını öldürdüm. Demir bir mühür hazırlattım. İldamuşa Şehri'nde bir yazıt diktirdim. Şehirleri yakıp yıktım ve ülkeyi tahrip ettim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim.

Sarduri der ki: aynı yıl Üçüncü kere sefere çıktım: Uitiruhi Ülkesi'ne karşı. Üç vali çağırıldı. Üç yere savaş açtım. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle ülkeyi kuşattım(?) ve ülkeyi tek bir gün içinde ele geçirdim ve tahrip ettim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Uraia Şehri'nde bir kale yaptırdım ve orada ... adamı bıraktım. Uitiruhi Ülkesi'nin ... adamını oraya yerleştirdim. Sarduri der ki: Böyle kahramanlıklar yaptım. 8.100 delikanlı götürdüm ve 9.100 kadın sürgün ettim, toplam 17.200 kişi. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı aldım. (Ayrıca) 1.500 at, 17.300 büyükbaş hayvan ve 31.600 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Sarduri der ki: Bu kahramanlıkları, bir yıl içinde, tanrı Haldi'nin uğruna yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Ueduri-Etiuni Ülkesi'nde 4 kralı yendi: Arquiqui boyunun kralı, Kamaniu boyunun kralı, Lueruniu boyunun kralı ... ”¹⁴⁹

Arka yüzü:

“Orayı ziyaret(?) et(me)di. Argiști oğlu Sarduri der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden düşman ülkelerinde (yardım) istediğim için efendi tanrı

¹⁴⁸ Marr-Orbeli, 1922: 47-48, no. 2, tab. 11C; Tseretheli, 1928: no. C; **CICH**: tab. 34; **UKN**: no. 155C; Payne, 2006: 9.1.1.

¹⁴⁹ Marr-Orbeli, 1922: 49-51, no. 3, tab.11D; Tseretheli, 1928: no. D; **CICH**: tab. 34; **UKN**: no. 155D; Payne, 2006: 9.1.1.

Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına, yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler ve yol gösterdiler. Yola koyuldum ve Puluadi Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. (Düşman ordusu) savaş için önüme geçti. (Onları) geri attım ve Libliuni Şehri'ne kadar kovaladım(?). Tahkimatlı krali şehir Libliuni'yi güç kullanarak ele geçirdim. Orada bir yazıt diktirdim. Şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Biainili Ülkesi'nin güçlendirilmesi ve düşman ülkesinin bastırılması(?) için orada kaleler yaptırdım. Ülkeyi benim ülkeme ekledim.

Sarduri der ki: Aynı yıl üçüncü kere sefere çıktım: Eriahi Ülkesi'ne karşı. Ülkeyi ele geçirdim. Şehirleri yakıp yıktım ve ülkeyi tahrip ettim. Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar sürgün ettim. Kaleler yaptırdım. Ülkeyi benim ülkeme ekledim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Sarduri der ki: orada böyle kahramanlıklar yaptım. Oradan 6.436 delikanlı aldım ve 15.553 kadın sürgün ettim, toplam 21.989 kişidir. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. (Ayrıca) 1.613 at, 115 deve, 16.529 büyükbaş hayvan ve 37.685 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Sarduri der ki: Bu kahramanlıkları bir yıl içinde tanrı Haldi uğruna yaptım.

Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Qumaha Ülkesi'ni ele geçirdi ve Argiştı oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Argiştı oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Qumaha Ülkesi'nin Kralı Kuştapili bağımsızdı(?). Hiçbir (Biainili?) kralı orayı ziyaret(?) etmemişti. Argiştı oğlu Sarduri der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden düşman ülkelerinde (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin bütün tanrılarına yalvardım. Tanrılar (bana) kulak verdiler ve bana yol gösterdiler. Qumaha Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tahkimatlı krali şehir Uita'yı güç kullanarak ele geçirdim, göl (bölgesin)deki krali şehir Halpa'yı da ele geçirdim ve krali şehir Parala'yı aldım. O(Kuştaşpili) huzuruma çıktı ve yere kapandı. (Onu)

kaldırdım bana haraç verdi: 40 mina saf(?) altın, 800 mina gümüş, 3.000 giyisi, 2.000 bakır kalkan ve 1.535 bakır kase ... ”¹⁵⁰

Sol yüzü:

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, ... Ülkesi’ni ele geçirdi ve Argiști oğlu Sarduri’nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Argiști oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Yola koyuldum ve Mana ülkesi’ne karşı sefere çıktım ve ülkeyi ele geçirdim, şehirleri yakıp yerle bir ettim. Ülkeyi tahrip ettim. Biainili Ülkesi’ne erkek ve kadınlar sürgün ettim. Tahkimatlı Darbani Şehri’nin kalesini güç kullanarak ele geçirdim ... adamları orada bıraktım ve ülkeyi benim ülkeme ekledim. Aynı yıl üçüncü kere savaşçılar yolladım: Eriahi Ükesi’ne karşı. Ülkeyi ele geçirdiler, şehirleri yakıp yerle bir ettiler ve ülkeyi tahrip ettiler. Biainili Ülkesi’ne erkek ve kadınlar sürgün ettiler. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Sarduri der ki: orada böyle kahramanlıklar yaptım. 3.225 delikanlı ve 4.928 kadın götürdüm, toplam 8.153 kişi. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. (Ayrıca) 412 at, 6.665 büyükbaş ve 25.735 küçükbaş hayvan (sürüp çıkardım). Argiști oğlu Sarduri der ki: Bu kahramanlıkları, bir yıl içinde, tanrı Haldi’nin uğruna yaptım. Argiști oğlu Sarduri der ki ... ”¹⁵¹

b) Habibuşağı Ana Kaya Yazıtı

Ana kayaya oyulmuş bir pano içindedir. Surp Pagos stelinin arka yüzünün kopyasıdır.

Malatya Elazığ yolunun 50. km.’sinde Toroslar ile Fırat Nehri’nin kesiştiği noktada bulunan Habibuşağı yazıtı ve kalesi dört tarafı yüksek kayalıklardan

¹⁵⁰ Marr-Orbeli, 1922: 51-53, no. 4, tab.12E; Tseretheli, 1928: no. E; **CICH**: tab. 35; **UKN**: no. 155E; Payne, 2006: 9.1.1.

¹⁵¹ Marr-Orbeli, 1922: 46-47, no. 1, tab.12B; Tseretheli, 1928: no. B; **CICH**: tab. 35; **UKN**: no. 155B; Payne, 2006: 9.1.1.

meydana gelen sarp bir bölgede yer alır. Yazıt kayalık bölgenin eteğinden geçen yola bakmaktadır.

Habibuşığı yazıtı ilk defa 1939 yılında Hauptmann von Mühlback tarafından keşfedilmiştir. Bu keşiften sonra sırasıyla Grotefend, Lohman ve Bossert gibi araştırmacılar yazıt üzerinde çalışmalarda bulunmuşlardır. 1956 yılında T. Beran ve M. Kalaç yazıt metnini yayına sunmuşlardır. König 1957 yılında ayrıntılı bir incelemede bulunmuş, 1960 yılında Melikişvili, 1974’de Maurits van Loon yazıtı tekrar yayınlamışlardır. 1977 yılında Serdaroğlu hazırladığı bir rapor ve 1982 yılında da Baki Ögün tarafından yürütülen kazı çalışmasıyla yakınında bulunan yerleşme ile birlikte tekrar değerlendirilmiştir. 1977 yılında Serdaroğlu yaptığı değerlendirmede yazıtın sular altında kalabileceğini¹⁵² vurgulamış fakat bugün ne yazık ki önlem alınmadığı için yazıt bölgede yapılan baraj suları altında kalmıştır.(Res. 34)

Res. 34: Habibuşığı kaya yazıtı

¹⁵² Serdaroğlu, Ü., 1977, “Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar 1975”, ODTÜ Aşağı Fırat Projesi Yayınları, Ankara, 29.

II. Sarduri dönemine ait yazıt literatürde Urartu Krallığı'nın batıda ulaştıkları en son yer olarak bilinmektedir. Yazıt, 1.80x1.30 m boyutlarındadır.¹⁵³ Habibuşağı, diğer ismiyle İzoli olarak bilinen yerleşmenin, Urartu dönemindeki adı Tumiški, klasik dönemde ise Tomissa olarak adlandırılmıştır.¹⁵⁴ Fırat Nehri Menua döneminden bu yana kolay geçilebilir bir sınır olarak kabul edilmiş, bu sınırı kontrol edebilmek için ise bir dizi kaleyle korunması gerektiği düşünülmüştür.¹⁵⁵ Tumiški konumu nedeniyle nehir geçişini denetlediğinden önemli bir yere sahip olmuştur. Pers Dönemi kral yolunun geçiş noktasında yer almaktadır. Bugün Yazılıkaya tepesi olarak bilinmektedir. Celal Işık'ın bu bölgede yürüttüğü arkeolojik çalışmalar sırasında Urartu keramiği olarak tanımlanabilecek malzemeler elde edilmiştir. Kalenin bulunduğu alanın stratejik önemi, Fırat nehrinin geçit verdiği noktaya yakınlığı ve kuzeydoğusundaki verimli vadiye olan hâkimiyetiyle açıklanmaktadır. Kalenin önemini vurgulayan en önemli belge ise kayalığın güneydoğu yüzüne çivi yazısı ile kazılmış olan yazıttır.¹⁵⁶

II. Sarduri'nin Fırat Nehri'ni aşarak karşıya geçtiği yer olarak belirttiği Tumeški ile yazıtın bulunduğu yer arasında bir ilişkiden söz edilebilir. Eski kaynakların güneye Kommagene'ye inen yollardan birinin Tomisa'da Fırat'ı geçtiğini belirtmeleri, Tomisa ve Tumeski adları arasında büyük yakınlık, farklı çağların iki yerleşmesini bir araya getirmektedir.¹⁵⁷

Yazıt içeriğine bakıldığında başlangıç kısmı bütün sefer yazıtlarında olduğu gibi Urartu Kralı'nın baş tanrı olarak kabul ettiği tanrı Haldi'nin sefere Urartu Ordusu önünde çıkışıyla başlamaktadır. Urartu'da bütün kahramanlık ve zaferlerin öncüsü Haldi, düşman ülkelerinin krallarını Urartu krallarının önünde diz çöktürür. Bu yüzden Habibuşağı yazıtı da bu yönüyle bir sefer yazıtıdır. Yazıtın konusunu, Geç Hitit devletlerinden Melitia ülkesine karşı düzenlenen sefer ve bu sefer sırasında yaşanan durumlar oluşturmaktadır. II. Sarduri bu sefer sırasında şimdiye kadar hiçbir kralın geçemediği Fırat Nehrin'i tanrılarının büyüklüğü ve yardımı sayesinde aştığını

¹⁵³ Köroğlu, 1996: 50.

¹⁵⁴ Diakonoff-Kashkai, 1981: 88.

¹⁵⁵ Salvini, 2006: 79.

¹⁵⁶ Ögün, B., 1982, "Habibuşağı Kazısı 1982," **KST**, sayı: V, Ankara, 237-238.

¹⁵⁷ Serdaroğlu, 1977: 30.

övünerek anlatmaktadır. Bu sayede I. Arğişti döneminde de ismine rastladığımız Melitia Ülkesi Kralı Hilaruada'yı yenerek onu haraç vermeye zorlamıştır. Buradan önemli ölçüde altın, gümüş ve mal yağma edip ülkesine götürdüğünden söz etmektedir. Başkentin fethedilmemiş olması harç alarak bu bölgede kalıcı bir fetih hareketine girişilmediğini göstermektedir. Ayrıca birçok kale, kent ve şehri ele geçirdiğinden de söz eden II. Sarduri, Fırat Havzası'nda önemli bir başarıya imza atmıştır. Yazıtın sonu ise yine aynı şekilde bir beddua metniyle sonuçlanmaktadır. Beddua metni tanrıları kızdırmaktan çok tanrı kelimesinin bağlayıcılığını kullanarak siyasi varlığın zedelenmesine engel olma amacı taşımaktadır. Çünkü yazıtlar bulundukları yerdeki devlet otoritesinin ne kadar güçlü olduğunu birincil dereceden yansıtmaktadır.

Yazıt konumu ve işlevi açısından da büyük önem taşımaktadır. Yukarıda sözünü ettiğimiz devlet otoritesinin sağlanması amacı neredeyse bütün yazıtlar için söylenebilecek bir durumdur. Urartu'ların batı sınırını oluşturabilecek bir özelliğe sahip bu yazıt konumu itibarıyla Fırat Havzası'nı kontrolü altında tutabilecek bir noktada yer almaktadır. Sınır komşularını oluşturan geç dönem Hitit devletlerinden Kummuh ve Melitea, Urartular'ın devlet stratejisini bölgede oluşturması açısından da önemlidir. Urartular, bu devletleri haraç, vergi gibi etkenleri kullanarak siyasi etkisi altına almış, döneminin en büyük siyasi rakibi olan Assura karşı kullanmakta sakınca görmemiştir.

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Melitia Ülkesi'nin kralını Saha oğlu Hilaruada'yı yendi. Onu Arğişti oğlu Sarduri önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Arğişti oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Fırat Irmağı durgundu(?). oradan hiçbir kral karşıya geçmemiştir. (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi Tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve Bianili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler ve bana yol gösterdiler. Tumişki Şehri'nin önünde savaşçılarım arasında karşıya geçtim ve aynı gün ülkeye doğru ilerledim, Qala Ülkesi'nin güneyinden geçtim. Melitia Şehri'nin kuzeyindeki Karnişi dağlarına vardım. Zapşa Şehri'nin

ötesindeki(?) Muša Ülkesi'ne kadar ilerledim. Bir gün içinde 14 kale ve 80 (?) şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım. 50 adet savaş arabasına el koydum. Savaştan geri döndüm. Hilaruada'nın tahkimatlı krali şehri Sasi'yi kuşattım(?) ve güç kullanarak onu ele geçirdim. Mal(?), erkek ve kadın ordan sürgün ettim Sarduri der ki: Girdim ve Melitea Şehri kuşatılsın(?) diye buyurdum(?). Hilaruada huzuruma çıktı, yere kapandı ve ayak(larım) sarıldı. Merhamet ettim(?). (Oradan) altın, gümüş ve mal(?), yağma(?), olarak aldım ve Biainili Ülkesi'ne götürdüm. Haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım. Oradan dokuz kale, yani Hazani, Gaurahi, Tumiški, 'Aşini, Maninui, Aruşi, Qulbitarrini, Taşe (yani) tanrı Quera'nın Taşe ve Meluiani (kalelerini) ayırıp kendi toprağıma ekledim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argišti oğlu Sarduri, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Sarduri der ki: herkim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim saklarsa veya herkim bir başkasına bunları yaptırıp "Gel tahrip et" derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler. Ona sığınacak yer sağlamasınlar(?). Onu ne tanrılar ne insanlar rahat bırakmasınlar(?)”¹⁵⁸

c) Taşköprü Ana Kaya Yazıtı

Ardahan İli Çıldır İlçe merkezinin 30 km. güneyinde bulunan Taşköprü Köyü yakınlarındaki kayalık alanda yer alan yazıt II. Sarduri dönemine tarihlenmektedir. Kayaya uygulanan bir pano içinde yer alır 26.5x82.5 ölçülerine sahiptir.¹⁵⁹

¹⁵⁸ Mordtmann, 1872: no. 39; Sayce, 1882: no. 50; Sandalgian, 1900: no. 30; **Hehl**: no. 104; **UKN**: no. 158; Van Loon, M. N., 1974, "The Euphrates Mentioned by Sarduri II of Urartu" **Anatolian Studies Presented to H. G. Güterbock on the Occasion of his 65th Birthday**, Edt. Kurt Bittel; Ph. H. J. Houwink ten Cate; E. Reiner, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, İstanbul, 187-194.; Salvini, M., 1986, "Tuspa, die Hauptstadt von Urartu", **Xenia 14: Das Reich Urartu – Ein altorientalischen Staat im 1. Jahrtausend v. Chr. Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen**, Heft 17. Konstanz: Universitätsverlag Konstanz, 31-34.; Payne, 2006: 9.1.3; Başgelen, Nezih., 2001, **Türkiye'de Barajlar ve Göl Alanlarındaki Kültürel ve Doğal Miras**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 25.

¹⁵⁹ **CTU**: A 9-5.

Terkedilmiş Uhime Ülkesini topraklarına kattığından söz eden Sarduri bu bölgeden sefer ganimeti olarak erkek ve kadınlar getirdiğinden söz etmektedir.(Res. 35)

Res. 35: Taşköprü ana kaya yazıtı

II. Sarduri'ye ait yıllıkta, Qulha seferleri kapsamında yapılan seferler sırasında ele geçirilen bölgelerden biri olan Maqaltu'nun istila edilmesine yönelik bilgilerin geçtiği Taşköprü yazıtı, I. Arğişti döneminde de seferlere mağruz kalmış bir bölge içinde kalmaktadır.

“Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Arğişti oğlu Sarduri der ki: Terk edilmiş(?) Uhime Ülkesi'ni ele geçirdiğim zaman, o seferin geri dönüşünde, Maqaltu Şehri'ni de ele geçirdim. Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar sürgün ettim”¹⁶⁰

d) Atamhan Ana Kaya Yazıtı

II. Sarduri dönemine ait ana kaya yazıtı, Ermenistan'ın Marturi Bölgesi'ndeki antik Kolagram, günümüzde Vardadzor'un yakınlarında yer alan Atamhan Köyü'nde bulunmuştur. 1882 yılında kayadan ayrılarak Gürcistan, Tiflis'teki Museum of Georgia'ya nakledilmiş, günümüzde de orada bulunmaktadır. Yazıtın işlendiği taşın boyutları 42x79 cm. ebadında, 27 cm kalınlığındadır. Yazıtın boyutları ise 31x69,5 cm.'dir. (Res. 36)

¹⁶⁰ Marr-Orbeli, 1919; UKN: no. 159; Hchl: no. 108; Payne, 2006: 9.1.5.

Res. 36: Atamhan kaya yazıtı

Yazıt, II. Sarduri'nin yıllığı olarak bilinen Hazine Kapısı yazıtında ki Surp Pogos stelinin sağ yüzünde de bahsi geçen Tulihu'nun alınmasıyla ilgili bilgilerin anlatılmaktadır. Salvini, Talihu kentinin¹⁶¹ lokalizasyonunun Vадnadzor bölgesinde bulunan Sangar Kalesi olabileceği üzerine bir öneri getirmiştir.¹⁶² Yazıt, aynı zamanda I. Arğişti'nin kendi krallık döneminde neredeyse tamamına hakim olduğu Sevan bölgesinde II. Sarduri'nin de bölgedeki egemenliğini pekiştirdiğini gösteren bir belge niteliği taşımaktadır.

Surp Pogos stelinin yıllık içerisindeki sıralaması göz önüne alındığında bu bölgeye yapılan seferlerin II. Sarduri'nin krallığının ilk dönemlerine denk geldiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda I. Arğişti yıllığının sonlarında Assur'un içinde bulunduğu zor durum da göz önünde tutulursa II. Sarduri'nin tahta çıkışıyla Assur Kralı Assurnirari'yi yendiğinden söz etmesi, deyim yerindeyse babasının yarım bıraktığı işleri tamamlamak istediği görülmektedir. Keza Talihu seferinin anlatıldığı Surp Pogos stelinin sağ yüzünde Assur Kralı Assurnirari'nin mağlubiyete uğratıldığı anlatılmaktadır.¹⁶³

*“Tanrı Haldi'nin buyruğuyla, Arğişti oğlu Sarduri der ki: Luehu oğlu Sinalibi'nin krali şehri Tulihu'yu güç kullanarak ele geçirdim. Kral Sinalibi'yi ve halkını sürgün ettim. Uduru-Eti(u)ni Ülkesi'ne kadar ilerledim”*¹⁶⁴

¹⁶¹ Diakonoff, 1981: 85.

¹⁶² Salvini, 2002: 48.

¹⁶³ Bkz. Hazine Kapısı Surp Pogos steli sağ yüz.

¹⁶⁴ Payne, 2006: 9.1.6.

e) Tsovak-Zagalu Ana Kaya Yazıtı

II. Sarduri dönemine ait diğer bir ana kaya yazıtı olan Zagalu yazıtı, Sevan gölünün güneyinde yer alan II. Rusa'ya ait Tsovinar yazıtının yaklaşık 12 km doğusundaki Tsovak köyünde bulunmaktadır. Yazıt, bazalt bir kaya bloğu üzerine işlenmiş bir niş içerisinde yer almaktadır. Yazıt nişinin boyutu 80x40 cm'dir ve iyi durumda değildir. Çivi yazısı işaretleri neredeyse okunamaz durumdadır.(Res. 37)

Res. 37: Tsovak ana kaya yazıtı detay ve genel görünümü.

Tsovak ana kaya yazıtı Sevan Gölü'nün güney kıyısında yer alan Arququ kabilesinin kapladığı alanı kesin olarak belirlememize yardımcı olmaktadır.

Urte(hini) kenti ise bu bölgeden biraz daha uzakta gölün güneyinde ya da güneydoğusunda yer alan Nobarak I Kalesi'nin olduğu bölgede bulunmaktadır.¹⁶⁵

*“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Arquqi(u) Ülkesi’ni ele geçirdi. Sarduri der ki: Sefere çıkım, Arquqi(u) Ülkesi’ni ele geçirdim ve Urte Ülkesi’ne kadar ilerledim. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Argišti oğlu Sarduri, güçlü kral, büyük kral, ülkelerin kralı, kralların kralı ve Tuşpa Şehri’nin kahramanıdır”*¹⁶⁶

f) Sekendel Ana Kaya Yazıtı

Doğu Azerbaycan’da Seqindel’in 2 km. kuzeyindeki Ahar’ın 35 km. kuzeybatısında, Varzahan’ın ise 5 km doğusunda yer alan ve II. Sarduri dönemine ait bir kalede bulunan stel biçimindeki kaya bloğuna işlenmiş bir yazıt yer almaktadır.¹⁶⁷ **(Res. 38)** 120x55cm. ölçülerine sahip ve 10 satırlık yazıtın toplam yüksekliği 40 cm’dir. Geriye kalan 15 cm’lik alan boş bırakılmıştır. Satır arası fark ise 3.9 cm’dir.¹⁶⁸ **(Çiz.)**

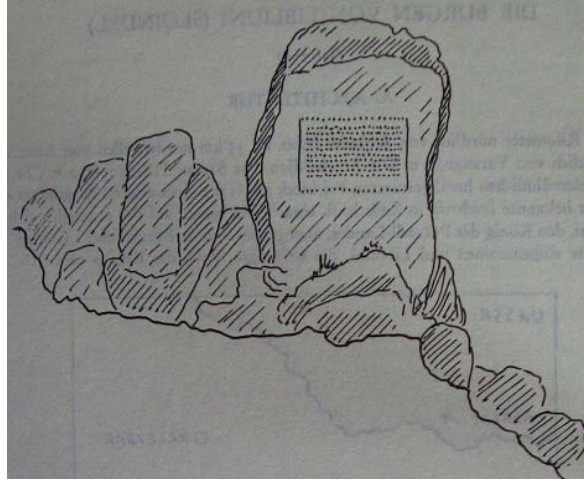
Res. 38: Seqindel kaya yazıtı.

¹⁶⁵ Salvini, 2002: 48.

¹⁶⁶ **CICH:** tab. 53; **UKN:** no. 161; **Hchl:** no. 105; Payne, 2006: 9.1.7.

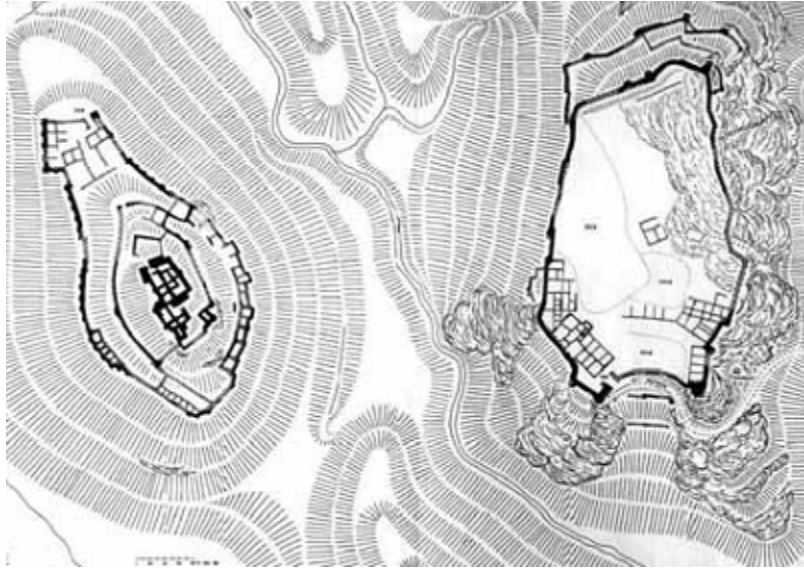
¹⁶⁷ G. A. Melikishvili, VDI 1960, H. 3, 3 ff.; M. I. Mashkoo, The History of Urartu, and the Discovery of a few Urartu Inscriptions in Iranian Azerbaidjan (Theran 1966) 3 ff.

¹⁶⁸ Kleiss, W.- Kroll, S., 1980, “Die Burgen von Libliuni (Seqindel)”, **AMI** 12, Berlin, 22.

Çiz.: Sekindel kaya yazıtı çizimi

Yazıt, Libliuni'ye giden eski yolun üst kısmında bulunmaktadır ve yola bakmaktadır. Kaleler bir dere yatağıyla birbirinden ayrılmaktadır. Derenin doğusunda Urartu öncesine tarihlenen yapı, batısındaki tepede ise Urartu Dönemi yapıları bulunmaktadır.(Çiz. 4) Kaleler arasındaki mesafe 190 m'dir. Bu mesafe M.Ö 8. yy'da bir ok atımı mesafeye denk gelmektedir.¹⁶⁹

Çiz. 4: Seqindel Urartu kalesi ve Erken Demir Çağı kalesi.

¹⁶⁹ a.g.e., 22.

II. Sarduri, 1951 yılında keşfedilen bu yazıtta, Puluadi Ülkesi Kralı Ultudiau'yu ve Ba[]şadi Ülkesi'ni yenerek 21 kale ve 44 şehir ile bu krala ait Libliuni kalesini fethettiğinden söz etmektedir. Libliuni'nin ele geçirilmesiyle ilgili bilgi veren bir diğer yazıt ise II. Sarduri dönemine ait bir yazıt olan Hazine Kapısı yıllığında da geçmektedir. II. Sarduri, Doğu nişine ait stelin arka yüzünde yer alan Puluadi Ülkesi'ne düzenlenen seferle Libliuni'nin yanında birçok şehri yakıp yıktığından ve bölgeyi kontrolü altında tutabilmek amacıyla da kaleler inşaa ettiğinden söz etmektedir.

Yazıtın Urartu öncesi döneme ait kalenin ele geçirilmesinden önce yazıldığı düşünülebilir. Yazıtta inşaa faaliyetlerinden söz edilmiyor olması bu düşüncüyü destekler niteliktedir. Keza inşaa faaliyetleri ile ilgili bilgiyi Hazine Kapısı yazıtından öğrenmekteyiz. Klaiss'in yazıtın uzunluğu ile ilgili yorumu inşaa faaliyetlerinin henüz başlamamış olması ile açıklanabilir. Bu şekilde öncesinde daha uzun bir yazıt planlanmışken daha kısa bir yazının işlendiği önerisi doğru kabul edilebilir. Libliuni kenti etrafındaki yerleşmeler, verimli ve sulak bir bölge olması açısından bir eyalet merkezi olarak değerlendirilmelidir. Böylece Urartular'ın bölgeye düzenledikleri seferin nedeni şöyle açıklanabilir. Yazıtta sözü geçen Puluadi Ülkesi bugün Ahar bölgesinin sınırları içinde yer alır. II. Sarduri'nin söz ettiği 21 kale ve 45 şehir bu bölgenin nasıl bir yapıda olduğuyla ilgili fikir yürütebilmemize yardımcı olmaktadır. Muhtemelen bu kale ve kentler krali kent olan Libliuni'yi çevreler durumdaydı. Bu da bizim Libliuni'nin bir eyalet merkezi olduğu hakkındaki düşüncelerimizi güçlendirir. Ayrıca bu kale ve kentlerin sayısı buralarda yaşayan nüfusun da kalabalık olduğu hakkında bir sonuca ulaşmamıza yardımcı olur. Böylesi kalabalık bir bölgenin geçimini tarımsal ve hayvansal faaliyetler sağlıyor olmalıdır. Yukarıda sözünü ettiğimiz dere yataklarının olduğu vadilerin bulunması burayı hem sulak hem de verimli kılmaktadır. Bu da Urartu Krallığı'nın bölgeyi kontrolü altına almak istemesinin en büyük nedenini oluşturuyor olmalıdır.

“Tanrı Haldi Kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Puluadi Ülkesi'nin kralı Ultudiau'yu(?) ve Ba[]şadi boyunun ülkesini yendi. Tanrı Haldi güçlüdür ve tanrı Haldi'nin silahı da güçlüdür. Arğişti oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Bir gün içinde 21 kale yendim ve 45 şehir

ele geçirdim. Tahkimatlı krali şehir Libliuni'yi, güç kullanarak ele geçirdim. Sarduri, güçlü kral, büyük kral, ülkelerin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır”¹⁷⁰

5. I. RUSA DÖNEMİ SEFER YAZITLARI (M.Ö.730-714/3)

a) Tsovinar Ana Kaya Yazıtı

Tsovinar ana kaya yazıtı ve kenti, Sevan gölünün güney kıyısına yer alan Artsvanist köyünün batısında, Tsovinar köyünün ise kuş uçuşu 2.15 km doğusunda ve Sevan gölünden başlayan Arpa kanalının bitiş noktasına çok yakın bir yerde bulunmaktadır. Ana yola yaklaşık 70m. mesafede yer alan yazıt, kentin bulunduğu kayalık tepenin kuzeybatı ucunda yer alır. Yazıtın bulunduğu ana kaya, traktör yolu diyebileceğimiz bir patika ile kentin yer aldığı tepeden ayrılmıştır. Yazıtın yer aldığı ana kayanın hemen dibinde yazıtın ne olduğu hakkında bilgi veren Ermenice yazılmış bir stel bulunmaktadır. Bu stel sonradan yapılmış 4 basamaklı bir platform üzerine dikilmiştir. Ana kaya yüzeyine uygulanan yazıt, 90x135 cm. ölçülerine sahiptir.¹⁷¹ (Res. 39-40)

¹⁷⁰ Salvini, 1981: 69-73; 1982: 97-98; Payne, 2006: 9.1.8.

¹⁷¹ Temmuz 2013'te Yüksek Lisans konum ile ilgili Ermenistana yaptığım araştırma gezisindeki çalışmalar sonucu elde ettiğim bilgilerdir. Ayrıca karşılaştırma için bkz. Sanamyan, 2002, “The Fortress of Tsovinar (Odzaberd) " The City Of (God) Teişheba”, **The Northern-Eastern Frontier Urartians and Non-Urartians in The Sevan Lake Basin**, Istituto di Studi sulle Civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, editör: R. Biscione S. Hmayakyan, N. Parmegiani, Roma, 319.

Res. 39: Tsovinar ana kaya yazıtı.

Res. 40: Tsovinar ana kaya yazıtı detay.

Yazıt Urartu Kralı I. Rusa'nın Sevan bölgesine düzenlediği bir seferle, bölgede bulunan 23 kralı bir yıl içinde yenilgiye uğrattığından ve burada kaleler yaptırdığından söz etmektedir. İnşaa ettiği kalelerden birine “Teişeba Şehri” adını vermiştir.(Resim 41)

Res. 41: Teişeba URU/Tsovinar Kalesi genel görünüm.

I. Arğişti döneminden başlayarak zengin doğal kaynaklara sahip sevan bölgesine seferler düzenlenmiş, yazıtlar dikilmiştir. I. Arğişti'den sonraki her kral döneminde bölgeye seferlerin düzenlenmesi Urartu egemenliğinin kalıcılığını sağlamaya yönelik bir tutum gibi görünmektedir. II. Sarduri I. Rusa'nın kurduğu kentin daha doğusunda bulunan bir noktaya kadar ilerlemiştir. Fakat I Rusa'nın babasından sonra bu bölgeye sefer düzenleme ihtiyacı duyması bölgedeki yerel güçlerin Urartu hakimiyetini kabul etmek istememeleriyle ilgilidir. Yazıtta sözü geçen kralların siyasal olarak küçük yönetici gurupları olduğu düşünülebilir. Keza Urartu Krallığı sınırlarını genişletmeye başladığı dönemden bu yana krallığın kuzey ve kuzeydoğu bölgelerini siyasal boşluğundan dolayı tercih etmiştir. Bu bölgelerde eyalet merkezleri kurarak hakimiyetini güçlendirmek amacı güdüldüğü anlaşılmaktadır.

“Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu Rusa der ki: tek bir seferde bu ülkeleri ele geçirdim: Gölün beri tarafından, Adahu, Ueliku, Lueru, ve Arquqiu ülkelerinin krallarını ve gölün ötesinden, yüksek dağlardan Gurqumeli, Şanatua, Rişua, [Jzua, Aria, Zama, Büyük(?) İrqima, Ela, Ereltua, Aidamaniu, Guria, Alzira, Pirua, Şila, Uidua, Ateza, Eria ve Azameruni ülkelerinin 19 kralını boyun eğdirdim. Toplam 23 kralın hepsini(?) tek bir yıl içinde yendim. Erkek ve kadınları Biainili Ülkesi'ne sürgün ettim. Haraç (toplama) yılına geldim. Bu kaleleri bu

*ülke(?) için yaptırdım ... Tanrı Teişeba'nın kalesini kusursuz bir şekilde yaptırdım. (Oraya) "Teişeba Şehri" adını verdim. Biainili Ülkesi'nin güçlendirilmesini ve düşman ülkelerin bastırılması(?) için (yaptırdım). Rusa der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse ... "*¹⁷²

6. RUSA OĞLU II. ARGİŞTİ

a) Razlık Ana Kaya Yazıtı

1965 yılında İran'ın doğu Azerbaycan bölgesinde Benedict tarafından yürütülen çalışmada bu bölgede Urartu Krallığı'nın varlığına kanıt niteliği taşıyan iki ana kaya yazıtı tespit edilmiştir. Literatürde Razlık ve Neşteban yazıtları olarak bilinen yazıtlar Sabalan Bölgesinde yer alırlar. Razlık yazıtı Tebriz'in 120 km. doğusundaki Erdebil kenti ile Hazar arasında yer alan Sabalan dağının güney yamacında yer almaktadır.¹⁷³

II. Arğişti dönemine ait yazıtın ölçüleri, 110x85 cm boyutuna sahiptir. Niş derinliğı ise 4,5 cm olarak ölçülmüştür.¹⁷⁴ (Res. 42)

Res. 42: Razlık kaya yazıtı.

¹⁷² Mordtmann, 1872: no. 44.; Sayce, 1882: no. 55.; Sandalgian, 1900 no. 35.; UKN: no. 266.; Hchl: no. 118.; Payne, 2006: 10.1.4.

¹⁷³ Andre, B.; Salvini, M. 1999: 17.

¹⁷⁴ a.g.e., 20.

II Argiști'nin İran bölgesinde yürüttüğü siyasi politikası göz önünde bulundurulduğunda bölgede bulunan Razlık, Neşteban ve Ahar ana kaya yazıtları birlikte değerlendirilmelidir. Yakın dönemde bölgede İranlı araştırmacı Akbar Pourfaraj'ın yürüttüğü çalışmalar sonucu Erdebil Eyaleti'nde Urartu Dönemi çanak çömleklerine rastlanmıştır.¹⁷⁵ Özellikle Razlık yazıtında bahsi geçen *“Argiști-irdu”* adı verilen ve arkeolojik bir belgeyle henüz kanıtlanmamış bir kale yapısından¹⁷⁶ söz edilmesi, Urartu Krallığı'nın bölgeye nüfuz etmek istediğinin açık göstergesidir.

“Tanrı Haldi'nin kudretiyle Rusa oğlu Argiști der ki: Arhu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ... Uşulu Ülkesi'ni ve Baqu Ülkesi'ni ele geçirdim. Muna Irmağı'na kadar ilerledim ve oradan geri döndüm. Girduni Ülkesi'ni, Gituhani Ülkesi'ni ve Tuisdu Ülkesi'ni ele geçirdim ve büyük İruqima Şehri'ni de ele geçirdim. Ele geçirdiğim ülkeleri haraç (ödemeleri koşulu) ile bıraktım. Ayrıca bu kaleyi güç kullanarak aldım (ve yeniden) yaptırdım. (Oraya) ‘Argiști-irdu’ adını verdim. Biainili Ülkesi'nin güçlendirilmesi ve düşman ülkelerinin bastırılması için (yaptırdım). Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiști, güçlü kral, Şurili Ülkesi'nin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı kralların kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Argiști der ki: Her kim ad(ım)ı tahrip ederse veya her kim bu yazıtı karşı suç işlerse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler”¹⁷⁷

b) Kırkızlar Ana Kaya Yazıtı

Neşteban ana kaya yazıtı, İran Azerbaycanı'nda bulunan Savelen Dağları'nın güney eteklerinde, Urmiye Gölü'nün doğusunda, Tebriz ile Erdebil kentleri arasındaki yolun yukarı kısmında ve Sarab'ın 20 km kuzeydoğusunda terkedilmiş bir

¹⁷⁵ Kroll, S., 2011, “İran'daki Urartu Yerleşmeleri”, **Urartu Doğu'da Değişim, Transformation in the East**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 160.

¹⁷⁶ Kleiss, W., 1972, “Bericht über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1971”, **Archäologische Mitteilungen aus Iran** 5, Berlin, 144.

¹⁷⁷ Benedict, W. C., 1965, “Two Urartian Inscriptions from Azerbaijan”, **Journal of Cuneiform Studies** 19, no: 2.; Payne 2006: 11.1.1.

köyün 200 m uzağında bir ana kayaya işlenmiştir. Yazıtın ölçüleri, 64,5x112 cm'dir.¹⁷⁸(Res. 43)

Res. 43: Neşteban kaya yazıtı

Kleiss tarafından bölgede yürütülen çalışmada bölgedeki bir tepe üzerinde Urartu öncesi döneme ait bir kale kalıntısına rastlanmıştır.¹⁷⁹ Ayrıca bu kale kalıntısının yakınlarında tarihlenmesi zor olan taş duvar kalıntıları ve anıtsal mezar taşları tespit edilmiştir.¹⁸⁰

Yazıtın sağ tarafı zarar görmüş biçimdedir. Nişin üst kısmındaki bu tahribattan dolayı ilk iki satırı okunamaz durumdadır. Bir sefer yazıtı özelliği gösteren metinde sözü geçen kent ve ülke olarak tanımlan yer isimleri uğradığı tahribat nedeniyle çoğunlukla okunamamıştır. Tebriz ile Erdebil arasındaki bölgeye lokalize edilen Girduni, Gitahuni¹⁸¹ ve Tuistu¹⁸² gibi ülkelerin alınması ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Kleiss'in yürüttüğü çalışmada rastladığı Urartu öncesi kale ve duvar kalıntıları yazıtta sözü edilen kentlere ait olmalıdır. Bir imar faaliyetinden söz edilmemekle beraber Urartu çekirdek bölgesine bu denli uzak bir bölgeye yapılan seferle belki de gelecek için bir yatırım yapılmak istenmiştir. Oradaki siyasi

¹⁷⁸ Andre, B.; Salvini, 1999: 27.

¹⁷⁹ Kleiss, 1972: 144.

¹⁸⁰ Kroll, S., 1984, "Archäologische Fundplätze in Iranisch-Ost-Azarbaidjan", **Archäologische Mitteilungen aus Iran** 17, Berlin, 43-47.

¹⁸¹ Benedict, 1965: Diakonoff, 1981: 37.

¹⁸² Benedikt, 1965: 35. Diakonoff, 1981: 88.

oluşumların haraca bağlatılarak kontrol altında tutulmak istenmeleri Urartu Krallığı'nın bu bölgede etkin olmak istediğini göstermektedir. Daha sonraki dönemlerde siyasal anlamda düşüş yaşayan Urartu Krallığı, bu amacına ulaşamamış gibi görünmektedir.

“Tanrı Haldi'nin kudretiyle Rusa oğlu Argišti der ki: ... Ülkesi'ni ve ... Ülkesi'ni ele geçirdim ... Muna Irmağı'na kadar ilerledim ve oradan geri döndüm. Girduni Ülkesi'ni, Gituhani Ülkesi'ni, Tuistu Ülkesi'ni ve ayrıca ... şehrini ele geçirdim. Şehri güç kullanarak aldım. Aldığım ülkeleri haraç (ödemeleri koşulu) ile bıraktım. Argišti der ki: Her kim bu steli tahrip ederse ...”¹⁸³

c) Shisheh Ana Kaya Yazıtı

Shisheh ana kaya yazıtı, Ağustos-Eylül 1998 yılında İranlı araştırmacı A. Hejebri-Nobari tarafından keşfedilmiştir.¹⁸⁴ Ayrıca Salvini, 2000 yılında. Urmiye ve Tebriz bölgesinde yürüttüğü çalışma sırasında yazıtın bulunduğu yeri ziyaret etmiştir. Yazıt, Vargahan'ın Dehastan köyü, Hurand'ın Bahks köyü ile Ahar'ın Shahrestan köyleri arasında, Shahrestan köyüne 40 km uzaklıktadır. Yazıt, Shisheh'e hakim bir noktada bulunan dağda kayaya açılmış bir niş içerisinde bulunmaktadır. Shisheh ana kaya yazıtı 141x85 cm'lik dikdörtgen bir niş içerisine uygulanmıştır.¹⁸⁵ **(Res. 44)**

¹⁸³ Benedict, 1965: 35-40, no.1; UKN: no.446.; Payne 2006: 11.1.2.

¹⁸⁴ Bkz. Khanzaq, R.B.-Biscione, R.-Nobari, A.R.H.- Salvini, M., 2001, “Haldi's Garrison-Haldi's Protection. The Newly Found Rock Inscription of Argišti II in Shisheh, Near Ahar (East Azerbaijan, İran)”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XLII*, Roma, 25-37. Dpnt. 3.

¹⁸⁵ a.g.e., 31.

Res. 44: Shisheh ana kaya yazıtı

Ayrıca, bölgede yürütülen çalışmada Urartu öncesi kalesine rastlanmıştır. Bu alanda ise Erken Bronz ve Erken Demir çağı buluntuları ile Urartu çanak çömleği, kemik parçaları ve at dişlerine rastlanmıştır.¹⁸⁶ Kale'nin Kuzey ve Güneydoğu'sunda büyük bir nekropol bulunmaktadır.¹⁸⁷

II. Arğişti dönemine ait Razlık ve Neştaban yazıtlarından sonra İran-Azerbaycan'ı bölgesinde bulunan aynı kral dönemine ait 3. yazıt özelliğini taşımaktadır. Yazıt, doğal nedenlerden dolayı tahribata uğramış olsa bile vurguladığı mesaj net bir şekilde anlaşılmaktadır. Yazıtta geçen “Tanrı Haldi'nin İrdusi'si” kavramı, “Tanrı Haldi'nin koruması altındaki bölge” olarak nitelendirilmektedir. Bu alan ise Shirbit bölgesindeki kale ile tanımlanmaktadır. Söz konusu kale, 1945 m. yüksekliğe sahip, büyük bir kayalık alanın üstünde yer almaktadır. Kale yüzeyinde yürütülen çalışmada elde edilen veriler (çanak çömlek parçaları), kalenin, erken demir çağı, Urartu, Part ve Sasani dönemlerinde yerleşim gördüğü hakkında somut veriler sunmaktadır.¹⁸⁸

*“Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Majesteleri Rusa oğlu Arğiști der ki;
Arhu Ülkesi'ne geldim. Buradan Uşulu ve Bukue düşman ülkelerini zapt*

¹⁸⁶ a.g.e., 26.

¹⁸⁷ a.g.e., 29.

¹⁸⁸ a.g.e., 29-31.

*ettim. ...'(ya) ulaştıım ...'(ya) yakın ...'(yı) ele geçirdim. ...'(yı) aldım. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Majesteleri Argişti der ki... bir kale yaptırdım ve (buraları) iskan ettirdim. Düşman ülkelerini aşağlamak için inşaa ettiğim yere Biainili'nin gücünü gösteren "Haldi'nin İrdisusi" adını verdim. Rusa oğlu Argişti der ki; her kim bu yazıta zarar verir ve benim ismimi kaldırıp kendi ismini koyarsa, Haldi, Fırtına tanrısı (Teişeba) ve Güneş tanrısı (şivini) ve bütün tanrılar, onu güneş ışığının altında yok etsin."*¹⁸⁹

¹⁸⁹ a.g.e., 32.

C. YAPI İÇERİKLİ ANA KAYA YAZITLARI

1. İŞPUİNİ DÖNEMİ YAPI YAZITLARI

a) Hazine Piri Kapısı Yazıtı

Urartu başkenti Tuşpa'nın bulunduğu Van şehrinin 12 km güneyinde yer alan Van-Edremit yolu üzerinde bulunan Elmalı köyünün güneydoğusunda, Yukarı Zivistan adıyla bilinen Urartu yerleşmesiyle ilgili ilk çalışmayı C. A. Burney yapmıştır.¹⁹⁰ Yukarı Zivistan kalesinin batısında yer alan ve Aşağı Zivistan olarak adlandırılan bir Urartu yerleşmesi daha bulunmaktadır.¹⁹¹

Aşağı Zivistan Kalesi'nin 250 m güneyindeki tepenin batı eteğinde ve Cura vadisinin doğu yamacı üzerinde bir kayalık alan bulunmaktadır. Hazine Piri Kapısı yazıtı bu kaya'ya oyulmuş kapı biçimli bir niş içerisinde bulunmaktadır. Yazıt İşpuini dönemine aittir.¹⁹² Kaya kapısı, yörede yaşayan insanlar tarafından hazine bulmak amacıyla tahrip edildiği görülmektedir.¹⁹³ Belli ve Dinçol'un 1980 yılında yaptıkları çalışmalar sonucunda kaya nişinin bulunduğu kayalık alanın 6.40 m. uzunluğunda 5.90 m genişliğinde ve 2.80 m yüksekliğinde olduğu saptanmıştır. **(Res. 45)** Kaya kapısının üstünde 2.10x0,8 m ölçülerinde bir oluk bulunmaktadır. Oluğun, kar ve yağmur sularının kapı yüzeyine zarar vermemesi için oluşturulduğu ve bu sayede donmalardan kaynaklı çatlamalara karşı önlem alındığı belirtilmektedir. Kapının önünde kayalık alanın işlenmesiyle 2.20 m'lik bir platform oluşturulmuştur. Tek basamaklı nişten oluşan Hazine Piri kapısı batıya bakmaktadır.¹⁹⁴

¹⁹⁰ Burney, 1957: 45.

¹⁹¹ Detaylı bilgi için bkz. Belli-Dinçol, 1980: 167-190.

¹⁹² Burney, C. A.-Lawson, G. R. J. 1960, "Measured Plans of Urartian Fortresses", **Anatolian Studies X**, Journal of The British Institute of Archaeology, Ankara, 178.

¹⁹³ Belli-Dinçol, 1980: dpnt. 17.

¹⁹⁴ a.g.e., 189.

Res. 45: Hazine Piri Kapısı kaya yazıtı

Hazine Piri Kapısı, Urartu literatüründe, çerçevesiz kaya kapılarının ilk örneğini oluşturan Meher Kapı, Yeşilalıç kaya kapılarından farklı olarak tek çerçevesiz bir kaya kapısı olarak işlenmiştir. Meher Kapı ve Yeşilalıç'a göre farklı olmasının nedeni, bu tür yapıların ilk örneğini oluşturuyor olmasıdır. Kaya yazıtı Tebriz Kapısı gibi tek çerçeveye sahiptir ve imar faaliyeti özelliği göstermektedir. Kaya nişinin ölçüleri 1.68x1.53 m (dış çerçeve), 1.50x1.18 m (iç çerçeve) ebatlarına sahiptir.¹⁹⁵

Hazine Piri Kaya Kapısı'nın içerisindeki yazıt iç yüzeyin üst kısmına yazılmıştır. Dört satırlık yazıt 15 cm'lik bir yüksekliğe sahip olmakla birlikte iç yüzeyin üst kısmıyla yazıt arasında 32 cm, alt tarafla arasında ise 103 cm'lik fark bulunmaktadır. Kötü durumda bulunan yazıtın yüzeyinde meydana gelen aşınmalardan dolayı yakından bile okunması güç durumdadır. Ali Dinçol ve Oktay Belli'nin burada yürüttüğü çalışmalarda estampaj çalışması yapılmak istenmiş fakat başarılı olunamamıştır.

Yazıtın içeriğinin özelliklerine baktığımızda İşpuini'nin burada bir "bağ" ve "meyve bahçesi" kurduğundan söz ettiği görülmektedir. Urartu yazıtlarının neredeyse tamamında karşılaştığımız tanrı Haldi ismine rastlanmamaktadır. Eğer Haldi ögesinin Muşaşir'in alınmasından sonra Urartu toplumuna girdiğini kabul

¹⁹⁵ a.g.e., 189.

edersek bu dönemde ne Muşasir Urartuların hakimiyetinde ne de Haldi Urartu panteonunda bulunmamaktadır. Yazıtta Haldi yerine “Efendi” terimi bulunmaktadır. Yazıtta sözü geçen bağ ve bahçeler de efendi’ye adanmıştır. Efendi kelimesinin yazıtta geçtiği hali *huri*’dir. İlk defa tek başına bu yazıtta belgelenmiştir.¹⁹⁶ *Huri*, bey, efendi, hükümdar anlamına gelir. Urartu yazıtlarının genelinde tanrı Haldi’yi vurgulayan bu sözcüğün Hurri dilindeki karşılığı ise *ewri-/ibri* dir. Bu kelime ise Hurri fırtına tanrısı Teşup’u vurgulamaktadır. Yukarıda söz ettiğimiz gibi Hazine Piri yazıtı yazıldığında Muşasir’in henüz alınmamış olması, dolayısıyla da Haldi’nin baş tanrı sıfatında olmaması nedeniyle Hurri kökenli bir tanrı olan Teşup’a atfedilmiş olabilir.

1 ^m*Iš-pu-u-i-ni-še* ^{md}*Sar-du-ri-ḫi-ni-še*= *Sarduri oğlu Išpuini*

2 *i-ni* ^{giš}*ul-ú-di-e te-e-ru-ni*= *bu bağı kurdu,*

3 ^{giš}*za-a-ri-e te-e-ru-ú-ni*=(*bu*) *meyve bahçesini kurdu,*

4 *e-ú-ri-i-e te-ru-ni i-ni DUB-te*=<<*Efendi*>>*ye bu yazıtı yap(tır)dı.*

“*Sarduri oğlu Išpuini bu bağı kurdu ve bahçeler kurdu. Efendi(si)ne bu yazıtı yaptırdı*”¹⁹⁷

b) Tebriz Kapısı Yazıtı

Van kalesinin Güney doğu yamacında bulunan Tebriz Kapı yazıtı, Hazine Piri Kapısı, Meher Kapı ve Yeşilalıç kaya yazıtları gibi Išpuini dönemi ana kaya yazıtlarındandır.(Res. 46)

¹⁹⁶ Gvachariya, V. A., 1963, *Slovary-Simfoniya Urartskogo Yazyika*, Moskova. s.346-349.

¹⁹⁷ Belli-Dinçol 1980: 173 vd.

Res. 46: Tebriz Kapı ana kaya yazıtı.

Yazıt kare planlı bir niş içinde ana kayaya işlenmiştir. Yazıtta İşpuini tanrı Haldi'ye bir *susi* ve *KA* yaptırdığından söz edilmektedir. Aynı zamanda tanrı Haldi'ye büyük ve küçükbaş hayvanlar kurban edildiğinden söz eder. Tebriz Kapı yazıtı, içeriği yönünden, yapısal benzerlik gösterdiği, Meher Kapı ve Yeşilaliç yazıtlarından farklıdır. Yazıtla ilgili değinilmesi gereken bir diğer konu, ortak krallık diye tabir edilen İşpuini-Menua ve İnüşpua dönemine tarihlendiriliyor olmasıdır. Bu konuya değinecek olursak İnüşpua, Menua'nın oğlu olarak nitelendirilir ve bu isim eldeki verilere bakılırsa sadece Tebriz kapısı yazıtında ve birkaç küçük buluntu üstünde yer alan belgede geçmektedir. Yazıtta Menua oğlu İnüşpua şeklinde bahsi geçmektedir. Bu da, Urartu araştırmaları tarihine göre onu doğal veliaht yapar. Fakat Menua'dan sonra tahta geçmesi beklenen İnüşpua yerine I. Argiştı tahta geçmiştir. Bu da İnüşpua'nın Menua'nın tahtan indiği döneme yetişmeden bir şekilde öldüğü veya tahta geçen I. Argiştı ile giriştiği taht mücadelesini kaybederek, tarih sahnesinden çekildiği yorumlarının yapılmasına neden olmuştur. Muhtemeldir ki yapılan yorumlardan birincisi gerçekleşmiş ve taht sırası gelmeden ölmüştür. Keza ismi kral olmadan bir yazıtta geçen İnüşpua'nın tahta geçmemesi diğer türlü muhtemel görünmemektedir.

Yazıtta sözü geçen Tuşpa şehri önünde yapılan *susi* ve *KA* yapılarının nerede ve ne şekilde yapıldığı, ancak bölgede yapılacak arkeolojik çalışmalarla anlaşılabilir.

*“Tanrı Haldi’nin kudretiyle, İşpuini der ki; Ben Sarduri oğlu (İşpuini), İşpuini oğlu Minua ve Minua oğlu İnuşpua (ile birlikte) tanrı Haldi’nin susi’sini yaptırdık ve kusursuz bir şekilde Haldi Kapısını... Tuşpa Şehri’nin önünde... yaptırdık. Tanrı Haldi adına, Haldi kapısı adına kurban olsunlar diye büyükbaş ve küçükbaş hayvan (getirdik). Yaşam ve büyüklük Sarduri oğlu İşpuini, İşpuini oğlu Minua ve Minua oğlu İnuşpua’nın olsun”*¹⁹⁸

¹⁹⁸ **CICH:** no. 11, tab.2.; **UKN:** no. 18.; **Hchl:** no. 12.; Payne, 2006: 4.1.1.

2. İŞPUİNİ OĞLU MİNUA DÖNEMİ YAPI YAZITLARI

(M.Ö.810-785/780)

a) Adalak Ana Kaya Yazıtı

Adalak ana kaya yazıtı Malazgirt'in birkaç mil güneyinde yer almaktadır. Fakat bölgede yapılan bir arama boyunca kaya yazısına ulaşılammıştır. Yazıt, muhtemelen bölgede yeni yapılan baraj gölünün suları altında kalmıştır.¹⁹⁹

Menua, yazıtta bir kanal açtığından ve adının Menua kanalı olduğundan söz eder. Kanalin güzergahını ise Menua Vadisi ile Uliş[] şehri arasında kalan bölge şeklinde bildirir. Menua, Urartu Ülkesi'nin yer aldığı dağlık coğrafyanın zorluklarını ancak imar faaliyetleriyle en aza indirgenebileceğini düşünerek sulama kanalları yapmış olmalıdır.

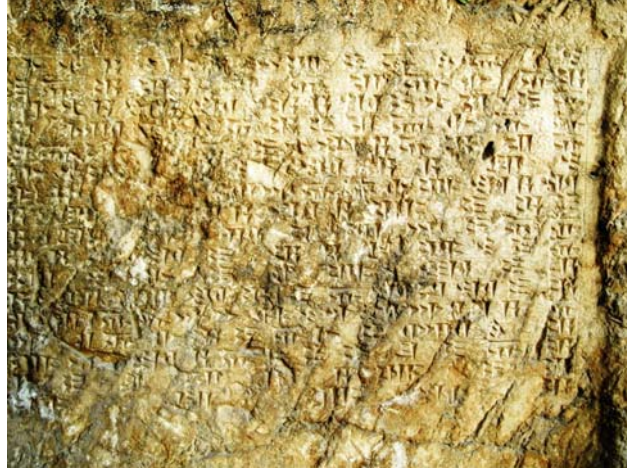
*Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Minua bu kanalı açtı. Adı 'Minua Kanalı'dır. Minua Vadisi'ne kadar Uliş[] Şehri'ne kadar, ... Şehri'ne kadar götürdü(?) ... Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.*²⁰⁰

b) Sırşini (Ahır) Yazıtı

Van Kalesi'nin kuzey yamacında bulunur. Menua *Sırşini*'si olarak bilinen dikdörtgen planlı bir kaya odasının girişinde bulunan yazıt, kaya odasının batı kısmında yer alır. Yazıtın bulunduğu alan 75x125 cm'dir.(Res. 47) Yazıt ve mekanın bulunduğu yere bir rampa ile ulaşılır.

¹⁹⁹ CTU: A 5-20.

²⁰⁰ CICH: no. 49, tab. 54.; UKN: no. 59.; Hchl: no. 34.; Payne, 2006: 5.2.18.

Res. 47: Sırsini kaya yazıtı.

Yazıt, yapının işlevi hakkında bilgi içermektedir. Mekanın işlevi hakkında farklı yorumlar mevcuttur. Salvini buranın kurbanlık hayvanların korunduğu bir ağıl olarak yorumlamaktadır.²⁰¹ Lehmann-Haupt ise “Menua Salonu”²⁰² olarak tanımlar. Büyük ve küçükbaş hayvanların muhafaza edildiği bir alan niteliğindedir. **(Res. 48)** Taner Tarhan girişe giden rampadaki kayalığa yontulan çentiklerin hayvanların ayağının kaymasını engellemek amacıyla yapıldığını öne sürmektedir. Bunun yanında girişin doğusunda bulunan kaya basamağındaki oyuntunun stel yuvası olduğu görüşündedir.²⁰³

Res. 48: Sırsini kaya oda girişi ve kaya odası

²⁰¹ Salvini, 1986: 36.

²⁰² Lehman-Haupt, 1926: 31.

²⁰³ Tarhan, 2011: 321.

Söz konusu yapı, Urartu Krallığı başkenti Tuşpa’da yürütülen adak merasimleri için kullanılan hayvanları barındırmak için gerekli bir alandır. Fakat bu yapı bütün bir başkentte yürütülen aktiviteler için yeterli olup olmadığı belirsizdir.

“İşpuini oğlu Minua bu yeri sırşini olarak yaptırdı.

Minua der ki;

Minua der ki; Her kim (kurbanlık) boğaları oradan sürerse, her kim bir yere kaldırırsa, her kim büyükbaş hayvanları(?) oradan çalarsa, her kim bu yazıtı karşı suç işlerse veya her kim bir başkasına bunları yaptıırırsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba ve tanrı Şivini onu güneş ışığından yoksun etsinler...”²⁰⁴

c) Depo Yazıtı

Van Kalesinin kuzeybatısında bulunan bu yazıt Sardur Burcu’nun yakınındadır. Van kalesinin kuzeybatı ucunda, Sardurburcu’nun yaklaşık 20 m. doğusunda ana kayaya açılmış bir kaya nişi içerisinde bulunan yazıt yerden yaklaşık 3 m. yüksekliğindedir. 1969 yılında Salvini’nin Van Kalesi’ne yaptığı bir ziyaret sırasında Salvini tarafından bulunmuştur.²⁰⁵ **(Res. 49)**

Res. 49: Depo ana kaya yazıtı

²⁰⁴ Shulz, 1840: no. 16.; Mordtmann, 1872: no. 7.; Sayce, 1882: no. 21.; Sandalgian, 1900: no. 13.; **CICH**: no. 53, tab.47.; **UKN**: no. 63.; **Hchl**: no. 60.; Salvini, 1986: 31-44; Payne, 2006: 5.4.1.

²⁰⁵ Salvini, M., 1973, “Urartäische epigraphisches Material aus Van und Umgebung”, **Belleten** 37, Roma, 279.

Kral Minua dönemine (M.Ö. 810-781) tarihlenmektedir. Yazıtın bulunduğu nişin üst kısmı doğal durumlardan dolayı aşınmaya uğramıştır. Nişin üst kısmında derinlik 2-3 cm. iken alt derinliği 14-22 cm. dir. Nişin kendisi ise 75x52 cm. ölçülerindedir. Niş içerisinde bulunan yazıtın kapladığı alan ise 70x20 cm. ölçülerindedir.²⁰⁶ (Res. 50)

Res. 50: Depo yazıtı detay.

Söz konusu yazıt, işlevi ve konumu açısından önemli bir yere sahiptir. Yazıt aynı zamanda arkeolojik bir problemi de beraberinde getirir. Bu problem Minua'nın bölgede bir tahıl ambarı yapıp yapmadığı üzerinedir. Yazıtın içeriğinden yola çıkılırsa Minua dönemine ait bir depo yapısı bulunuyor olmalıdır. Fakat yazıtın 10-15 m. doğusunda bulunan yapay derinliği saymazsak depo yapısına dair bir iz bulunmamaktadır.

Van Kalesi'nin batısında yer alan yapılar Sardurburcu'nun haricinde tahrip olmuşlardır. Yapılar ya da yapılar içerisinde yer alan mekanlar ile ilgili duvar temel yataklarının haricinde herhangi bir iz bulunmamaktadır. Ancak çok yoğun miktarda görülen duvar temel yatakları, Sardurburcu'ndan doğuya doğru I. Arğişti dönemine tarihlenen Yeni Saray alanına kadar, kayalığın en üst kısmından kayalığın yamaçları

²⁰⁶ Karşılaştırma için bkz. Salvini, 1973: 279-287.

boyunca uzanmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi Minua yazıtı bu alan içerisinde yer almaktadır. Dolayısıyla yazıtın varlığı bu alanda bir depo mekanının Minua döneminde inşaa edilmiş olabileceğine dair güçlü bir bulgu olarak kabul edilmelidir. Konum ve işlev değerlendirmesi ekseninde yapılacak bir değerlendirme bu alanda bir depo mekanının olabileceği düşüncesini güçlendirmektedir. Urartu Krallığı'na en az 2 yy. başkentlik yapmış ve bu özelliği nedeniyle aynı zamanda önemli bir ekonomik merkez olma özelliğine sahip Van Kalesi'nde erken dönemlerden itibaren ekonomik nitelikli mekanların inşaa edilmeye başlandığı bu depo yazıtından açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

“Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 23.190 kap (kap ölçü) vardır”²⁰⁷

d) Tarmanili (Minua Çeşmesi) Yazıtı

Van Kalesi'nin kuzey yamacında, Hazine Kapısı yazıtının batısında doğal bir mağaraya kazınmıştır.(Res. 51)

Res. 51: Minua Çeşmesi ana kaya yazıtının genel görünümü.

Menua dönemine ait yazıt, aynı içeriğe sahip üç farklı panoya işlenmiştir. Yazıtın işlendiği panolardan biri ana kayanın iç kısmında, diğer ikisi yaklaşık 5 m.

²⁰⁷ Salvini, 1973: 279-280, no. 1.; Payne, 2006: 5.4.13.

yüksekte yine ana kayaya açılmış panolardan oluşmaktadır. Alçakta kalan pano büyük oranda tahribata uğramış durumdadır. Panoların ölçüleri yaklaşık olarak birbirine yakın ölçülerdedir. Günümüzde yer seviyesinde bulunan pano 198x172 ölçülerinde, doğu ve batı kısımlarında 45 cm iç derinliğe, üst derinlik 61,5 cm, alt derinliği ise 65 cm'dir. Üst kısımda bulunan panolardan doğu yönünde bulunan pano 175x160 doğu-batı iç derinlik 20 cm. üst derinlik 85 cm. alt derinlik ise 25 cm'dir. Batı yönündeki pano 175x156 cm, doğu-batı iç derinlik 20 cm'dir. Üst derinlik 61,5 cm, alt derinlik ise 65 cm'dir.(Res. 52)

Res. 52: Minua Taramanilisi kaya nişleri

Yazıtta sözü geçen *taramanili* sözcüğünün Urartuca'da çeşme anlamına geldiği düşünülmektedir.²⁰⁸

2012 Yılında Van Kalesi'nde Yrd. Doç. Dr. Erkan Konyar başkanlığında yürütülen kazı çalışmasında Menua Çeşmesinin bulunduğu bölgede çalışmalar yapılmıştır. Arkeolojik çalışmalar jeo-manyetik ve jeo-radar çalışmalarıyla desteklenerek yürütülmüştür. Çalışmalarla rastlanan nemli toprak tabakasının ardından balçık tabakasıyla karşılaşılmasıdır. Çalışmalar devamında sızıntı halinde bir su kaynağına ulaşılmıştır.(Res. 53) Aynı çalışma sonunda yazıtın 3 m. altında belli

²⁰⁸ Konyar, E.-Avcı, C.-Genç, B.- Akgün, R.- Tan, A., 2013, "Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazıları 2012 Yılı Çalışmaları," **KST**, sayı:35, Cilt:II, Muğla, 362.

bir düzen içerisinde yerleştirilmiş olduğu anlaşılan işlenmiş bir kum taşı, bir de kalker iki taş bloğa ulaşılmıştır.²⁰⁹

Res. 53: Yürütülen arkeolojik çalışma sırasında ulaşılan su kaynağı.

Urartu Krallığı, egemenliği altında bulunan bölgelerde doğal kaynakları, amaçları doğrultusunda kullanmayı tercih etmiştir. Bu kaynaklardan en yaşamsal öneme sahip olanı ise su kaynaklarıdır. Kaynaklar hazneler oluşturularak kontrol altına alınmaya çalışılmış bu hazneler çeşme yapılarıyla giderilmeye çalışılmıştır. Bu anlamda Urartu'ya başkentlik etmiş Van Kalesi çevresinin su kaynakları açısından oldukça zengin bir bölge konumundadır. Bu yüzden kale çevresinde bulunan ve daha fazlası olduğu tahmin edilen çeşme yapıları inşaa edilmiştir. Bu tür yazıtlarda krallar yazıt sonunda uyguladıkları beddua metni ile kendi aralarında olmuş olabilecek bir kavga içerisine de girmiş olabilirler. “Her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa veya her kim değişik bir şey, (yani) “Ben yaptım” cümlesi ile icraatın kendisine ait olduğunun anlaşılmasını istemişlerdir. Krallar, kendinden sonra tahta geçecek kralın bu yapıyı sahiplenmesini önlemeye yönelik bir önlem olarak düşünmüş olabilirler.

“Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua bu taramanili'yi yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.

²⁰⁹ a.g.e. 362.

İşpuini oğlu Minua der ki; Her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa veya her kim değişik bir şey, (yani) ‘Ben yaptım’ derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Šivini (ve bütün) tanrılar, onu güneş ışığından yoksun etsinler... ”²¹⁰

e) Ain-i Rum Ana Kaya Yazıtı

Aine-i Rum ana kaya yazıtı, İran’da Urmiye bölgesinde bulunan Rizaiyeh’in güneyinde bulunan Uşniye’nin 18 km. kuzeyinde yer almaktadır. Urmiye yolu ve Kasemlu Çayına yakın bir mevkide bulunmaktadır. Oval çerçeveli bir niş içerisinde bulunan yazıt, 260 cm yüksekliğinde, nişin alt kısmı 150 cm genişliğindedir ve bu genişlik yukarıya doğru daralır. **(Res. 54)** Bunun yanında nişin derinliği 70 cm’dir. Yazıt niş içerisine düzensiz bir şekilde dağılmıştır.

Res. 54: Aine-i Rum ana kaya yazıtı

Yazıt yoğun bir tahribata uğramıştır. Bu tahribat insan eliyle yapılmış bir tahribattan ziyade su ve buzlanma sonucu oluşmuş bir tahribattır. Schuler burada yapılacak bir sondaj çalışması ile daha fazla bilgiye ulaşılabileceğini düşünmektedir.

²¹⁰ Shulz, 1840: no. 13-15.; Mordtmann, 1872 no. 4,5,6.; Sayce, 1882: no. 20.; Sandalgian, 1900: no. 75.; **CICH**: no. 87a-c tab.49-50.; **UKN**: no. 92a-c.; **Hchl**: no. 59a-c.; Payne, 2006: 5.4.17.

Yazıt nişinin yapısal özelliklerinden söz edilecek olursa, Urartu krallığında alışılmışın dışında bir yapıya sahiptir. Urartu niş mimarisinin en görkemli yapısı durumundaki Meher Kapı niş mimarisinden ziyade, dairesel özellik gösteren Hazine Kapısı nişine daha çok benzemektedir. Bunun yanında II. Rusa dönemi ana kaya yazıtı Mazgirt/Kaleköy'ün işlendiği girişle de benzerlik göstermektedir. Yazıtın bulunduğu bölgede yapısal özellikleri bakımından benzerlik gösteren diğer bir yazıt da Rizaiye'nin 37 km güneyinde bulunan bir kaya mezarı yazıtıdır. Urartu kaya odalarında bulunan örneklerine ise yaklaşık 1 m'lik nişlerden oluşan, Kayalı Dere ve Songar'da rastlanmaktadır.

Yazıtta sözü geçen *Taramanili* kelimesinden yola çıkılırsa Minua'ya ait Van Kalesi'nin kuzey yamacında üç farklı panoya işlenmiş olan, literatürde de Minua çeşmesi (taramanilisi) olarak bilinen yazıttaki aynı ifadeden buranın da bir çeşme olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bir çeşme yazıtı olduğu kabul edilirse burası da su kaynaklarının kontrol altına alınmak istenmesi ve Urartu Krallığı'nın Urmiye bölgesinde yürüttüğü imar ve iskan politikası ile ilgili bir yapı olabilme özelliği taşımaktadır. Aine-i Rum yazıtı, Minua *Taramanili*'sinden farklı bir mimari özellik taşımasının yanındaki diğer bir farklılığı da Minua *Taramanili*'de yazıtının sonunda bulunan beddua metninin bu yazıtta yer almamasıdır.

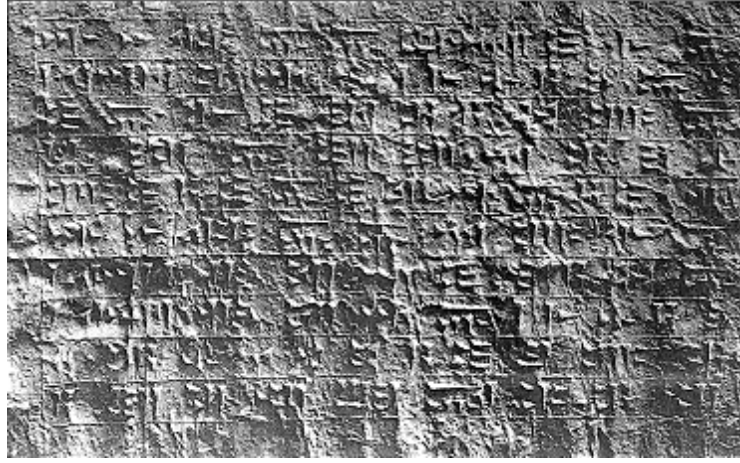
“Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua, büyük kral, güçlü kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Minua bu Taramanili'yi yaptırdı”²¹¹

²¹¹ Schuler, E., 1972, “Urartaische Inschriften aus Bastam II”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* V, 122 vd.; Payne, 2006: 5.4.20.

3. I. ARGİŞTİ DÖNEMİ YAPI YAZITLARI (M.Ö.785/780)

a) Karakale Ana Kaya Yazıtı

Aragats ve Ağrı dağları arasında bulunan geniş ovanın kuzeyindeki bölgeyi sulayan Aras Nehri'nden başlayıp Ermenistan'ın Sardarabat kentine kadar ulaşan Sardarabat kanalının başlangıç noktasındaki Bagaran köyü yakınlarında bulunan Karakala yazıtı, Türkiye Ermenistan sınır bölgesinde yer almaktadır.²¹² Yazıt 37,5x67 cm. ölçülerindedir.²¹³ (Res. 55)

Res. 55: Karakala ana kaya yazıtı

Karakala yazıtı, I. Argiști dönemi yapı yazıtı özelliği taşımaktadır. Yazıt Urartu Krallığı'nın I. Argiști döneminde Aras Ovası'ndaki denetim ve imar faaliyetlerini açık bir şekilde yansıtmaktadır. Bir kanal inşaa ettirdiğinden söz eden ve buraların kendisinden önce kurak bir bölge olduğunu savunan I. Argiști, bu kanal ile bölgeyi kuraklıktan kurtardığını ima etmiştir. Kanalın inşası, Aras Ovası'nda büyük bir yapılanma içine girildiği anlaşılan I. Argiști dönemi değerlendirildiğinde bölgedeki tarımsal alanların denetim altına alınmasında önemli bir adım olarak gösterilebilir.

²¹² Temmuz 2013'te Yüksek Lisans çalışmam ile ilgili Ermenistan'a yaptığım araştırma gezisinde yürüttüğüm çalışmalar sonucu elde ettiğim bilgilerdir.

²¹³ CTU: A 8-15

“Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argišti bu kanalı açtırdı. (O) yer çoraktı, hiç kimse orada bulunmuyordu. Tanrı Haldi’nin buyruğuyla Argišti bu kanalı açtırdı. Minua oğlu Argišti, güçlü kral, Biainili Ülkesi’nin kralı ve Tuşpa Şehri’nin kahramanıdır”²¹⁴

4. II. SARDURİ DÖNEMİ YAPI YAZITLARI (M.Ö.756-730)

a) Erciş Karataş Ana Kaya Yazıtı 1

İlantaş yazıtı olarak da bilinen II. Sarduri dönemine ait Karataş ana kaya yapı yazıtı, günümüz Van İli’nin Erciş İlçe merkezinin yaklaşık 2 km doğusunda bulunan kayalık bölgede yer almaktadır. Kayalığın yola bakan cephesinde II. Sarduri tarafından hazırlanmış, birbirine yakın mesafelerde bulunan üç farklı niş bulunmaktadır. Bu nişlerden ikisinde çivi yazısı mevcutken diğesinde ise yazıt bulunmamaktadır. Yerden yaklaşık iki m. yüksekte bulunan ve yazıt içeriğinin başlangıcı olarak kabul edilebilecek metnin yer aldığı nişin ölçüleri, 110x55 cm. dir. (Res. 56)

Res. 56: Erciş/Karataş ana kaya yazıtı

²¹⁴ Sandagian, 1900: no. 47.; UKN: no. 136.; Hchl: no. 90.; Payne, 2006: 8.2.1.

II. Sarduri'nin tahta çıktığı ilk dönemleri kapsayan yazıt, II. Sarduri'nin Van havzasındaki imar faaliyetlerinden biri ile ilgili bilgi içermektedir. “*Sarduri Bağı*” adını verdiği bir bağ imar ettiğinden söz etmekte ve kral ünvanlarının sıralanmasıyla son bulmaktadır. Bu yazıtın devamı niteliğindeki yazıt, buradan yaklaşık 150 m daha doğuda yer alan başka bir nişte devam ettirilmiştir.

“Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argišti oğlu Sarduri der ki: Tanrı Haldi bana krallığı verdiği zaman, atalarımın tahtına çıktım. Aynı yıl bir bağ diktirdim. Adı ‘Sarduri Bağı’dır. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argišti oğlu Sarduri, güçlü kral, büyük kral, Şurili Ülkesi'nin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı, kralların kralı (ve) Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır”²¹⁵

b) Erciş Karataş Yazıtı 2

Bir önceki nişte yer alan metnin devamı niteliğindeki yazıtın bulunduğu nişin ölçüleri 100x51 cm'dir. (Res. 57) Üçüncü ve boş olan nişin ölçüleri ise 103x51 cm. dir. (Res. 58)

Res. 57: Erciş Karataş ana kaya yazıtı

Res. 58: Erciş Karataştaki boş pano

Yazıtta geçen, “*Argišti oğlu Sarduri bu bağı yaptırdı*” cümlesinden, zaten var olan bir yapı hakkında bir hatırlatma yapıldığı yorumu yapılabilir. Devamı olabileceği düşünülen yazıtın yakın bir mesafede bulunması bu yorumu destekler niteliktedir. Üçüncü niş muhtemelen aynı yazıtla ilgili verilerin, devamının yazılması için açılmış fakat faaliyete geçirilmemiştir. II. Sarduri'nin böyle bir yola

²¹⁵ Schulz, 1840: no.41.; Mordtmann, 1872: no. 43.; Sayce, 1882: no. 51 süt. 3.; Sandalgian, 1900: no. 49.; UKN: no. 168; Hchl: no. 109.; Salvini, M., 1993, “Le iscrizioni di Sardun II a Karataş”, *Orientalia* 62, Roma, 71-79.; Payne, 2006: 9.3.6.

başvurmuş olmasına, Menua dönemi yapı yazıtı olan “*Minua Çeşmesi*”²¹⁶ örnek gösterilebilir. Karataş yazıtının Minua Çeşmesi’nden ayrılan yönü yapılan faaliyetin birbirini tamamlayan metinlerin farklı nişlerde bulunmasıdır. Menua Çeşmesi’nde ise aynı yazıtın üç kere tekrarlanmasıdır. Bir diğer benzerlik ise yazıtların sonunda bulunan ve krallar arasındaki güç mücadelesini yansıtan kalıp ve beddua metniyle tamamlanmış olmasıdır.

Yazıtların işlendiği kayalık alan, Erciş Vadisi’ne hakim bir noktada bulunmaktadır. Bölge tarımsal faaliyetlere uygun olmasının yanında imar faaliyetlerinin de yürütülebileceği bir alandır.

*“Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Argiştı oğlu Sarduri bu bağı yaptırdı. Sarduri der ki: Benden sonra kahraman(?) olan hiçbir kral, ... Her kim, Sarduri’nin kurduğu Sarduri Bağı’nın adını kaldırmaya kalkarsa veya kaldırırsa ... versin. Sarduri der ki: Her kim çalarsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler”*²¹⁷

c) Damlaköy Ana Kaya Yazıtı

Rafet Çavuşoğlu tarafından bölgede yapılan arkeolojik yüzey araştırması sırasında bir Urartu ana kaya yazıtı bulunmuştur. Yazıt, Van-Ağrı/Patnos karayolunun 33. km’sinde Damla köyünün 5 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Yazıtın bulunduğu niş, köylüler tarafından “Hazine Tepesi” olarak adlandırılan kayalık bölgenin doğu kısmında yer almaktadır. Yazıtın bulunduğu nişin alt kısmında defineciler tarafından kaçak kazı yapılmıştır. Yazıtın içine işlendiği niş 50x80 cm. ölçülerindedir.²¹⁸ (Res. 59)

²¹⁶ Bkz. Minua Çeşmesi yazıtı.

²¹⁷ Schulz, 1840: no.40.; Mordtmann, 1872: no. 42.; Sayce, 1882: no. 51 süt. 1.; Sandalgian, 1900: no. 32.; UKN: no. 167.; Hchl: no. 110.; Salvini, 1993: 71-79.; Payne, 2006: 9.3.7.

²¹⁸ Çavuşoğlu, R.-Salvini, M., 2003, “The Urartian Rock Inscription of Damla Köy”, *Studi Micenei ed Egeo- Anatolici*, XLV/2, Roma, 185.

Res. 59: Damlaköy ana kaya yazıtı

Bölgede yapılan araştırmalar sonucunda Dedeli, Yukarı Göçmez ve Liç gibi çevre köylerde Urartu yerleşmelerine işaret eden veriler saptanmıştır.²¹⁹ II. Sarduri dönemine tarihlenen yazıt, bir yapı yazıtı özelliği taşımakta ve Bir kanal inşası hakkında bilgi vermesiyle birlikte bulunduğu nişin altında, yazıt içeriğine uygun olabilecek, köyler boyunca yola paralel uzanan antik bir kanala ait izler bulunmaktadır.²²⁰

Damla Köy'deki Urartu ana kaya yazıtı bulunduğu yerin yaklaşık 2 km doğusunda yer alan ve II. Sarduri dönemine tarihlenen Karataş yazıtları olarak bilinen yapı yazıtlarıyla da ilişkilendirilebilir. Urartu Krallığı, hakimiyet alanındaki sınırlı tarım arazilerinde verimliliği artırmak amacı ile bir çok bölgede kanallar inşaa etmiştir. Damla Köyü yazıtında sözü geçen bu kanal da bu yapılarından yalnızca birini oluşturmaktadır.

²¹⁹ Ögün, B., 1978, "Die urartaischen Graber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos", **The Proceedings of the Xth international Congress of Classical Archaeology**, IX/1, Ankara, 66.

²²⁰ Çavuşoğlu, R., M. Salvini, 2003: 185.

“Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle(adiyla), Argiști oğlu Sarduri bu kanalı yaptırdı (inşaa etti) (Ben) Argiști oğlu Sarduri, büyük kral, güçlü kral, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin kahramanıdır.”²²¹

5. ARGİŞTİ OĞLU RUSA DÖNEMİ YAPI YAZITLARI

(II. RUSA)

a) Kaleköy Kalesi Yazıtı.

Kaleköy ana kaya yazıtı Tunceli’nin 26 km. güneydoğusunda bulunan Mazgirt ilçesine 15 km. uzaklıkta bulunan Kaleköy köyünde bulunmaktadır. II. Rusa dönemine ait yazıt oldukça kötü durumdadır. İki odalı kaya mezarının girişinde bulunan yazıt, kaya duvarının sağ ve sol yüzüne işlenmiştir. **(Res. 60)**

Res. 60: Mazgirt kaya mezarı girişi.

Kaleköy kaya mezarının girişinde sol tarafta bulunan yazıtın çok kötü durumda olması anlaşılmasını güçleştirmektedir.²²² Fakat I. Argiști’nin Horhor yıllığının ana kaya mezarının işlevi hakkında bilgi vermediği gibi Kaleköy yazıtı da

²²¹ Çavuşoğlu, R.; M. Salvini, 2003: A.e. 190.

²²² Schafer, H. P., 1977, “Die Inschrift Rusa II Argištehinis in Mazgirt-Kalekoy”, **Studi Micenei ed Egeo-Anatolici** 18, 249-268.

buradaki iki odalı yapının işlevi hakkında bilgi vermemektedir. Kaleköy kaya mezarı, Van Kalesi'ndeki Neft Kuyu mezarıyla yapısal benzerlik taşımaktadır. Metin, askeri bir sefer veya siyasi bir içerik taşımamaktadır. **(Res. 61)** Farklı insan ve mesleki gruplarının isimlerinin geçtiği yazıtta, Haldi unsuruna da rastlanır. Haldi'nin isminin geçiyor olması bazı dinsel durumların olabileceğini düşündürmektedir.²²³ Yazıtın bulunduğu bölgedeki bir yerel yöneticiye ait talimatların sıralandığı düşünülebilir. Yazıtın, girişinde bulunduğu söz konusu kaya mezarı, muhtemeldir ki Urartu krallığının bölgedeki yerel yöneticilerinden birine aittir. Yazıtın talimat içermesi mezar yapısından sonra yapılmış olabileceğini akıllara getirmektedir. Diğer türlü düşünüldüğünde de I. Argiştı anıt mezarıyla da bir bağlantı kurmak mümkündür. Bir yerel yöneticinin, Siyasi boyunduruğu altında yaşadığı yöneticilerinin, yaşam tarzını taklit etmiş olması yerinde bir yorumlama olacaktır.

Res. 61: Mazgirt/Kaleköy Yazıtı.

"Tanrı'nın gücü sayesinde Rusa (der ki): Argi(ştidi)...bütün emir altındakiler, Iriunu in-sanları...Lubarhi insanlarına doğru ... toprak

²²³ Salvini, 2006: 168.

*olacak....yılın insanları, güneş tanrısının karşısında...güç; (?) Haldi'ye
(?)...ülkelerde...Haldi ...sonra da ... o şehirler ... herhangi bir şey".²²⁴*

6. ERİMENA OĞLU RUSA YAPI YAZITLARI

(III. RUSA)

a) Ekece Yazıtı

Van İl merkezinin 23 km doğusu Keşiş Gölü'nün, doğusundaki dağların üzerinde bir köyde bulunan yazıt 10,5x52 cm boyutlarına sahiptir. Yazıtın sol kısmı güneş ışığından zarar gördüğü için hangi döneme ait olduğu hakkında kesin bir yorum yapılamamaktadır. Keşiş Gölü steline yakın olmasından yola çıkılarak III. Rusa dönemine ait olduğu önerisi getirilmiştir.²²⁵

Yazıtın işlevi hakkında bir yorum yapılması güçtür; çünkü tanrı Haldi isminden başka belirleyici bir şey bulunmamaktadır.

*"Haldi Şehri'nin yazıtı, Tanrı Haldi'nin ... Şehri'nin steli ..."*²²⁶

²²⁴ Schafer, 1977: 249 vd.

²²⁵ CTU: A 14-4

²²⁶ CICH: tab. 41.; UKN: no. 301.; Payne, 2006: 14.1.2

SONUÇ

Çivi yazısının Anadolu’da terkedilmeye başladığı bir dönemde, siyasallaşarak gelişme gösteren Urartu Krallığı, Transkafkasya, İran, Anadolu, Assur ve Mezopotamya’ya ait ögeler ile kendi toplumsal ve kültürel dinamiklerini birleştirerek, varlık göstermiştir. Krallığın oluşumu sırasında, farklı kültürlerin birleşmesiyle oluşturulmuş bu karma kültür, dinsel, politik ve yapısal anlayışın şekillenmesine katkı sağlamış ve bu mimvalde ilerlemiştir.

Urartuları diğer eskiçağ toplumlarından ayıran önemli özelliklerinden biri kaya işçiliğindeki başarısıdır. Assurdan alınan yazı sisteminin aktarılış şekli, kendine özgü olmuştur. İçeriği ve yapısal özellikleri üç aşamada incelenen ana kaya yazıtları, krallığın çekirdek bölgesini oluşturan Van Gölü Havzasından başlayıp, bir yelpaze şeklinde, batıda Elazığ-Malatya bölgesi, kuzeyde Erzurum-Kars, kuzeydoğuda Transkafkasya, güneydoğuda ise Urmiye ile İran’ın kuzeybatısını da içine alan bir bölgeye dağılmıştır.

Urartu Krallığı, ana kaya yazıtları üzerinden izlendiğinde, devlet kimliği hakkında çıkarımlar yapmak mümkündür. Krallığın kuruluşuyla başlayan kaya yazıcılığının sunuluşu, ilerleyen dönemlerdeki, diğer yazıtların sunuluşuna öncülük etmiştir. Ana kaya yazıtlarının, sabit ve yerlerinin değiştirilemez olması, yer aldığı coğrafyada Urartu anıtsallığını, ulaşılmazlığını ve sonunda tanrısallığını simgelemesi açısından önemlidir.

Urartu maddi kültürünün izlenebildiği yegane unsurlar barındıran ana kaya yazıtları, krallığın sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik yapısının anlaşılmasının yanında siyasi kabiliyeti hakkında yorumların yapılmasına da imkan tanımaktadır.

Çivi yazısının ana kaya aracılığıyla yansıtımalarındaki öncül durum, Urartu merkezlerinin kurulduğu topoğrafya ile ilişkilidir. Kayalık alanların bulunduğu Urartu merkezlerinde ana kaya yazıtı örneklerine, istisnasız rastlanmaktadır. Başkent Tuşpa bu kentlerin öncüsü durumundadır. Buna sebep olan öncül durum, Tuşpa’nın topografik açıdan çıplak bir kayalığa kurulmuş olmasıdır. Fiziki durumun elverişli olması birçok kaya yazıtı örneğinin verilmesine olanak sağlamıştır. Urartu

Krallığı'nın diğer önemli kentleri arasında bulunan Çavuştepe, Kef Kalesi, Arğıstihinili, Erebuni, Bastam gibi büyük kentlerde ise ana kaya yazıtları örnekleri bulunmamaktadır. Bu durumun nedeni, bu kentlerdeki fiziki koşulların yetersizliğiyle açıklanabilir. Ana kaya yazıtları örneklerinin verilemediği bu kentlerde kaya yazıtları yerine kentlerde kurulan mimari öğelerin duvarları ve girişleri kullanılmıştır.

Kayaya işlenen yazıtların, genel olarak kayalıkların ulaşılabilen noktalarında olması, geniş alanlara hakim noktalarda bulunmaları ve bu durumun anıtsallıkla yansıtılması, krallığın yazıtları diktirdikleri bölgelerdeki gücünü vurgulamaya yöneliktir. Ana kaya yazıtlarının fazlalığı, Urartu tahtına geçen kralların, askeri zaferleri ya da başarılarıyla doğru orantılıdır. Askeri zaferlerin sonunda dikilen kaya yazıtları, Urartular tarafından birer propaganda aracı olarak kullanılmışlardır. Bu propagandist yaklaşımla oluşturulan içerikler, yazıtların anlaşılmasında kolaylıklar sağlamaktadır. Böylece yazıtlar, krallığın yayılım alanlarında, ne tür siyasi bir sistem oluşturduğunun açık delillerini sunmaktadırlar. Krallığın, kendine merkez seçtiği yeni bölgelerde, imar ve iskan politikalarıyla bu bölgeleri, nasıl “Urartulaştırdığını”, krallık ekonomisini geliştirmeye yönelik atılan adımlarının neler olduğunu, tarım alanlarının verimini sağlamaya dönük kanal yapılarının oluşturulmasıyla nelerin amaçlandığı, gibi durumların anlaşılmasına imkan tanımaktadır.

Sefer yazıtları, ele geçirilen yeni bölgelerin ve bu bölgelerde yürütülen imar faaliyetlerinin anlaşılmasına yardımcı olur. Bunun yanında ele geçirilen ganimetler hakkında bilgiler sunar. Krallığın ekonomik kollarından birini oluşturan savaş ganimetleri, genellikle büyük ve küçükbaş hayvanlardan oluşmaktadır. Bunun yanında yağma, haraç ve vergiler diğer ekonomik gelirleri oluşturur. Yazıtlarda verilen esir sayıları, krallık içindeki nüfus aktarımlarını, nüfus aktarımları da kültürel çeşitliliğin anlaşılmasında önemlidir.

Kaya yazıtları, siyasi propaganda aracı olarak kullanılmasının yanında, dinsel ve yapısal araçlar olarak da kullanılmıştır. Krallığın kuruluşunun ilk yıllarında verilen ana kaya yazıtları örnekleri, devlet yapılaşmasının ve dininin temellerini

simgelerken, büyümeye başladığı dönemlerde, siyasi rakiplerine karşı güç simgesi haline gelmiştir. Yazıtlarda kullanılan dil, bunu açıkça göstermektedir. Dinsel ve yapı içerikli kaya yazıtlarındaki beddua kalıpları, krallar arasındaki mücadeleyi gösteriyorken, sefer içerikli kaya yazıtlarında verilen beddua kalıpları, düşman ülkelere verilmek istenen mesajlar olarak değerlendirilmelidir.

Yazıtlar arasında iki yazıt vardır ki, sunuluşları ve içerikleri bakımından diğer yazıtlardan ayrılırlar. Çalışmamızda sefer yazıtları içerisinde değerlendirilen bu yazıtlar, yıllık olarak düzenlenmişlerdir. Bu yazıtlar, ait oldukları kral dönemlerinin bütünü hakkında bilgi edinmemizi sağlamıştır. I. Arğişti ve II. Sarduri'ye ait bu yıllıklar içerikleri yönüyle benzeşiyor olsalar bile, sunuluşları, birbirlerinden çok farklıdır. I. Arğişti, yıllığını, kendi adına yaptırdığı kaya mezarının cephesine yazdırmıştır. Bu durum I. Arğişti'nin, eski çağ uygarlıklarındaki yıllıkların düzenlenmesi mantığına uygun görünmektedir. Yıllıkların, krallar için, öldükten sonra tanrıya hesap vermek adına yazıldığı düşünülürse, I. Arğişti'nin yıllıklarını kendi mezarı üzerine işlemiş olması, bu duruma oldukça uygundur. II. Sarduri ise bu hesap verme vazifesini, farklı bir alanda oluşturmuştur. II. Sarduriye ait yıllıkların, çalışmamızda kutsal alan olarak işlediğimiz, Hazine Kapısı kutsal alanında olması, tanrıya hesap vermenin başka bir yöntemi olarak değerlendirilebilir. Söz konusu yıllıklar, I. Arğişti ve II. Sarduri dönemlerine ait işlediğimiz ana kaya yazıtlarının kronolojik sırasının oluşturulmasında yardımcı olmuştur. Aynı zamanda I. Arğişti'nin son yılları ile II. Sarduri'ye ait siyasi olaylarının ilk yıllarının örtüşmesi, II. Sarduri yıllığının okunma sırasının tekrar düzenlenmesine yardımcı olmuştur. Aynı zamanda ana kaya yazıtlarına ait örneklerin en fazla olduğu bu iki kral dönemi, ana kaya yazıtlarının anlaşılmasında önemli katkılar sağlamışlardır.

Urartu kralları, kendi egemenlik dönemleri içinde ana kayaya işledikleri yazıtlarla, ulaştıkları en son noktayı, dolayısıyla kendi dönemlerinin sınırlarını oluşturmuşlardır. Söz konusu sınır oluşturabilecek ana kaya yazıtlarının tamamı askeri tanımların bulunduğu ana kaya yazıtlarından oluşmaktadır. Kralların, egemenlik dönemleri içerisinde yürüttükleri, her bir fetih hareketi için ana kaya yazıtı diktikleri anlaşılmaktadır. Bu ana kaya yazıtlarıyla, hangi kralın hangi bölgelerde etkili olduğunu, yazıtların bulunduğu coğrafyalardaki, siyasi rakiplerine

ne gibi mesajların verilmek istendiği hakkında fikir sahibi olunmasına olanak sağlamaktadır. Günümüzde de kullanılan modern yollar üzerinde bulunan ana kaya yazıtları, Urartu Krallığı'nın kullandığı sefer güzergahlarını göstermesi açısından ayrı bir öneme sahiptir. Bir kralın yazdırdığı kaya yazıtı, kendisinden sonra gelen kralın sefer hareketlerinde çıkış noktası oluşturmuştur.

Ana kaya yazıtlarında kullanılan üslup, din olgusunun krallık için ne denli öneme sahip olduğunu göstermektedir. İster imar faaliyetlerinin anlatıldığı ister askeri seferlerin anlatıldığı ana kaya yazıtları olsun, yazıtların neredeyse tamamında dinsel tanımların izlerine rastlanır. Yazıtların hemen hepsinde giriş olarak alınabilecek “*tanrı Haldi'nin gücüyle*” veya “*tanrı Haldi'nin kudretiyle*” kalıpları bulunmaktadır. Yapılacak eylem her ne ise tanrıların yardımıyla yapılır. Giriş kalıplarından sonra yürütülen faaliyet, yapılan eylemin detayları ile ilgili bilgiler verilir. Yazıtların sonuç kısımları dua veya beddua kalıplarıyla bitirilir.

Urartularda din, tapınaklar, mezar odaları ve mimari öğelerden izlenebildiği gibi ana kaya yazıtlarından da izlenebilmektedir. Ana kaya yazıtları içinde din olgusunu, içeriği ve yapısal özellikleriyle en iyi yansıtmaktadır. Ana kaya yazıtlarından, Urartu dinsel inanışına dair her türlü ayrıntıyı izlemek mümkündür. Tanrı ve tanrıça isimlerinden, hangi tanrı ya da tanrıçaya ne tür sunumlar yapılması gerektiğine, tanrılar arasındaki hiyerarşik düzenden kurban edilmesi düşünülen hayvanların cinsine ve kurban sayıları (ör: 2 koyun 4 boğa) arasındaki düzenden, kurbanların hangi dönemler içerisinde verilmesi gerektiğini belirten düzenlemeye kadar her ayrıntıya dair bilgi edinmek mümkündür. Ana kaya yazıtlarının ulaşılmazlığı simgelemesi, başlı başına dinsel algıyla ilgilidir. Urartu dinsel inanışına dair fikir veren ana kaya yazıtları, kaya kapıları şeklinde sunulmuştur. Kaya kapıları bir ve birden fazla çerçeveli yapılara sahiptirler. İçeriklerinde dinsel tanımların olmadığı halde, yapısal özellikleriyle dinselliği yansıtan ana kaya yazıtları da mevcuttur. Bunlardan kimileri, imar içerikli yazıtlar iken kimi de sefer içerikli yazıtlardan oluşmaktadır.

Tanrılara atfedilen tapınak yapılarının bildirimlerine yönelik kullanılan anıtsal kaya kapıları örneklerinin de mevcut olmasının yanında, yukarıda değindiğimiz

yıllıklar da, bu grup içinde değerdendirilebilecek yazıtlardır. Bu gruba dahil olabilecek sefer yazıtları örnekleri ise yapısal sunuluşları ile “gücü” temsil eden, tek çerçevesel, ve kayalıkların, alana hakim noktalarında bulunurlar. Dinsel duruşu temsil eden bu kaya kapılarının gelişimi, dikdörtgen, tek çerçevesel yapıyla başlayıp, çok çerçevesel bir yapıyla devam etmiştir. Anıtsal kaya kapıları içinde ki son örnek ise oval çerçevesel bir yapıya evrilmiştir. Kaya nişleri şeklinde yansıtılan ana kaya yazıtları, kaya yüzeyine kare ya da dikdörtgen planlı pencerelerin açılmasıyla oluşturulmuş bir yapıya sahiptirler. Bir yapıya ait yazıtlar, birden çok kaya nişi içine tekrarlanarak yazılmıştır. Buna en güzel örnekler, Minua Taramanilisi yazıtı ile Erciş/Karataş bağ yazıtlarıdır.

Ana kaya yazıtlarının genel özelliklerini şöyle bir toparlamak gerekirse; Bütün ana kaya yazıtları, geniş alanlara hakim kayalıkların görünür kısımlarında yer alırlar ve böylece bulundukları coğrafyayı, ülkeyi, şehirleri, buralarda yaşayan insanları, tarım alanlarını, mimari yapıları vb. unsurları korumaya yönelik bir görünüme ve işleve sahiptirler.

KAYNAKÇA

- André, B.-Salvini, M. 1999, “The Urartian rock inscriptions of Razliq and Našteban (East Azerbaijan, Iran)”, **Studi Micenei ed Egeo- Anatolici** 41, Roma, s.: 17-32.
- Bachmann, W., 1913, **Kirchen und Moscheen in Armemen und Kurdistan**, Leipzig.
- Balkan, K., 1960, “Patnos Yakınlarında Aznavurtepe’de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri – Ein urartaischer Tempel auf Anzavutepe bie hier Entdeckte Inschriften”, **Anatolia** 5, s.:99-158.
- Başgelen, Nezihi., 2001, **Türkiye’de Barajlar ve Göl Alanlarındaki Kültürel ve Doğal Miras**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Belli, O., 1999: **The Anzaf Fortresses and the Gods of Urartu**, İstanbul.
- Belli, O.-Dinçol, M. Ali. 1980, “Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları-Die Inschrift von Hazine Piri Kapısı und die Steinbrüche um der von Nieder Ziwistan”, **Anadolu Araştırmaları VIII**, s.: 167-190.
- Benedict, W.C.,1961, “The Urartian Assyrian Inscription of Kelishin”, **JAOS** 81, s.: 359-385.
- Benedict, W. C.,1965, “Two Urartian Inscriptions from Azerbaijan”, **Journal of Cuneiform Studies** 19, s.: 35-40.

- Bilgiç, E., - Öğün, B., 1964, “Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları” – Excavations at Kef Kalesi of Adilcevaz, **Anatolia** 8, s.:64-124.
- Burney, Charles A. 1957, “Urartian Fortresses and Towns in the Van Region”, **Anatolian Studies VII**, Journal of The British Institute of Archaeology, Ankara, s.: 37-53.
- Burney, C. A.-
Lawson, G. R. J. 1960, “Measured Plans of Urartian Fortresses”, **Anatolian Studies X**, Journal of The British Institute of Archaeology, Ankara, s.: 177-196.
- Burney, C.A.- Lang, D. M. 1971, **The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus**, London.
- Çavuşoğlu, R.-Salvini, M., 2003, “The Urartian Rock Inscription of Damla Köy”, **Studi Micenei ed Egeo- Anatolici**, XLV/2, Roma, s.:185-190.
- Çilingiroğlu, A., 1994, **Urartu Tarihi**, Ege Üniversitesi basımevi, İzmir.
- Diakonov, I. M. 1963, **Urartskiye Pismai Dokumenti**, Moskova-Leningrat.
- Diakonoff, I. M.
S.M. Kashkai, 1981, **Geographical Names According to Urartian Texts**, Dr. Ludwig Reichert, Wiesbaden.
- Diakonoff, Igor M., 1989, “On Some New Trends in Urartian Philology and Some New Urartian Texts”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 22, 77-102.

- Dinçol, A.-Belkıs, D., 1992. “Die urartäische Inschrift aus Hanak (Kars)”, **Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp**, Anadolu Medeniyetlerini Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, vol-1, Ankara, s.: 109-117.
- Erzen, A., 1973, “Çavuştepe Kazıları”, **VII. Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu basımevi, Ankara, s.:66-69.
- Freidrich, J. 1930, 1932, **Kleinasiatische Sprachdenkmaler (Kleine texte für Vorlesungen und Übungen 163)**, Berlin.
- Gvachariya, V. A., 1963, Slovary-Simfoniya Urartskogo Yazyika, Moskova.
- Hmayakyan, S. G.,
V. A. Igumnov,
H. H. Karagyozyan., 1996, “An Urartian Cuneiform Inscription from Ojasar-Ilandgah, Nakhichevan”, **Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici 38**, s.:139-151.
- Hyvernats, H. 1892, “Inscriptions inédites”, P Müller-Simonis (ed), Relation des missions scientifiques de MM. H. Hyvernats et P. Müller-Simonis (1888-1889), Paris-Lyons-Washington: 560-565.
- Khanzaq, R.B.-
Biscione, R.-
Nobari, A.R.H.- Salvini, M., 2001, “Haldi’s Garrison-Haldi’s Protection. The Newly Found Rock Inscription of Argışti II in Shisheh, Near Ahar (East Azerbaijan, Iran)”, **Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XLII**, Roma, s.:25-37.

- Kleiss, W., 1970. "Bericht Über Erkundungsfahrten in Nordwest-Iran im Jahre 1969", **Archaeologische Mitteilungen aus Iran** 3, Berlin, s.:107-132.
- Kleiss, W., 1972, "Bericht über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1971", **Archäologische Mitteilungen aus Iran** 5, Berlin, s.:135-242.
- Kleiss Wolfram, 1974, "Planaufnahmen urartäischer Burgen und Neufunde urartäischer Anlange in Iranisch-Azerbidjan im Jahre 1973", **Archäologische Mitteilungen aus Iran** 7, Berlin s.:79-106.
- Kleiss, W.- Kroll, S., 1980, "Die Burgen von Libliuni (Seqindel)", **AMI** 12, Berlin, s.:21-61
- Konyar, E., 2011, "Urartu Mezar Tipleri ve Gümü Adetleri" **Urartu Doğu'da Değişim: Transformation in the East**, Yapı Kredi yayınları, İstanbul, s.: 206-231.
- Konyar, E.- Avcı, C.- Genç, B.- Akgün, R.- Tan, A., 2013, "Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazıları 2012 Yılı Çalışmaları," **KST**, sayı:35, Cilt:II, Muğla, s.: 358-370.
- König, F. V., 1954, "Ein Festkalendarium aus dem armenischen Alpenland im 9. bis 7. Jahrhundert v.Chr.", **Festchrift Julius Franz Schulz.**, Graz-Köln, s.:59-68.

- König, F. V., 1955-57, **Handbuch der Chaldischen Inscripten**, (AFO 8) I,II, Graz, Osnabrück, 1967.
- Köroğlu, K., 1998, “1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”, **AST**, sayı: 15., Cilt: I, Ankara, s.:127-156.
- Köroğlu, K., 1996, **Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Köroğlu, K.-Dinçol, A., 1989, “Palu Yazıtı Üzerine Bir Not”, **Anadolu Araştırmaları XI**, Edebiyat Fakültesi basımevi,İstanbul, s.:123-129.
- Kroll, S., 1976, “Keramik Urartaischer Festungen in Iran” **Archaeologische Mitteilungen Aus Iran Ergänzungsband 2**, Berlin, 184.
- Kroll, S., 1984, “Archäologische Fundplätze in Iranisch-Ost-Azarbaidjan”, **Archäologische Mitteilungen aus Iran 17**, Berlin, s.:13-133.
- Kroll, S., 2011, “İran’daki Urartu Yerleşmeleri”, **Urartu Doğu’da Değişim, Transformation in the East**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s.: 150-169.
- Lehmann-Haupt, C. F., 1926, **Armenien einst und jetzt: Reisen und Forschungen 2**, Berlin-Leipzig.
- Lehmann-Haupt, C. F., 1931, **Armenien Einst und Jetzt Reisen und Forschungen**.

- Lehmann-Haupt, C. F., 1935, **Corpus Inscriptionum Chaldicarum**, Berlin-Leipzig, 1: 1928;, 2: 1935.
- Marr, Nikolaj Ja.-
Orbeli, I. A., 1922, **Archeologiceskaja ekspedicija 1916 goda v Van. Raskopki dvuch nis na Vanskoj skale i nadpisi Sardura vtorogo iz raskopok zapadnoj niši**, St. Petersburg
- Mashkoor, M. I., 1966, **The History of Urartu and the Discovery of a few Urartu Inscritions in Iranian Azerbaidjan**, Theran.
- Melikişvili, G.A., 1953, “Kinterpretatsii urartskoy nadpisi Mher-Kapusi=Meher Kapısı'ndaki Urartu yazıtının interpretasyonuna dair”, **Soobşçeniya Akad. Nauk Gruz. SSR: Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İlimler Akademisi Dergisi**, sayı: XIV, s.: 175-181.
- Melikişvili, G. A., 1954, “*Nairi-Urartu*”, *Drevnevostocnye metarialy po istorii narodov Zakav-kaz’ja* I. Tbilisi, s.:365-375.
- Melikişvili, G. A., 1960, **Urartskie ktinoobraznyye Nadpisi**, Moskova,
- Melikişvili, G. A., 1965, “Die Gotterpaartrias an der Spitze des urartaischen Pantheons”, **Orientalia** 34, s.:441-445.
- Melikişvili, G. A., 1971, **Die urartaische Sprache**, Rome.

- Meşçaninov, I. I. 1927, “Po novodi makinskoi nadpisi Rusi sina Argıştiya”, **ZVO 25**: 257-272.
- Mordtmann, A. D., 1872, “Entziffemng und Erklärung der armenisehen Keilschriften von Van und Umgegend”, **Zeitschrift der Deutschen Morganländischen Gesellschaft**, Vol. 26, s.:465-696.
- Nikolskii, M. V. 1896, **Klinoobrazniya nadpisi Zkavkasya** (Materialı po Archeloggiy Kavkaza., 5), Moskova.
- Oghanesyan, K. L., 1951, “Arin-Berd I”, **Sovietskaya Arkheologii 3**, s.: 75-88.
- Öğün, B., 1978, “Die urartaischen Graber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos”, **The Proceedings of the Xth international Congress of Classical Archaeology**, IX/1, Ankara, s.:61-67.
- Öğün, B., 1982, “Habibuşağı Kazısı 1982,” **KST**, sayı: V, Ankara, s.: 237-238.
- Özgüç, T., 1966, **Altıntepe I, Mimarlık anıtları ve duvar resimleri- Archhitectural Monuments and Wall Paintings**, Ankara.
- Payne, M., 2006, **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Pecorella, P.- M Salvini, 1982, “Researches in the Region Between the Zagros Mountains and Urmia Lake”, **Persica**, Vol. 10. 1-35.

- Piotrovski, B. B., 1959^a, “Gorod Boga Tejseby, Karmir-Blur.(russ.) La Ville de Teicheba”, **Sovetskaja Archeologija** 2, 169-186.
- Piotrovski, B. B., 1959^b, **Vanskoie Tsarstvo (Urartu)**, Moskva.
- Piotrovski, B. B., 1965, “Urartu Dini”, **Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, sayı: 23, Ankara, s.:39-49.
- Saintt. Martin J., 1828, “Notice sur le voyage litte raire de M . Schulz en Orient, et sur les decouverts qu’il a faites recemment dans des mines de la ville de Se miramis en armenie”, **JA**, sept., 1828: Paris, 161-188.
- Salvini, M., 1973, “Urartäisches epigraphisches Material aus Van und Umgebung”, **Belleten** 37, Roma, s.: 279-287.
- Salvini, M., 1977, “*Eine neue urartaische Inscript aus Mahmud-Abad (West Azerbaidjan)*” **AMI** 10, Berlin, s.: 125-136.
- Salvini, M., 1979, “Die urartaischen schriftlichen Quellen aus Iranisch-Azerbaidjan” **Akten des VII. Internationalen Kongresses für iranische Kunst und Archaologic. München 7-10. September 1976.** AMI, Erg. 6. Berlin, s.: 170-177.
- Salvini, M., 1980, “Note sulle nuove epigrafi urartee del distretto di Van”, **Studi Micenei Ed Egeo- Anatolici** XXII, Roma, s.:169-180.

- Salvini, M., 1981, "Utocenija v Ctenii dvuch urartskich nadpisej v iranskom Azerbajdzan", **Drevenij Vostok i mirovaja kultura**, Edt.: Igor M. Djakonov, Moskov, s.:69-73.
- Salvini, M., 1982, "Die Felsinschriften Sarduris II. in Seqendel (Libliuni)", **Archäologische Mitteilungen aus Iran 15**, Berlin, s.:97-100.
- Salvini, M., 1984, "I documenti", **Tra lo Zagros e l'Urmia**, Roma, s.: 53-137.
- Salvini, M., 1986, "Tuspa, die Hauptstadt von Urartu", **Xenia 14: Das Reich Urartu – Ein altorientalischen Staat im 1. Jahrtausend v. Chr. Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen**, Heft 17. Konstanz: Universitätsverlag Konstanz, s.: 31-58
- Salvini, M., 1993, "Le iscrizioni di Sardun II a Karataş", **Orientalia 62**, Roma, s.:71-79.
- Salvini, M., 1995, "Some Historic-Geographical Problems Concerning Assyria and Urartu", ed.: M. Liverani, **Neo-Assyrian Geography**, Roma Università di Roma, La Sapienza, s.: 43-53.
- Salvini, M., 1998, "Eine urartäische Felsinschrift in der Region Nachičevan" **Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie 88**, Roma, s.: 94-99.

- Salvini, M., 2002, “The Historical Geography of the Sevan Region in the Urartian Period”, **The Northern-Eastern Frontier Urartians and Non-Urartians in The Sevan Lake Basin**, Roma, s.: 37-60.
- Salvini, M., 2005, “Urartu: La scoperta di due iscrizioni rupestri in Iran e in Turchia”, **Studi Micenei ed Egeo-Anatolici** 47, Roma, s.: 241-256.
- Salvini, M. 2006, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Salvini, M., 2008, **Corpus Dei Testi Urartei I. Le Iscrizioni Su Pietra E Roccia I Testi**, Roma: CNR Istituto di Studi Sulle Civiltà Dell'Egeo E del Vicino Oriente, Roma.
- Sanamyan, H., 2002, “The Fortress of Tsovinar (Odzaberd) The City Of (God) Teişheba”, **The Northern-Eastern Frontier Urartians and Non-Urartians in The Sevan Lake Basin**, Roma, s.:319-324.
- Sandalgian, J., 1900, **Les inscriptions cuneiforms Urartiques: transcrites avec une triple traduction interlinéaire en Arménien classique, en Latin et en Français, suivies d'un glossaire et d'une grammaire**, Venedik.
- Sayce, A. H., 1882, “The Cuneiform Inscriptions of Van”, **Joumal of the Royal Asiatic Society** 14, s.: 377-732.

- Schuler, E., 1972, “Urartaische Inschriften aus Bastam II”, **Archäologische Mitteilungen aus Iran V**, s.:117-134.
- Schulz, Friedrich É., 1840, “Mémor sur le lac Van et ses environs”, **Journal Asiatique Ser.3/9**, s.:257-323.
- Schramm, V., 1973, “Einleitung in die assyrischen Königsinschriften”, Zweiter Teil (934-722). Handbuch der Orientalistik), Leiden-Köln.
- Serdaroğlu, Ü., 1977, “Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar 1975”, **ODTÜ Aşağı Fırat Projesi Yayınları**, Ankara, s.:29-30.
- Sevin, V.-O. Belli, 1977, “Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi-Urartian Sacred Area and Fortress at Yeşilalıç”, **Anadolu Araştırmaları 4-5 (1976-1977)**, İstanbul, s.: 367-393.
- Schafer, H. P., 1977, “Die Inschrift Rusa II Argıştehinis in Mazgirt-Kaleköy”, **Studi Micenei ed Egeo-Anatolici 18**, s.: 249-268.
- Strabon, 1954, **The Geography of Strabo**, with an English translation by H. L. Jones, The LOEB Classical Library, London.
- Tarhan, M.T. -Sevin, V. 1975, “Urartu Tapınak Kapılarıylâ Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağını/The Relation Between Urartian Temple Gates and Monumental Rock Niches” **Belleten 39/155**, 389-412.

- Tarhan, T., 2011, “Başkent Tuşpa / The Capital City Tushpa”, **Urartu: Doğu’da Değişim / Transformation in the East**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s.: 286-333.
- Tseretheli, M., 1928, “Die neuen haldischen Inschriften König Sardurs von Urartu (um 750 v. Chr.)”. **Ein Beitrag zur Entzifferung des Haldischen, Sitzungsbericht der Heidelberger Akademie der Wissenschaften**, Ph.-h. Kl. 18/5, Heidelberg.
- Van Loon, M. N., 1966. **Urartian Art: Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations**, Leiden.
- Van Loon, M. N., 1974, “The Euphrates Mentioned by Sarduri II of Urartu” **Anatolian Studies Presented to H. G. Güterbock on the Occasion of his 65th Birthday**, Edt. Kurt Bittel; Ph. H. J. Houwink ten Cate; E. Reiner, İstanbul, 187-194.
- Vrouyr, N., 1952, **Inscriptions Ourartéennes et Annales des rois d'Assyrie.**
- Wright, E., 1943, “The Eighth Campaign Of Sargon II Of Assyria (714 B.C.)”, **JNES** II, s: 173-186.
- Zimansky, P. E. 1985, “Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State”, **Studies in Ancient Oriental Civilization** 41, Chicago.